

**ВАЗОРАТИ МАОРИФ ВА ИЛМИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН
ДОНИШГОҶИ ДАВЛАТИИ ОМУЗГОРИИ ТОҶИКИСТОН
БА НОМИ САДРИДДИН АЙНӢ**

Бо ҳуқуқи дастнавис

ВБД 37:159.9+373 (575.3)

МАҶИДОВ ПАРВИЗҶОН ИМОМНАЗАРОВИЧ

**ИСТИФОДАИ ШАРОИТҶОИ ПСИХОЛОГӢ-ПЕДАГОГӢ ДАР
ИНКИШОФИ МУОШИРАТИ ХОНАНДАГОНИ СИННИ
ХУРДИ МАКТАБӢ ДАР РАВАНДИ ТАЪЛИМ**

ДИССЕРТАТСИЯ

**барои дарёфти дараҷаи илмии доктори фалсафа (PhD),
доктор аз рӯи ихтисоси 6D050300 - Психология
(6D050307- Психологияи педагогӢ)**

Роҳбари илмӣ: номзади илмҳои
педагогӣ, дотсент аз рӯи ихтисоси
психология Даodobоева Мадина
Солибоевна

ДУШАНБЕ - 2024

МУНДАРИЧА

ФЕҲРИСТИ ИХТИСОРА.....	3
ШАРҲИ МАФҲУМ ВА ИСТИЛОҲОТ.....	4
МУҚАДДИМА	6
ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚОТ.....	10
БОБИ 1. АСОСҲОИ НАЗАРИЯВИИ ХУСУСИЯТҲОИ МУОШИРАТИ ХОНАНДАГОНИ СИННИ ХУРДИ МАКТАБӢ..	17
1.1.Муошират масъалаи муҳимми таҳқиқоти психологӣ-педагогӣ....	17
1.2.Хусусиятҳои инкишофи психологӣ-педагогии хонандагони синни хурди мактабӣ.....	37
1.3.Омилҳои назариявии психологияи муоширати хонандагони синни хурди мактабӣ дар қараёни таълим.....	56
Хулосаи боби 1.....	93
БОБИ 2. ИСТИФОДАИ ШАРОИТҲОИ ПСИХОЛОГӢ- ПЕДАГОГИИ ИНКИШОФИ МУОШИРАТИ ХОНАНДАГОНИ СИННИ ХУРДИ МАКТАБӢ ДАР РАВАНДИ ТАЪЛИМ.....	99
2.1.Озмоиши истифодаи шароитҳои психологӣ-педагогии инкишофи муоширати хонандагони синни хурди мактабӣ дар раванди таълим.....	99
2.2.Тавсияҳо оид ба истифодаи шароитҳои психологӣ- педагогӣ дар қараёни инкишофи муоширати хонандагони синни хурди мактабӣ дар раванди таълим.....	131
Хулосаи боби 2	146
Хулоса ва тавсияҳо.....	149
РӢҲАТИ АДАБИӢТИ ИСТИФОДАШУДА.....	153
ФЕҲРИСТИ ИНТИШОРОТИ ИЛМИИ ДОВТАЛАБИ ДАРАҚАИ ИЛМӢ.....	169
ЗАМИМА.....	172

ФЕҲРИСТИ ИХТИСОРА

ДДОТ ба номи С.Айнӣ - Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ

ДБЗХТ ба номи С.Улуғзода - Донишгоҳи байналмилалӣ забонҳои хориҷии Тоҷикистон ба номи Сотим Улуғзода

ИДМ - Иттиҳоди давлатҳои мустақил

КОА- Комиссияи олии аттестатсионӣ

МТМУ - муассисаи таҳсилоти миёнаи умумӣ

МТОК - муассисаи таҳсилоти олии касбӣ

ФР - Федератсияи Россия

ҶТ - Ҷумҳурии Тоҷикистон

диг. - дигарон

Ғ. - ғайра

ШАРҲИ МАФҲУМ ВА ИСТИЛОҲОТ

1. **Аттраксия** - механизми дарки шахси дигар, ки дар асоси ҳиссиёти мусбат пайдо мешавад.
2. **Атавизм** - зоҳир шудани нишона ва хусусиятҳои аҷдодӣ дар инсон.
3. **Вундеркинд** - боистеъдод, қобилиятнок.
4. **Паралингвистика** - қисмати забоншиносӣ, ки қиёфа, ишора ва дараҷаи овозхоро дар сатҳи нутқ меомӯзад.
5. **Рефлексия** - чараёни фикрӣ, ки ба худшиносӣ, таҳлили ҳиссиёту таассурот, ҳолат, қобилият ва рафтори шахсӣ равона шудааст.
6. **Либералӣ** – озодона.
7. **Манипулятсия** - ба воситаи дасту ангуштон доштан ва ламс кардани ашё.
8. **Негативизм** - ҳудуди охирини яқравӣ буда, кӯдак талаботи калонсолонро рад ва хоҳиши онҳоро ба мақсадҳои худ муқобил мегузорад.
9. **Инҷикӣ** - ба хусусиятҳои яқравӣ монанд буда, кӯдак талаботи худро тавассути эҳсосоти манфӣ ифода мекунад (гиря, додзанӣ, ҳаракату амалҳои манфӣ).
10. **Фрустратсия** - ҳолати психикӣ, ки дар натиҷаи воқеан ё эҳтимолан имконнопазир будани қонеъгардонии ин ё он талабот пайдо мешавад.
11. **Сотсиогенез** - пайдоиш ва инкишофи шуур, шахсият ва муносибатҳои байнишахсӣ.
12. **Инстинкт** - амалҳои мураккаби модарзодие, ки одамон ва ҳайвонҳо ба воситаи онҳо талаботи худро қонеъ мегардонанд.
13. **Эгосентризм** – 1. «эго» - ман, «сентр» - марказ, меҳвар - ман дар марказ; 2. худпарастӣ ва худбинӣ.
14. **Интерриоризатсия** - раванди мубаддал гаштани амалиёти зоҳирӣ (амалӣ ва иҷтимоӣ) ба амалиёти ботинӣ, фикрӣ (кутоҳқардашуда ва автоматикӣ).
15. **Десентратсия** - тавсифи фикрронӣ, қобилияти аз нуқтаи назари гуногун объектро баррасӣ кардани шахс.

16. **Инвариант** - хосияте, ки ҳангоми тағйирёбии намуди муайян бетағйир мемонад; тағйирнопазирӣ.

17. **Интерьоризатсия** -гузариш аз амали берунӣ ба амали дохилӣ.

18. **Сотсиометрия** - назарияи чен кардани муносибатҳои байнишахсиятӣ.

19. **Гурӯҳи референтӣ** (лот.referens - хабардиҳанда) - гурӯҳи иҷтимоӣ, ки шахс дар рафтор ва худбаҳодиҳӣ ба андеша, баҳогузори ва арзишҳои он пайравӣ мекунад.

МУҚАДДИМА

Мубрамии мавзуи таҳқиқот. Ҷаҳонишавии босуръат дар замони муосир ва дар ин замина рух додани тағйироти кулӣ дар тамоми соҳаҳои амалкунандаи Ҷумҳурии Тоҷикистон, аз ҷумла пайдо шудани масъалаи тамоилҳои мухталиф дар муносибатҳои дохиливу байналмилалӣ ва мушкилоти ташаккули муошират дар чунин муҳит аз масоили мубрам, вале ҳалношудаи илми равоншиносӣ маҳсуб меёбад. Дарачаи баланди сатҳу сифати инкишофи муошират шартҳои асосии мутобиқшавии инсон ба муҳити иҷтимоӣ ҳисобида мешавад.

Дар раванди ташаккули фазои ягонаи дунявӣ таҳсилоти муосир бояд на танҳо дар эътирофи арзишҳои хонанда, баҳусус хонандаи синни хурди мактабӣ, инчунин дар ташкили шароитҳои зарурӣ барои инкишофи маҳорату малака ва қобилияти муоширати ӯ низ мавқеи намоён дошта бошад. Инкишофи қобилиятҳои муоширатӣ тадриҷан ба ташаккули ҳисси эътибор, шаъну шараф, комилият ва ягонагиву нотакрорӣ шахс, аз ҷумла хонандаи хурдсол мусоидат мекунад.

Асосҳои меъёрӣ-ҳуқуқии тарбияи одоби муошират ба сифати ҷузъи таркибии ҳатмии тарбия ва ахлоқ дар муассисаҳои таълимӣ дар «Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи маориф», Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи масъулият барои таълиму тарбияи кӯдак” [71], «Консепсияи миллии тарбия дар Ҷумҳурии Тоҷикистон» [59], Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ҳифзи ҳуқуқҳои кӯдак» [72] ва дигар аснод ба таври мушаххас дарҷ гардидаанд.

Таҳқиқоти илмҳои психология ва педагогика, инчунин дигар соҳаҳо исбот кардаанд, ки суҳбату муколама барои хонандагони синни хурди мактабӣ дар соли аввали таҳсил дар мактабу ҷамъият як қатор душворҳои кутоҳмуддатро ба миён меоранд. Муколама дорои зарурияти хоса аст, зеро маҳз тавассути он муносибати иҷтимоии минбаъдаи хонандаи хурдсол дар ҷамъият муқаррар ва устувор гашта, мавқеи ӯ муайян мегардад. Тавре

маълум аст, агар қобилияти муошират дар синни томақтабӣ ва хурди мактабӣ суғуст инкишоф ёбад, он минбаъд низ дар синни миёна ва калони мактабӣ нокифоя рушд мекунад. Нутқи муколамавиरो аз худ накарда, хонандаи хурдсол хусусиятҳои нутқи монологиро, ки ба он дар давраи мактабхонӣ талабот бештар мегардад, ба таври бояду шояд омӯхта наметавонад.

Иштирок дар суҳбату муколама маҳорати мураккаби шундан ва дарки нутқи ҳамсуҳбат, ифодаи ақидаи худ дар ҷавоб, дуруст баён кардани он бо воситаи нутқ, дар партави фикрҳои ҳамсуҳбат ташкили мубодилаи афкор, нигоҳ доштани оҳанги муайяни эмотсионалӣ, риояи дурусти шакли забонӣ, ки фикр дар он таҷассум меёбад, дарки нутқи худ бо мақсади назорати меъёрнокӣ ва ҳангоми зарурат воридсозии тағйироту ислоҳотро талаб мекунад¹.

Муассисаи таҳсилоти миёнаи умумӣ пас аз муассисаи томақтабӣ дар низоми маориф ва таълиму тарбияи хонандагони хурдсол зинаи муҳимму пурмасъул ҳисобида шуда, дар ин ҷараён инкишофи нутқ ва муошират яке аз муҳимтарин вазифаҳо барои ин гурӯҳи хонандагон ба шумор меравад. Раванди инкишофи нутқ бо назардошти хусусиятҳои синну соли азхудкунии нутқ дар муассисаи таълимӣ ҳамчун асоси таълиму тарбияи хонандагони хурдсол ба шумор меравад. Омӯштани нутқи муназзаму мурағаб ба хонанда имкон медиҳад, ки фикрашро дуруст баён намуда, нутқи дигаронро низ дарк кунад, ки ин амал минбаъд боиси инкишофи муошират бо ҳамсолон ва калонсолон шуда, имконияти иҷтимоишавии хонандаи хурдсолро дар муносибатҳои ҷамъиятӣ – маънавӣ васеъ мегардонад.

Ҳамин тавр, ихтилоф миёни талаботи иҷтимоӣ оид ба хусусиятҳои инкишофи муоширати хонандагони синни хурди мактабӣ ва таҳқиқи нокифояи ин мавзӯ дар назарияи психологӣ – педагогӣ, инчунин дар таҳқиқи нопурраи мазмун, технология ва асоси меъёрии ҷараёни инкишофи муоширати хонандагони синни хурди мактабӣ аз нигоҳи илми психология ба вуҷуд меояд.

Зарурати муайян намудани асосҳои назариявӣю методиҳои хусусиятҳои инкишофи муоширати хонандагони синни хурди мактабӣ дар раванди таълим ва таҳқиқи нокифояи ин масъала аз нигоҳи психологӣ-педагогӣ *мубрамиш* мавзуи интихобнамудаамонро муайян мекунад.

Дарачаи таҳқиқи мавзуи илмӣ. Омилҳои мазкур муҳаққиқонро ба дарки муайянкунандаҳои асосӣ дар амалияи инкишофи муоширати хонандагони синни хурди мактабӣ, зарурати мавқеъ ва нақши он дар ҷомеа, омӯзиши пурраи фаъолияти муошират дар сатҳи ҷамъиятиву фардӣ ва ҷустуҷӯи воситаи инкишофи муоширати хонандагони хурдсол вазифадор мекунад. Дар асоси ин гуфтаҳо мо ба таҳқиқи масъалаи хусусиятҳои психологӣ - педагогии инкишофи муоширати хонандагони синни хурди мактабӣ дар раванди таълим рӯ овардем.

Дар баробари таҳқиқи васеи паҳлу ва хусусиятҳои гуногуни муошират аз нуктаи назари муҳаққиқони муосир, дар асарҳои классикони форсу тоҷик низ мушкилоти мазкур мавриди тавачҷуҳи хоса қарор гирифтааст, аз ҷумла дар эҷодиёти Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ, Абуалӣ ибни Сино, Унсурулмаолии Кайковус, Ҷалолиддини Румӣ, Ҳусайн Воизи Кошифӣ, Абударҳмони Ҷомӣ, Сайидои Насафӣ, Аҳмади Дониш ва дигарон вобаста ба риояи одоби муошират ва фарҳанги муносибати байни одамон на танҳо барои калонсолон, ҳамчунин барои кӯдакону наврасон низ афкори баландғояи пандомӯз ҷой дорад [110].

Муошират яке аз мавзӯҳои муҳимми психология ба шумор рафта, дар доираи он аз тарафи олимони таҳқиқоти психологии зиёде анҷом дода шудаанд, аз ҷумла Я.Л.Коломинский [60], А.Б. Добрович [41], А.Н.Леонтев [76], Г.М.Андрееваб, А.А.Бадалов [14], Н.И.Жинкин [51], И.С.Кон [62], Р. Атахонов [4], Б.Мачидова [89], Н.Юнусова [161], Н.Абдурашитов [97], Б.Саидзода [122], З.Сафарова [121], С.Латифзода [73] ва дигарон.

Дар масъалаи инкишофи муошират аз худ кардани забони модарӣ ва истифодаи моҳиронаи воситаҳои баёни он дар раванди ташкили шаклҳои гуногуни гуфтугӯ дар давраи мактабхонӣ, ки талаботи ҳиссиёти хонандаи

хурдсол ба иттилооти забонӣ бештар аст, бошиддат чараён мегирад, ки вобаста ба ин масъала муҳаққикон М.М.Кони́на [63], Ф.А.Сохина [114], О.С.Ушакова [135], Е.А.Флери́на [136], М.Лутфуллоев [84], Л.М.Иматова [53] ва дигарон) пажӯҳишҳои ҷолиб анҷом додаанд.

Муоширатро ҳамчун хориқа ва ё падида намояндагони илмҳои дигар ба монанди фалсафа (Я.Одинаев [103], Ш.Бердиев [12], Б.Самиев [118], Б.С.Шомуродов [157]), адабиёт (А.Раҳмонов [112]), педагогика (М.Лутфуллоев [84], Б.Мачидова [89], Л.Иматова [53], Г.Чалолова [148]), таърих, сотсиология, физиология ва ғайра (А.А.Бодалев [14], Л.С.Виготский [18], В.В.Давидов [42], И.А.Зимняя [49], Б.Ломов [82], А.Р.Лурия [87], А.В.Мудрик [98], С.Л.Рубинштейн [115] ва диг.) низ ба таври васеъ мавриди омӯзиш қарор додаанд. Муҳаққикон дар таҳқиқоти худ имкониятҳои таълими муоширати диалогӣ дар марҳилаҳои гуногуни синнусолӣ ва мазмуни он, дар баробари ҷабҳаҳои психологӣ, инчунин азҳудкунии системаи овозҳо, сохти грамматикӣ, таркиби лексикии забони модарӣ ва нутқи ҷумлагиро муайян намудаанд. Дар баробари ин, зимни таҳқиқи муфассали масъалаҳои зикршуда ба инкишофи муоширати нутқии хонандагони синни хурди мактабӣ дар раванди таълим аз нигоҳи психологӣ низ диққати махсус дода мешавад.

Равоншиносон ва назариятчиёни соҳаи педагогикаи ватаниву хориҷӣ бар он ақидаанд, ки бачагони синни хурди мактабӣ барои дуруст ба роҳ мондани муошират бо атрофиён забони модариро, пеш аз ҳама, бо тақлид ба нутқи калонсолон аз худ мекунад. Ин афкор дар осори муҳаққикон М.Лутфуллоев [84], Л.Иматова [53], Б.Мачидова [90], А.Нуров [110], Б.Раҳимов [110], И.Абдуллоев, Ш.Котибова, Р.Е. Левина [74], Е.И.Тихеева [130], А.П.Усова [134], Д.Б.Элкони́н [160] ва диг. мақоми муҳим дорад.

Робитаи таҳқиқот бо барнома ва мавзӯҳои илмӣ. Рисолаи илмии мазкур дар доираи нақшаи илмӣ-таҳқиқотии кафедраи психологияи умумидонишгоҳии ДДОТ ба номи С.Айнӣ мавриди пажӯҳиш қарор гирифта, мазмун ва мундариҷаи он бо барномаҳои таълимии ихтисосҳои психологӣ ва

педагогӣ робитаи зич дорад. Мақсад ва вазифаҳои рисолаи мазкур дар самти татбиқи усулҳои муосири таълим ва тарбияи хонандагони синни хурди мактабӣ, ки иҷрои онҳо дар Барномаҳои давлатӣ таъкид ёфтааст, мусоидат мекунад. Мазмун ва мундариҷаи рисола дар амалӣ намудани талаботи Консепсияи миллии тарбия дар Ҷумҳурии Тоҷикистон (2016), Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи маориф” (2013), Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи масъулият барои таълим ва тарбияи кӯдак” (2024) сахм дорад.

Инчунин, дар рисолаҳои илмии Г.С.Чалолова «Шароитҳои психологӣ - педагогии тарбия намудани одоби муошират дар бачагони синни томактабӣ» (2020), С.Р.Чоксум «Общение как объект психолого-акмеологического исследования» (2000), А.Н.Байкулова «Устное неофициальное общение и его разновидности» (2015), С.Х.Расулов «Роль политического общения в процессе трансформации общества: на материалах Республики Таджикистан» (2010) ва дигарон ба ягон ҷиҳати масъалаи шароитҳои психологӣ ва таъсири он ба одамони синну соли гуногун андешаҳои ҷолиб баён шудааст.

ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚОТ

Мақсади таҳқиқот. Аз ҷиҳати назариявӣ омӯхтан ва ба таври амалӣ муайян намудани хусусиятҳои психологӣ-педагогии инкишофи муоширати хонандагони синни хурди мактабӣ дар раванди таълим ҳадафи асосии таҳқиқ мебошад. Ин мақсад моро ба иҷрои **вазифаҳои** зерини таҳқиқот водор месозад:

1. Таҳлил ва асосноккунии маҷмуи стандартҳои ибтидоӣ, ки принципҳои психологию педагогии рушди муоширати хонандагони синфҳои ибтидоиро ташкил медиҳанд.

2. Муайян намудани меъёрҳои хусусиятҳои психологию педагогии ҳамкориҳои хонандагони синфҳои ибтидоӣ бо омӯзгорон ва ҳамсолон, инчунин таъсири онҳо ба раванди таълим.

3. Муқаррар намудани меъёр ва дараҷаҳои хусусиятҳои психологӣ-педагогии инкишофи муоширати хонандагони синни хурди мактабӣ дар раванди таълим.

4. Санҷиш ва исботи озмоиши истифодаи роҳу усулҳои психологӣ-педагогӣ дар ҷараёни инкишофи муоширати хонандагони синни хурди мактабӣ дар раванди таълим.

5. Қорқарди хулоса ва тавсияҳои илмӣ-амалии хусусиятҳои психологӣ-педагогии инкишофи муоширати хонандагони синни хурди мактабӣ дар раванди таълим.

Объекти таҳқиқот – инкишофи муоширати хонандагони синни хурди мактабӣ дар раванди таълим.

Мавзӯи (предмет) таҳқиқот - хусусиятҳои психологӣ-педагогии инкишофи муоширати хонандагони синни хурди мактабӣ дар раванди таълим.

Фарзияи таҳқиқот - инкишофи муоширати хонандагони синни хурди мактабӣ дар раванди таълим таъмин карда мешавад, агар:

– асосҳои назариявӣ ва методологии дар заминаи омӯхтану таҳлил намудани таҳқиқоти илмии психологӣ-педагогӣ муайян карда шаванд;

– моҳият ва мундариҷаи хусусиятҳои психологӣ-педагогии муоширати хонандагони синни хурди мактабӣ дар раванди таълим ошкор гарданд;

– заминаҳои илмӣ ва амалии хусусиятҳои инкишофи муоширати хонандагони синни хурди мактабӣ асоснок ва баррасӣ карда шаванд;

– имкониятҳои маҷмуи шароитҳои психологӣ-педагогии инкишофи муоширати хонандагони синни хурди мактабӣ дар раванди таълим муайян карда шаванд;

– бо воситаи ташкилу баргузор намудани корҳои озмоишӣ дараҷа ва меъёрҳои инкишофи муоширати хонандагони синни хурди мактабӣ дар раванди таълим санҷида шаванд;

– дар асоси баҳисобгирии хусусиятҳои психологӣ-педагогӣ инкишофи муошират дар хонандагони синни хурди мактабӣ дар раванди таълим шароитҳои мусоиду самарабахш таъмин карда шаванд.

Марҳила, макон ва давраи таҳқиқот. Таҳқиқот давра ба давра дар се марҳила гузаронида шудааст (солҳои 2019-2024).

Марҳилаи якум – ҷустуҷӯӣ – назариявӣ (солҳои 2019-2020). Ҷамъоварӣ ва омӯзиши адабиёти мавҷуда дар доираи мавзӯи таҳқиқот, ташхис, таҳлил ва баҳогузориҳои ҳолати мавҷудаи таҳқиқот ва ташкили давраи муқарраротиҳои озмоиш.

Марҳилаи дуюм – таҷрибавӣ озмоишӣ (солҳои 2021-2022). Иҷрои давраи ташаккулдиҳандаи озмоиш, ки дар ҷараёни он сифатнокии муносибатҳо, асосҳо, шаклҳо ва роҳу усулҳо муайян карда шуда, шароитҳои таъмини инкишофи муоширати хонандагони синни хурди мактабӣ муқаррар гардиданд.

Марҳилаи сеюм - ҷамъбасти (солҳои 2022 - 2024). Ҷамъбаст ва таҳлили натиҷаҳои кори таҳқиқоти назариявӣ ва амалӣ, таҳлилу баррасии натиҷаи кори озмоишӣ-таҳқиқотӣ, коркарди оморӣ ва таҳияи маводи диссертатсионӣ.

Асосҳои назариявии таҳқиқотро концепсияи инкишофи муошират ба воситаи нутқи хонандагони синни хурди мактабӣ, ки дар таҳқиқоти А.В.Запорожетс, А.Н.Леонтев, Д.Б.Элкони, Ж.Пиаже, Л.С.Виготский, С.Л.Рубинштейн ва диг.; назарияи инкишофи муоширати хонандагони синни хурди мактабӣ, ки дар рисолаҳои илмӣ М.М. Алексеев, Ф.А.Сохин, Е.И.Тихеева, О.С.Ушакова, В.И.Яшина, А.Г.Арушанова, Т.И.Гризик, З.К.Тарланов ва диг.; назарияи педагогии инкишофи муоширати хонандагони синни хурди мактабӣ, ки дар пажӯҳишҳои Г.Н.Волков, А.А.Григореева, Д.А.Данилов, Н.Д.Неустроев, И.С.Портнягин, А.Д.Семенова, К.Д.Уткин, К.С.Чиряев, А.Абдукодиров, Р.Иззатуллоев, Л.М.Иматзода, Д.И.Каримова, М.Лутфуллоев, Б.Мачидова, Н.Н.Насруллоева, Я.К.Одинаева, А.Раҳмонов, А.Шарофов ва диг. инъикос ёфтааст, ташкил медиҳад.

Асосҳои методологии таҳқиқот. Таҳқиқот аз маҷмуи муқаррароти фалсафӣ ва психологӣ - педагогӣ иборат буда, равишҳои концептуалии табиқи ҷараёни инкишофи муошират, муқаррароти психологӣ ва педагогиро дар бораи муошират ҳамчун намуди фаъолият, дар бораи хусусиятҳои фаъолияти нутқӣ ва қонуниятҳои азхудкунии он, дар бораи аҳамияти забони модарӣ дар ташаккули шахсияти хонандагони синни хурди мактабӣ дар бар мегиранд.

Сарчашмаи маълумот. Ба сифати сарчашмаи асосии диссертатсия китобҳои дарсӣ, матни автореферат ва диссертатсияи илмии муҳаққиқони хориҷӣ ва ватанӣ истифода шудаанд.

Заминаҳои эмпирикӣ Дар ҳалли вазифаҳои гузошташуда аз усулҳои таҳлили назариявии фалсафӣ, психологӣ - педагогӣ, адабиёти методӣ оид ба масъалаи таҳқиқот, озмоиши психологӣ - педагогӣ, мушоҳида, тест, пурсиш, суҳбат, методикаҳои А.Сукерман «Дастпӯшакҳо», «Роҳ ба сӯи хона» ва «Кӣ ҳақ аст», омӯзиши барнома ва ҳуҷҷатгузори муассисаҳои таълимӣ ва таҷрибаҳои пешқадами педагогӣ ба таври васеъ истифода шуданд.

Пойгоҳи таҳқиқотӣ: заминаҳои МТМУ-и № 7, 11, 10, 9-и шаҳри Душанбе бо ҷалби 100 нафар хонандагони синни 7-10-сола ва волидон.

Навгони илмии таҳқиқот:

1. Дар илми психологияи тоҷик бори аввал дар доираи раванди таълим маҷмуи нуктаҳои ибтидоии асосҳои психологию педагогии ташаккули малакаҳои муоширати хонандагони синфҳои ибтидоӣ мавриди омӯзиш қарор гирифт.

2. Тартибу меъёрҳои хусусиятҳои психологӣ ва педагогии инкишофи муоширати хонандагони синни хурди мактабӣ бо омӯзгорон ва ҳамсолон дар ҷараёни таълим мушаххасан муайян карда шуд.

3. Меъёр ва дараҷаҳои хусусиятҳои психологӣ – педагогии инкишофи муоширати хонандагони синни хурди мактабӣ дар раванди таълим муқаррар карда шуд.

4. Усул ва роҳҳои истифодаи методҳои психологӣ-педагогӣ дар ҷараёни инкишофи муоширати хонандагони синни хурди мактабӣ дар раванди таълим тариқи ташҳиси эксперименталӣ санҷида ва исбот гардид.

5. Дар асоси таҳқиқоти назариявӣ ва озмоишӣ тавсияҳои илмӣ-амалӣ оид ба инкишофи хусусиятҳои психологӣ-педагогии муоширати хонандагони синни хурди мактабӣ дар раванди таълим таҳияву коркард шуданд.

Нуқтаҳои ба ҳимоя пешниҳодшаванда:

1.Раванди таълимии синфҳои ибтидоӣ ҳамчун муҳити мусоид барои азхудкунии малакаҳои муошират бо дигарон ва азхудкунии шаклҳои гуногуни муошират ҳам шифоҳӣ ва ҳам ғайривербалӣ ба ҳисоб меравад. Натиҷаи ин аст, ки кӯдаки синни хурди мактабӣ ҳамчун субъекти мукамал тадричан ташаккул ёфта, минбаъд барои ба муҳити иҷтимоии нав ва нисбатан мураккаб мутобиқ шудан, махсусан дар байни ҳамсолон бомуваффақият омода мешавад.

2.Малакаҳои муошират ва хусусиятҳои психологӣ-педагогии рафтори иҷтимоии хонандагони хурдсолро дар раванди таълим бо ёрии бозихҳои дидактикӣ инкишоф додан лозим аст, зеро ин шакли фаъолият метавонад фикррониро фаъол, нутқро сайқал ва захираи луғавии ин гурӯҳи бачагонро бой гардонид, онҳоро водор созад, ки маҳз ба ин васила дар ҷараёни таълим ба ҳамдигар меҳрубон ва ба талабу хоҳишҳои дигарон диққат диҳанд.

3.Дар доираи раванди таълим, ки ба рушди малакаҳои муоширати хонандагони синфҳои ибтидоӣ нигаронида шудааст, зарур аст, равишҳои психологӣ истифода шаванд, ки хусусиятҳои синну солии кӯдакони аз 7 то 10-соларо ба назар мегиранд. Ин равишҳо бояд дастрас бошанд ва ба дарки онҳо мувофиқ бошанд ва рушди бомуваффақияти қобилиятҳои коммуникатсионӣ дар марҳилаҳои ибтидоии омӯзишро таъмин кунанд.

4.Дарачаи муайянгардидаи инкишофи малакаҳои муоширати хонандагони синни хурди мактабӣ дар раванди таълим барои интихоби шакли таҳқиқот ва методикаҳои имконият медиҳад, ки бо ёрии онҳо ташкили

корҳои ислоҳии малакаҳои алоҳида дар инкишофи самараноки маҳорати муошират ба роҳ монда шавад.

5. Ҳангоми дуруст истифода бурдани шароитҳои психологӣ ва педагогӣ дар ҷараёни таълими хонандагони синни хурди мактабӣ инкишофи малакаҳои муошират самараноку натиҷабаш хоҳанд гардид.

Аҳамияти назариявӣ ва амалии таҳқиқот аз он иборат аст, ки шароитҳои психологӣ-педагогии пешниҳодшуда, воситаҳои инкишофи муоширати хонандагони синни хурди мактабӣ дар ҷараёни таълим, маводи ташхисии таҳияшуда ва тавсияҳои методиро омӯзгорон дар ҷараёни таълиму тарбияи муассисаи таҳсилоти мактабӣ истифода бурда метавонанд. Маводи таҳқиқотро ҳангоми ташкили курсҳои махсус барои донишҷӯёни коллеҷ ва мактабҳои олии педагогӣ, ба сифати боб ё фасли барномаҳои таълимиву китобҳои дарсии самти ихтисоси психологияи омӯзгорӣ ва синну солӣ, ҳангоми гузарондани курсҳои такмили ихтисос ва бозомӯзии омӯзгорони муассисаҳои таълимӣ, дар амалияи оммавии тарбияи мактабӣ ва оилавӣ истифода бурдан мумкин аст.

Дарачаи эътимоднокии натиҷаҳои таҳқиқот бо асоснокии методологии муқаррароти ибтидоии кори илмӣ, истифодаи усулҳои, ки ба объект, предмет, вазифаҳо ва мантиқи таҳқиқот мутобиқанд, айнан такроршавии натиҷаҳо ва аёнӣ маълумоти ҳосилшуда, таҳлили миқдорӣ ва сифатии онҳо, мутобиқати натиҷаҳои ҳосилшуда ба фарзияи таҳқиқот таъмин шудааст.

Мутобиқати диссертатсия ба шиносномаи ихтисоси амалӣ. Мазмуни кори диссертатсионӣ ба мазмуни шиносномаи ихтисоси 6D050300-Психология (6D050307-Психологияи педагогӣ) мувофиқат мекунад.

Саҳми шахсии докталаби дарачаи илмӣ дар таҳқиқот аз муайян кардани мақсад, вазифаҳо, объект, предмет, фарзия ва масъалаҳои таҳқиқот ва матраҳ сохтани масъалаҳои мубрами таҳқиқот, таҳлилу баррасии иттилооти бадастовардашуда иборат аст. Таҳлили назариявӣ методологӣ, таҳқиқи амалӣ ва санҷидани фарзияи гузошташуда, коркарди пешниҳод ва

хулосаҳо, ки муҳтавои диссертатсияро тартиб медиҳанд, маҳз натиҷаи таҳқиқоти мустақилонаи муаллифи рисола маҳсуб меёбанд.

Тасвиб ва амалисозии натиҷаҳои диссертатсия. Мазмун ва муҳтавои диссертатсия дар конференсияҳои ҷумҳуриявӣ ва байналмилалии илмӣ-амалӣ, тренингиҳо, мизҳои мудаввар ва семинарҳо оид ба масъалаҳои таҳқиқшаванда; дар гузориш ва муҳокимаҳои мунтазам дар ҷаласа ва семинарҳои илмӣ-методӣ; дар маърузаҳои конференсияҳои солонаи илмӣ-амалии ҳайати профессорону омӯзгорони ДДОТ ба номи С.Айнӣ шунда шуда мавриди баррасӣ қарор дода шудааст.

Интишорот аз рӯйи мавзӯи диссертатсия. Муқаррароти асосӣ ва натиҷаҳои таҳқиқот зимни маърузаҳо дар конференсияҳои илмию амалӣ (солҳои 2019-2024), семинар ва мизҳои мудаввар муҳокима шуда, дар 13 мақолаи илмии батабърасида инъикос ёфтаанд, ки аз он ҷумла 6 адад дар нашрияҳои тавсиянамудаи КОА-и назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон нашр шудааст.

Сохтор ва ҳаҷми диссертатсия. Диссертатсия аз муқаддима, ду боб, 5 зербоб, хулоса ва рӯйхати адабиёти истифодашуда иборат аст. Матни диссертатсия дар ҳаҷми 172 саҳифаи ҷопӣ, 4 ҷадвал ва 12 диаграмма инъикос ёфтааст. Рӯйхати адабиёти истифодашуда 166 номгӯй маводи назариявӣю методӣ ва дигар сарчашмаву маъхазотро фаро мегирад.

БОБИ 1. АСОСҲОИ НАЗАРИЯВИИ ХУСУСИЯТҲОИ МУОШИРАТИ ХОНАНДАГОНИ СИННИ ХУРДИ МАКТАБӢ

1.1. Муошират масъалаи муҳимми таҳқиқоти психологӣ-педагогӣ

Дар шароити муосири рушди низомҳо ва технологияҳои таълимӣ масъалаи муошират дар тадқиқоти психологию педагогӣ аҳамияти махсус пайдо мекунад. Муошират ҳамчун падидаи бунёдии ҷаҳонӣ инсон дар раванди таълиму тарбия нақши калидӣ дошта, аз насл ба насл интиқол додани дониш, арзишҳо, меъёрҳои иҷтимоӣ ва анъанаҳои фарҳангиро таъмин менамояд. Дар заминаи амалияи таълимӣ он ҷузъи ҷудонашавандаи ҳамкориҳои омӯзгор ва хонанда мегардад, ки на танҳо самаранокии раванди таълим, балки сифати ташаккули шахсияти мактаббачаро низ муайян мекунад.

Масъалаҳои марбут ба омӯзиши механизмҳо ва хусусиятҳои муоширати педагогӣ объекти тавачҷуҳи бисёре аз муҳаққиқони ватанӣ ва хориҷӣ гардидаанд. Тавачҷуҳи онҳо ба чунин ҷанбаҳо, аз қабилӣ воситаҳои муоширати шифоӣ ва ғайривербалӣ, монеаҳои равонӣ ва бартарарф кардани онҳо, таъсири салоҳияти коммуникатсионии омӯзгор ба натиҷаҳои таълим, инчунин нақши муносибатҳои байнишахсӣ дар муҳити таълим нигаронида шудааст. Дар шароити рушди босуръати технологияҳои иттилоотӣ-коммуникатсионӣ мушкилоти муоширати маҷозӣ (виртуалӣ) ва таъсири он ба раванди таълиму тарбия низ мубрамтар мегардад.

Тадқиқоти психологиву педагогӣ нишон медиҳанд, ки муоширати бомуваффақияти иштирокчиёни раванди таълим ба фароҳам овардани фазои мусоиди таълим мусоидат намуда, хонандагонро ба иштироки ҷаҳлона дар ҷараёни таълим водор месозад ва дастовардҳои таълимии онҳоро афзун менамояд. Аммо, сарфи назар аз ҳаҷми назарраси тадқиқот, бисёр ҷанбаҳои ин мушкилот ҳанӯз ба қадри кофӣ омӯхта нашудаанд, ки таҳлили минбаъдаи амиқ ва таҳияи равишҳои навро тақозо мекунад.

Дар раванди таълим, ки яке аз фаъолиятҳои пешбаранда барои хонандагони синни хурди мактабӣ маҳсуб меёбад, хонандаи синни хурди мактабӣ бо воситаи муошират имлои забони модарӣ, лугат ва фонетикаи онро аз худ карда, маҳз дар ибтидои инкишофи фаъолияти таълимӣ вазифаҳои махсуси таълимиро иҷро мекунад, ки дар натиҷаи инкишофи ин фаъолият хусусиятҳои худназораткуниву худбаҳодиҳӣ ва асоси муошират ташаккул меёбанд.

Аз ин лиҳоз, масъулини муассисаҳои таълимӣ бояд дар ҷараёни таълими хонандагони синни хурди мактабӣ дар инкишофу шаклгирии муоширати ин гурӯҳи бачагон аз нигоҳи психологӣ-педагогӣ ва аз худ намудани забони модарӣ диққату эътибори махсус диҳанд.

Аз таҳқиқоти психологии Ф.А.Сохина бармеояд, ки аз тарафи хонандагони синни хурди мактабӣ муошират низ ба монанди дигар намудҳои фаъолият аз худ карда мешавад [114].

Вобаста ба ин масъала дар рисолаи А.В.Чулкова қайд мешавад, ки хонандагони синни хурди мактабӣ аз муошират ҳаловат бурда, диалогҳоеро месозанд, ки сохтори мураккаб дошта, аз якҷанд мавзӯҳои хурд иборатанд, вале ин диалогҳо каммазмунанд, зеро ин гурӯҳи бачагон бештар аз ҷумлаҳои содаву яхела истифода мебаранд [144].

Л.С. Виготский асосҳои муносибати илмиро ба таҳқиқи масъалаҳои тарбия, рушд ва ҳамкорӣ дар раванди муошират гузошт. Ӯ бори аввал тавассути як қатор мисолҳои муътамад нақши калидии маорифро дар рушди равонии хонандагони синфҳои ибтидоӣ равшан нишон дод ва инчунин робитаи байни таълим ва рушдро асоснок намуд, ки ин ба пояи назарияи таълими рушдбанда табдил ёфт [18].

Илми психология, аз ҷумла психологияи ватанӣ исбот намудааст, ки яке аз соҳаҳои асосии ташаккул ва зухуроти хусусиятҳои равонии шахс муошират ба шумор меравад. Чунин нуқтаи назар дар осори Я.Л.Коломинский [60], А.Добрович [41], А.Н.Леонтев [77], Г.М.Андреева [5], А.А.Бадалов [14], Н.И.Жинкин [51], И.С.Кон [62], М.Г.Ярошевский,

Д.И.Фелдштейн [137], В.Х.Солехбоев, Н.Н.Турсунов, Н.Атахонов [4], Н.С.Сафаров, С.Н.Алиев [9], А.Пудинаев, Н.М.Юнусова [161], Н.Амонов [8], М.Давлатов [107], М.Назруллоева [100], Т.Мустафокулов [100], А.Р.Мансурова, М.Б.Ҳакимова, А.Ю.Мингбоев, У.Немонов, Ҷ.Х.Файзализода ва дигарон дар мавридҳои мухталиф баён шудааст.

Муошират муҳимтарин воситаи иҷтимоишавии инсон маҳсуб меёбад, ки ниёзҳои доимӣ ва зарурии ӯро қонеъ мегардонад. Дар миёни гуногунии муносибатҳои инсон бо олами атроф, муҳимтарини онҳо ҳамкориҳои ӯ бо дигар одамон ва ҷомеа ба ҳисоб мераванд. Ин ҳамкориҳо тавассути муошират амалӣ мегарданд, ки дар раванди он мубодилаи иттилоот, танзими иҷтимоии фаъолият ва ташаккули робитаҳои байнифардӣ сурат мегирад. Муошират равандест мураккаб ва бисёрҷабҳа, ки барои барқарор ва амик намудани муносибатҳои бар асоси майл ба ҳамкорӣ бунёд ёфтааст, мусоидат мекунад ва таркиби он аз мубодилаи андешаҳо, кор дар якҷоягӣ ва ба даст овардани ҳамдигарфаҳмӣ иборат мебошад.

Дар ин робита, нависанда ва файласуфи шинохтаи фаронсавӣ А.С.Экзюперӣ менависад, ки «Шукӯҳу шаҳомати асосӣ ва бебаҳо барои ман – ин муоширати инсонист»[159].

Тавре маълум аст, муоширати иҷтимоӣ дар раванди рушди равонӣ ва шахсиятии инсон нақши калидӣ мебозад. Иҷтимоикунонӣ ба ҳамкориҳои самаранок ва пурсамар, малакаҳои муошират ва фарҳанг саҳт алоқаманд буда, инчунин ба азхудкунии арзишҳои иҷтимоӣ, меъёрҳои ахлоқӣ ва рафтор, ки барои ҷомеа муҳиманд, асос ёфта, қобилияти иштирок дар ҳаёти ҷамъиятиро дар инсон ташаккул медиҳад.

Дар раванди иҷтимоикунонӣ, шахс меъёрҳои иҷтимоиро аз худ мекунад ва роҳҳои иҷроии нақшҳои иҷтимоиро меомӯзад, ки малакаҳои заруриро барои ҳамкорӣ дар ҷомеа пайдо менамояд. Иҷтимоикунонӣ раванди азхудкунии воқеияти иҷтимоӣ мебошад.

Ба манбаъҳои асосии иҷтимоикунонии инсон инҳо дохил мешаванд:

– таҷрибаи синни томақтабӣ ва синни хурди мактабӣ, ки дар он вазифаҳои асосии равонӣ ва шаклҳои ибтидоии рафтор ташаккул меёбанд (иштибоҳхое, ки дар ин давра руҳ медиҳанд, дар синни балоғат ислоҳ кардани онҳо душвор аст);

– муассисаҳои иҷтимоӣ, ба монанди низоми маориф, таълим ва иттилоот;

– ҳамкориҳои одамон дар раванди муошират ва фаъолияти якҷоя.

Иҷтимоикунони азхудкунии «шаклҳои тайёри иҷтимоӣ»-и шахсият нест, балки раванди фаъоли худрушд аст, ки аз шароити муайяни иҷтимоӣ вобаста аст. Он ба инсон имкон медиҳад, ки узви комилҳуқуқи ҷомеа гардад ва муносибати худро нисбат ба арзишҳои ҷамъияти муайян намояд. Ҳарчанд мӯд, завқ ва тамоилҳои истеъмолии метавонанд тағйир ёбанд, мавқеъҳои ҷаҳонбинӣ ва арзишҳои фарҳанги инсонӣ нисбатан устувор боқӣ мемонанд.

Ҳар як насл ҳангоми ҳамгирӣ ба ҷомеа бо мушкилоти беназир рӯ ба рӯ мешавад. Иҷтимоикунони маъноӣ эҷоди наслҳои нав тибқи қолабу намунаҳо ва шабоҳати анъанаҳои иҷтимоӣ ва арзишҳои гузаштара надорад. Агар волидон метавонистанд фарзандони худро танҳо тибқи шабоҳати худ «ташаккул диҳанд», раванди таърихи рушди инсонӣ қатъ мешуд. Иҷтимоикунони ин раванди азхудкунии механизмҳои иҷтимоӣ ва равонӣ аст, ки барои ҳамкориҳои муносиби насли наврас дар ҷомеа заруранд.

Усулҳои иҷтимоикунони аз дараҷаи бартарии калонсолон нисбат ба кӯдакон вобастаанд. Дар ҷомеаҳои ибтидоӣ ва тоталитарӣ, он ба инъикоси ғайританқидии кӯдакон аз моделҳои иҷтимоии калонсолон асос меёбад. Дар ҷомеаҳои мутамаддини демократӣ, принципҳои ҳамкорӣ байни наслҳо ба баробарӣ ва ҳамкорӣ асос ёфта, ба насли наврас имкон медиҳад, ки дар доираи арзишҳои умумибашарӣ озодона рушд кунанд.

Раванди ошно кардани шахсият бо мероси иҷтимоӣ шомили ошноӣ бо фарҳанги ҷомеа ва дастовардҳои башарият, ки дар арзишҳои моддӣ ва маънавӣ ва меъёрҳои муносибатҳои ҷамъияти таҷассум ёфтааст, марбут

мебошад. Фарҳанг мисолҳои рафтори ҳатмии одамонро дар соҳаҳои гуногуни ҳаёт, меҳнат, фаъолияти ҷамъиятӣ ва сиёсӣ дар бар мегирад.

Бояд дар назар дошт, ки дар раванди муошират аксар вақт мансубияти касбии ҳамсухбат аён мегардад, ки метавонад ба қабули паёмҳои ӯ таъсир расонад.

Масалан, муошират бо намояндагони илм ва санъат истеъдоди ғайритабӣ ва донишманду закӣ буданро бештар талаб мекунад, аз ин нуктаи назар, ҳар нафаре, ки бо намояндагони илму санъат ба муошират ворид шудан мехоҳад, бояд нозуқиҳои муошират намудан бо ин гурӯҳро омӯзад.

Қайд кардан муҳим аст, ки барои муоширати муассир сохтори онро фаҳмидан лозим аст, ки он бо се вазифаи ба ҳам алоқаманд шарҳ дода мешавад: коммуникативӣ, интерактивӣ ва перцептивӣ (даркӣ).

Вазифаи иртиботии (коммуникативии) муошират дар мубодилаи ахбор, дониш ва иттилоот, ки маҷмуи андешаҳо, ақидаҳо, шавқ, ҳолатҳо, эҳсосот ва ҳадафҳои ҷонибҳои муоширатро дар бар мегирад, ифода меёбад. Вазифаи интерактивӣ ташкил намудани ҳамкорӣ ва таъсири байниҳамдигарии иштирокчиёни муоширатро дар назар дорад, ки мубодилаи на танҳо донишҳо ва андешаҳо, балки амалҳоро низ дар бар мегирад. Вазифаи перцептивӣ инъикосгари дарки байниҳамдигарии муошираткунандагон ва худфаҳмии онҳо мебошад. Дарк ё худфаҳмӣ ба муқоисаи муҳтавои суҳанҳои худ бо ҷавобҳои ҳамсухбат асос ёфта, тавассути се сифатҳои асосӣ зоҳир мегардад:

– **идентификатсия** – дарки ҳамсухбат бар асоси монандӣ бо хусусиятҳои худ;

– **эмпатия** – қобилияти дарк намудани эҳсосоти ҳамсухбат, аз ҷумла меҳрубонӣ, ҳамдардӣ ва ғамхорӣ;

– **рефлексия (инъикос)** – тарзи инъикосшавии дарки ҳамсухбат ба монанди оина.

Ҳамчунин, дарки мутақобила бо падидаи ҷазбият, ки бар асоси эҳсосоти мусбати пешакӣ ташаккулёфта ба вучуд меояд ва ба барқарории муносибатҳои эътимоднок мусоидат мекунад, тавсиф меёбад.

Илова бар вазифаҳои муошират, муҳтаво, воситаҳо ва усулҳои он низ фарқ мекунад. Усулҳои калидӣ мубодилаи андешаҳо, ахбор, дониш, малака ва маҳоратҳоро дар бар мегиранд. Роҳҳои таъсир ба ҳамсухбат метавонанд тавассути чунин механизмҳо зоҳир шаванд, ба монанди сироят, таъсир, боваркунонӣ ва насихат:

– **сироят** – ҷалби нохудоғоҳии шахс ба ҳолати муайяни эҳсосӣ мебошад. Масалан, қарсақзаниҳои тӯлонӣ метавонанд дар сухангӯ эҳсоси шодӣ ва ҳаяҷонро ба вучуд оранд;

– **таъсир** – таъсир мақсаднок аст, вақте ки сухангӯ тавассути усулҳои эҳсосӣ ва иродавӣ дар ҷараёни муошират ҳамдардӣ пайдо мекунад ё ба ғоидаи худ қарори зарурӣ қабул мекунад. Самаранокии таъсир аз сатҳи огоҳии шунавандагон ва эътибору нуфузи сухангӯ вобаста аст;

– **боваркунонӣ** – расидан ба мувофиқати шунаванда тавассути далелҳои мантиқист, ки дар ҷомеа қабул шудаанд ва шунавандаро ба амалҳои муайян таҳрик медиҳанд.

Олимон ва мутахассисон мафҳуми муоширатро ба тарзҳои гуногун шарҳ медиҳанд. Масалан, Е.М. Габуева онро ҳамчун раванди мураккаб ва гуногуни ташкилу рушди муносибатҳои инсонӣ мебинад, ки ниёз ба фаъолияти муштарак эҷод мекунад ва мубодилаи иттилоот, рушди дурнамои ҳамкорӣ ва амалҳои якҷояро дар бар мегирад [35]. Л.С. Виготский, дар навбати худ, муоширатро яке аз шаклҳои асосии равонӣ мешуморад, ки тавассути он шахс дар ҳамкорӣ бо дигарон ба шахсият мубаддал мегардад. Муошират метавонад ҳам мустақим ва ҳам бавосита бошад ва ҳамчун асоси фаъолияти касбӣ ё дӯстона дар қолаби субъект-субъект ё субъект-объект хизмат кунад [19;46].

Яъне, муошират ҷараёни ҳамкориҳои мутақобилаи одамон буда, дар ҷараёни он муносибатҳои байнишахсӣ пайдову зоҳир ва ташаккул меёбанд, маҳз ба воситаи муошират шахс дар ҷамъият мавқеи худро пайдо мекунад, аз фард ба шахс ва аз шахс ба шахсият ва асоситар аз ҳама аз хурдсол ба калонсол табдил меёбад.

Тавре аз таҳқиқоти озмоишӣ бармеояд, дар кӯдаки аз имконияти муошират бо атрофиён маҳрум гардида, боздории инкишофи психикӣ ба назар мерасад, ки дар натиҷаи он маҳдудиятҳои зиёд ба миён омада, тағйироти ислохнашаванда пайдо мешаванд. Масалан, ҳолатҳои аз тарафи ҳайвоноти ваҳшӣ ба воя расонида шудани кӯдаки инсон далели ин гуфтаҳоианд, ҳарчанд ин бачагон минбаъд ба ҷамъияти одамон ворид гардида, аз ҷиҳати биологӣ пурра инкишоф ёфтаанд, вале комилан иҷтимоӣ нашудаанд (Лобо-духтарак-гург - 1845-1852, Оксана Малая – духтараки дар галаи сагон зиста - 1991, Шамдео - духтараки дар тӯдаи гургон ба воя расида - 1972, Мария Чапман - духтараки дар тӯдаи маймунҳо тарбиёт ёфта - 1959 ва ғ.). Маълум аст, ки барои инкишофи муътадили кӯдак алоқаи доимӣ бо калонсолон, бахусус бо модар зарур аст.

Дар баробари ин, муошират ба сифати фаъолияти инсон низ таъсиррасон аст, мутахассисон мушоҳида кардаанд, ки дараҷаи зоҳиршавии ин ё он сифат, хусусиятҳои рафтор ва самаранокии фаъолияти инсон бештар ба он вобаста аст, ки ӯ танҳо амал мекунад ё дар ҳузури одамони дигар ва ё ҳамроҳи онҳо пеш меравад. Ин мушоҳидаҳо маълум кардаанд, ки ҳатто ҳузури ғайрифаволи шахсе сифати шахси фаъолияткунандаро тағйир медиҳад. Тағйироти назаррас бештар вақте рух медиҳанд, ки дигарон ҳамон як супоришро иҷро мекунанд ва ё дар ҷараёни иҷрои ин супориш бо ҳамдигар муошират мекунанд [20].

Аз ин ҷо ба чунин хулоса омадан мумкин аст, ки муошират тартиби дохилии фаъолияти якҷояи одамонро ташкил медиҳад, яъне афзоиши нақши муошират ва муҳимии омӯзиши муошират чунин вобастагӣ дорад: аксар вақт дар муоширати бевоситаи ҷамъият (якчанд нафар) қарорхое қабул мешаванд, ки метавонистанд аз тарафи як нафар қабул шаванд.

Дар заминаи меъёри мақсадҳои муошират чунин вазифаҳои онро муайян кардан мумкин аст:

– **иртиботӣ** - ба роҳ мондани робита чун ҳолати омодагии тарафайн ба қабулу пешниҳоди ахбор ва тафохуму ҳамдигарфаҳмии доимии ҷонибҳо;

– **иттилоотӣ** - мубодилаи ахбор (қабул ва пешниҳоди маълумот ба дархост), табодули афкор, мақсад ва қарорҳо.

– **водоркунанда** - ҳавасмандгардони фаъолнокии ҳамсуҳбат бо мақсади талқини ӯ ба иҷрои амалҳои муайян;

– **ҳамоҳангкунанда** - дарк ва мувофиқ сохтани амалҳои ҷараёни ташкили фаъолияти якҷоя;

– **идрок** - дарки мутобиқати мазмуни ахбор ва идроки мақсад, тамоил, ҳиссиёт ва вазъият;

– **эмотивӣ** - бедор намудани ҳолати эмотсионалии ҳамсуҳбат ва баръақси ин раванд нисбати худ ба ин васила;

– **ташкили муносибатҳо** - дарк ва муайянсозии мавқеи худ дар системаи робитаҳои нақшӣ, мавқеӣ, қорӣ, байнишахсӣ ва дигар робитаҳои ҷамъиятӣ;

– **таъсиррасонӣ** - тағйири ҳолат ва рафтори шахсию маънавии ҳамсуҳбат (мақсад, тамоюл, қарор, тасаввурот, талабот, амал ва фаъолнокӣ).

Дар ҷараёни муоширати байнишахсӣ одамон ҳамеша ба ҳамдигар таъсиррасонанд [22].

Ҷанбаи иртиботии муошират ба ошкор намудани хусусияти ҷараёни иттилоотӣ дар ҷамъият ҳамчун субъектҳои фаъол аз муносибати шарикон, яъне тамоил ва мақсади онҳо вобаста аст. Ин раванд на танҳо сабабгори рушду пешрафт ва ҳаракати босуръати иттилоот аст, инчунин омили ислоҳу такмили донишу маълумот ва табодули афкори ҷамъияти муошираткунандагон низ мебошад.

Ҷараёни иртиботӣ чунин тавсиф дода мешавад: таъсиррасонии иштирокчиён ба ҳамдигар, таъсир расонидан ба рафтори шахси дигар, таъмини муаррифии худ ба шахси дигар ва шартҳои зарурӣ дар истифодаи забони ягона, инчунин дарки ягонаи вазъияти муошират.

Нозукии муошират дар он аст, ки ҷанбаи фаъоли муоширатро ташкили маҳорати умумии ҳамкориро дар бар мегирад, яъне якҷанд шаклҳои

хамкорию одамон фарқ карда мешаванд, ки асоси онҳо ин ҳамкорӣ ва рақобат маҳсуб меёбанд.

Дар ҷараёни идроки муоширати байнишахсӣ якҷанд «воситаҳо» пайдо мешаванд, аз қабилӣ воситаи ибтидоӣ будан, ахбори нав (навигарӣ) ва ғайраҳо, ки ин ҷо падидаҳои монандкунӣ ва хислатҳои тасодуфӣ низ нақши назаррас доранд. Идроки хусусиятҳои мазкур муайян намудани мазмуни психологияи раванди ҳамдигарфаҳмиро дар ҷараёни муошират имконпазир мегардонад.

Набояд фаромӯш кард, ки дарки шахси дигар дар ҷараёни муоширати байнишахсӣ натиҷа ва шартҳои муошират ҳисобида мешавад. Дарки шахси дигар, пешбинӣ ва ташаккули тасаввурот дар бораи ӯ, тавсифи симои зоҳирии ӯ, маҷмуи хулосаҳо дар бораи сифатҳо, қобилиятҳо ва муносибати ӯро нисбат ба ҷанбаҳои гуногуни воқеият, нисбат ба худ ва дигарон дар бар гирифта, дар бораи мансубияти иҷтимоию гурӯҳии ӯ низ маълумот медиҳад [13].

Маълум аст, ки чӣ қадар тасаввуроти мо дар бораи шахси дигар пурраву аниқ бошад, ҳамон қадар мо усули мувофиқтари рафторро дар муошират бо ӯ интихоб менамоем. Сарчашмаи асосии ташаккули тасаввурот дар бораи шахси дигар симои зоҳирӣ, рафтор, хусусият ва натиҷаву сифати фаъолияти ӯ ҳисобида мешаванд. Новобаста аз он ки аксарият медонанд, миёни хусусиятҳои симои ҷисмонӣ ва сифатҳои шахсияти инсон алоқаи бевосита вучуд надорад, хулосаҳо оид ба мавҷудияти ҷунин алоқаҳо ба таври васеъ паҳн шудаанд.

Вобаста ба ин, касоне низ ҳастанд, ки бошуурона хусусиятҳои симои зоҳириро ба сифатҳои шахсият алоқаманд меҳисобанд. Ҷунин хулосабарорӣ натиҷаи салоҳияти психологии нокифоя ва таҳлили сатҳии таҷрибаи муоширати шахсӣ бошад ҳам, вале мавҷудияти ҷунин омилҳо воқеиянд. Хусусияти тасаввурот дар бораи ба шахсияти одамони дигар таъсир расондани омилҳои зикршуда ҳам далели ин гуфтаҳоаст.

Азбаски мавзуи таҳқиқоти моро чараёни таълим, тарбия, таҳсил ва омӯзиши хонандагони синни хурди мактабӣ, умуман мактабу маориф аз нигоҳи психологӣ-педагогӣ дар бар мегирад, дар қисмати назариявӣ дар бораи масъалаи муоширати омӯзгорӣ низ маълумоти мушаххас хоҳем овард.

Дар масъалаи муошират мавқеи психологияи муоширати омӯзгорӣ нақши муассиру пешбарандаро дорад, зеро он шартҳои муҳимми мутобиқшавии омӯзгор ва талаботи доимию зарурии ӯ дар чараёни таълиму тарбия ба ҳисоб меравад.

Мавқеъ, мақоми иҷтимоӣ ва вазифаҳои субъектҳои муошираткунанда гуногун аст (омӯзгор - хонанда, хонанда - хонанда, омӯзгор - омӯзгор, омӯзгор - волидон ва ғайраҳо) ва ин ҷо самимияти байниҳамдигарӣ шартҳои муҳимму асосӣ маҳсуб меёбад.

Дар психологияи муосир дар баробари дигар намудҳо, асосан ду шакли муошират тасниф мегардад:

- нутқӣ;
- ғайринутқӣ (имую ишора, кинетика, паралингвистика).

Дар баробари ин, масъалаи интерактивӣ (фаъолнокӣ) будани муошират маънои онро дорад, ки дар чараёни он «табодули фаъолият ва амал», яъне зарурияти ҳамкориҳои мутақобила пайдо мегардад.

Дар психологияи иҷтимоӣ ин шакли ҳамкорӣ чунин тавзеҳ мегардад:

– кооператсия/ҳамкориҳои кооперативӣ - муттаҳид сохтани иштирокчиёни муошират;

– рақобат ва ё ҳамкорӣ дар чараёни пайдоиши низоъ, ки ҳангоми омӯзиши он шаклҳои мухталифи муносибат ва муоширати корӣ барқарор мегардад.

Тавре қаблан ишора карда будем, муоширати перцептивӣ шаклест, ки бо мақсади дарки ҳамдигар роҳандозӣ мегардад:

- дарки мақсад, маром ва талаботи шарик;

– кабул мақсад, маром ва талаботи шарик. Идроки мутақобила дар асоси муқоисаи худ бо дигарон, монандкунӣ (идентификатсия), рефлексия ва аттраксия пайдо мешавад [50;48].

Аз таҳлилҳои психологӣ маълум мегардад, ки вазифаҳои муошират имкон медиҳанд амиқии мазмуну моҳияти муносибатҳои байниҳамдигарӣ ва муҳимии ҳамдигарфаҳмии одамон муайян гарданд.

Дар асоси хулосаҳои таҳлилҳои психологӣ-педагогӣ, муоширати хонандагони хурдсолро чунин тавсиф кардан мумкин аст: он таъсиррасонии мутақобилаи ду ё якчанд шахс мебошад, ки бо мақсади барқарор намудани муносибатҳои мутақобила, расидан ба натиҷаҳои дилхоҳ ва ташкили фаъолияти якҷоя сурат мегирад. Муошират яке аз омилҳои муҳимми инкишофи равонӣ ва иҷтимоии ҳар шахс буда, барои хурдсолон василаи муҳимми аз худ намудани таҷрибаи иҷтимоӣ ба ҳисоб меравад.

Масъалаи муоширатро мавриди таҳлил ва омӯзиш қарор дода, Б.Ф.Ломов чунин мешуморад, ки ҳангоми омӯзиши ҳаёти шахси мушаххас, бо он набояд маҳдуд гардем, ки ин шахс коре ва ё амалеро чӣ гуна ба сомон мерасонад, ҳамзамон бояд муайян намоем, ки муоширати ӯ бо атрофиён чӣ гуна аст ва онро чӣ гуна роҳандозӣ намудааст [82].

Дар раванди таҳқиқот муайян гардид, ки дар баррасии масъалаи муошират ва ташаккули он бо назардошти хусусиятҳои синнусолӣ ва инкишофи равонии хонандагони хурдсол, мактаби педагогӣ ва психологӣ, ки ба назарияи М.И. Лисина, муҳаққиқи шинохтаи рус мансуб аст, бештар таъя намоем. Маҳз М.И.Лисина масъалаи ташаккули муоширати хонандагони хурдсолро мавриди омӯзиш қарор дода, дар илми психология мафҳуми наверо бо унвони "психологияи муоширати хурдсол бо калонсолон"-ро ворид кардааст. Ба ин васила, муошират ҳамчун падидаи нави фаъолияти иртиботӣ пазируфта шуда, аз ҷузъҳои таркибӣ, аз қабилҳои талабот, предмет, маром ва восита иборат мебошад.

Дар асоси баррасиҳои М.И.Лисина чунин хулоса кардан мумкин аст, ки асоси фаъолияти муоширати инсонҳоро робита ба воситаи забон ташкил

дода, дар он майл ва хоҳиши дарку арзёбии нутқи ҳамсухбату атрофиён инъикос меёбад. Матлаб, мақсад ва мароми мушаххаси шахсро ба фаъолияти иртиботӣ водорсозанда, ҳамон сифатҳои шахсии фарду атрофиён, ки замина барои ворид шудан ба муошират мегузоранд ва ба рушди сифатҳои маърифатӣ, қорӣ ва шахсии афроди мутақобил мусоидат мекунанд.

Маҷмуи амалҳои воситаҳои муошират ҳисобида шуда, ба ин восита фаъолияти иртиботӣ ва коммуникативӣ дар амал татбиқ мегардад.

Аз нигоҳи педагогӣ-психологӣ Б.Маҷидова воситаҳои асосии муоширатро тариқи зайл гурӯҳбандӣ намудааст:

а) интихоби маҷмуи калима ва ибораву қоидаҳои асосии ҷараёни нутқ хангоми муошират;

б) хушоҳангӣ, ифоданокӣ ва эмотсионалии нутқ;

в) имою ишора, нигоҳ, ҳаракат ва қоидаву тартиби худро дар ҷараёни муошират нигоҳ дошта тавоништан;

г) риояи одату анъанаҳои мардумӣ, фарҳанги ботинӣ, боварию эътимод ба ҳамдигар, мавқеи иҷтимоӣ, синну сол, ҷинсият ва ҳоказо [90;10].

Дар хонандагони синни хурди мактабӣ меъёр ва андозаҳои ба роҳ мондани муошират дар тамоми зинаҳои инкишоф мустаҳкам буда, шаклҳои сифатан нави муоширатро ба миён меоранд.

Бино ба андешаи М.И.Лисина, – вазифаи муошират механизми дутарафа буда, он аз тағйири фаъолияти хонандагони синни хурди мактабӣ иборат аст. Калонсолон на танҳо соҳиби восита ва намунаи иҷрои амалҳои ҳамчунин шахсияти беҳамтои татбиқкунандаи марому маъноҳои шахсии худанд. Хусусияти хурдсолон дар рафти аз худ кардани арзишҳои зиндагӣ дар раванди муошират, фаъолият ва таассуроти якҷоя ифода мегардад [77;64-66].

Дар ин радиф, дар илми психологияи бачагона таъкид шудааст, ки тағйирёбии фаъолияти пешбарандаи бача қонуниятҳои ягонаи муайянкунандаи пайдархамӣ ва дар асоси ҳамдигар пайдо шудани фаъолияти пешбарандаро доро буда, дар он муҳим будани нақши калонсолон зикр гардидааст (Д.Б.Элкони, Е.О.Смирнова).

Тавре маълум аст, таъмикунандаи алоқамандии кӯдак бо ҷомеа шахси калонсол мебошад, ки ин гурӯхро моҳиятан чунин гурӯҳ бандӣ кардан мумкин аст:

– калонсол таҷассумгари арзишҳои маънавӣ бо воситаи қоидаву меъёрҳои одоби муошират буда, таҷрибаи ҳаётиашро дар раванди мақсадноки таъсиррасонӣ ба шахсияти бача истифода мебарад;

– калонсол дар ҷараёни таълим ва тарбия таҷрибаи иҷтимоиро аз насл ба насл интиқол медиҳад.

Дар муҳити мактаб ва оила, ба фарҳанги муошират ва риояи қоидаву меъёрҳои одоби ахлоқи миллию умумибашарӣ, мавқеи омӯзгорони синфҳои ибтидоӣ ва волидон муҳим аст. Дар асоси баҳисобгирии хусусиятҳои синнусолӣ, фардиву шахсиятӣ ва иҷтимоӣ-гендерӣ, хонандаи хурдсол ба воситаи тақлид ва ёдгирӣ аз шахсони ихотакарда (мактаб, ҷомеа), барқарор кардани муоширату муносибати дутарафаро дар ҷаҳорҷӯбаи «омӯзгор-хонанда», «хонанда-омӯзгор», «хонанда-хонанда», «омӯзгор-волидон», «хонанда-волидон», «волидон-хонанда» аз худ мекунад. Ба роҳ мондани маҷмуи муошират ва муносибат душворихоӣ хоси ботинӣ-психикӣ, ташкилӣ-педагогӣ ва педагогӣ-психологиро доро буда, онҳо таҳлилу таҳқиқи сифатҳои психологӣ -педагогиро тақозо доранд.

Вобаста ба ин масъала, таъкид кардан бамаврид аст, ки таҳқиқи масъалаи одоби муошират вазифаи асосии психологияи иҷтимоӣ маҳсуб меёбад, зеро он фарҳанг, арзишҳои маънавии шахс, гурӯҳ, қавм, миллат ва инсониятро дар бар гирифта, ба воситаи захираи луғавӣ, калима ва ибораҳои таркибии забони модарии ҳамон миллат амалӣ мегардад.

Агар дар одамон бо воситаи робита андешаҳо баён гарданд, пас ҳангоми муошират хоҳишу дархост ва ҳиссиёту ҳайҷони мансуб ба зарурати муошират ифода мегардад.

Проблемаи истифодаи мафҳуми муошират аз нигоҳи психологӣ-педагогӣ ҳамеша мавриди баҳс ва мунозираҳои мухталифи муҳаққиқон қарор дорад. Истифодаи мафҳуми муошират ба ду маънӣ роиҷ мебошад: якум -

шакли мавҷудияти инсон, дуом - фаъолияти психикӣ, дар ҳоле, ки муошират шакли муҳиму афзалиятноки фаъолияти нутқӣ буда, танҳо хоси инсон аст.

Инчунин, омилҳои этнопсихологӣ таъсиррасонандаи мазмун ва усулҳои муошират низ ба шумор меравад, ки он объекти татқиқоти этнопсихология мебошад, ин раванд дар асоси таъсири омилҳои фарҳангии шахс, гурӯҳ ва халқияту миллатҳо роҳандозӣ мешавад.

Муҳаққиқи дигар А.А.Бадалев муоширатро чун шакли фаъолият ҳисобида, андеша дорад, ки бидуни муошират ташаккули арзишмандии шахсият ҳамчун субъекти фаъолият ва фардият таъмин намегардад [14].

Ҳангоми муоширати мутақобила қаноатмандии эмотсионалӣ имкон медиҳад, шиддатнокии руҳӣ паст гардад, ки дар натиҷа дар аз худ кардан ва риояи меъёрҳои одоби муошират таъсиррасон бошад. Мавҷудияти қаноатмандии эмотсионалӣ ба маромҳои ташаккули муоширати солим, ҳамдигарфаҳмӣ, ба мақсад расидан, роҳи ба даст овардани руҳияи психологӣ-маънавӣ табдил ёфта, метавонад муҳити солимро таъмин созад, ки он устувории одоби муошират ва муносибати хайрхоҳонаи калонсолону хурдсолонро таъмин менамояд.

Бо воситаи психологияи иҷтимоӣ Г.М.Андреева сохтори муоширатро ҳамчун раванди маърифатӣ, омӯзиши муҳити атроф, чараёни барқарорсозии робита ва таъсири мутақобилаи инсон меҳисобад.

Дар навбати худ, муҳаққиқи ватанӣ И.Р.Изатуллоев низ кӯшиш намудааст, фарҳанги муоширатро ҳамчун инъикоскунандаи қисми таркибии фарҳанги ахлоқ ва одоби ҷомеа арзёбӣ намуда, сохтори онро ба тариқи зайл муқаррар менамояд:

1. Таърихӣ ва маданӣ (муошират дар ҷомеаи гуногуни таърихӣ ва ҳаёти маданӣ).
2. Этнографӣ (мардумшиносӣ, шиносӣ бо ҳаёти халқиятҳои гуногун).
3. Муоширати сотсиологӣ (донистани табақаҳои гуногуни ҷомеа, маълумот, касб, мактаб, синну сол, оиладорӣ, муҳити зист, фаъолияти меҳнатӣ).

4. Муоширати психологӣ-мутаассиршавӣ, хушҳолӣ, рафтори фидокорона, меҳрубонӣ, серғайратӣ, хотира, ҳиссиёт, бошуурӣ [52].

Андешаҳои муҳаққиқи мазкур бештар ҷанбаи фарҳангшиносӣ дошта, он раҳнамои шаклгирии одоби муошират ва муносибати мутақобилаи калонсолон ҳисобида мешавад. Заминаи азхудкунии қоида ва меъёрҳои одобу рафтор хонандагони синни хурди мактабӣ ин намунаи фарҳанги муоширати ҳаррӯзаи калонсолон аст, чунки дар зинаи давраи хурди мактабӣ нутқи гуфтугӯӣ барои хонандаи хурдсол вазифаи барқарорсозии муошират ва ба даст овардани иттилоотро иҷро намуда, баъдан он дар суҳбат, фаъолияти суҳанварӣ ва рисолати муошират дарҷ меёбад. Хонанда минбаъд чун шахси калонсол амалҳои амсоли муоширату хулосабарорӣ, маълумотгирӣ ва ифодаи фикр дар ҷараёни фаъолияти амалӣ ва маърифатӣ мавриди истифода қарор медиҳад.

Пас муошират таъсири мутақобилаи иттилоотӣ, эмотсионалӣ ва ашӣ буда, дар рафти он муносибатҳои байнифардӣ амалӣ ва хусусиятҳои шахсии психикӣ зохир ва шакл мегиранд. Одам дар вақти муошират на танҳо маълумот ва ахбореро қабул мекунад, инчунин онҳоро ба дигарон низ дастрас сохта, таъсири дучонибаро бо атрофиён барқарор месозад.

Ин нуқтаҳоро хулоса намуда, гуфтан мумкин аст, ки муошират ҷараёни мураккаби муносибатҳои мутақобилаи ба ҳам омехтаи таъминкунандаи фаъолиятҳои бо яқдигар муттаҳид аст. Ҷамъбасти ниҳии муошират ба истифодабарандагони он равона гардида, онҳо метавонанд ба ҳамдигар вобаста ба имконият ва тавоноии шахсӣ баҳогузорӣ намоянд.

Аломат ва нишонаи асосии муошират ҳамчун раванди гуфтор ба тариқи умумияти маънавӣ, боварӣ ба ҳамдигар, самимият, хайрхоҳӣ тавзеҳ ёфтааст. Ҷангоми суҳбат бо хонандагон муносибат ва муҳокимаи ҳолату вазъиятҳои гуногун ба вуҷуд меоянд, ки дар он на ҳама вақт фикру андешаҳо бо ҳам мувофиқанд [155;41].

Л.Л.Лашкова бошад, одоби муоширатро дар таркиби фарҳанги муошират мавриди таҳқиқу баррасӣ қарор додааст [62;149]. Мавсуф шарту

шароитҳои педагогии тарбияи фарҳанги нутқро дар алоқамандӣ бо рафтори фарҳангии хонандаи хурдсол омӯхта, иҷрои вазифаҳои муайяншударо дар асоси инкишофи нутқи бача масъалагузорӣ кардааст.

Дар психология, фалсафа, фарҳангшиносӣ ва сотсиология таъкид мешавад, ки фарҳанги муошират маҷмуи арзишҳои маънавӣ буда, инсоният тӯли асрҳо онро эҷод намудааст ва он бо риояи қоидаву меъёрҳои ахлоқӣ асоснок гардидааст.

Маданияти муошират дар хонандагони синни хурди мактабӣ бо воситаи иҷрои қоидаҳои муносибати эҳтиёткорона, боэҳтиром, некукорию некхоҳӣ, боодобию хушмуомилагӣ дар хона, муассисаҳои таълимӣ ва ҷойҳои ҷамъиятӣ нисбат ба ҳамсолону калонсолон зоҳир мегардад.

Одоби муошират ҳамчун масъалаи маданияти нутқ дар адабиёти илмӣ фарҳангшиносӣ, педагогӣ, психологӣ ва сотсиологӣ арзёбӣ шуда, аз ҷумла омадааст, ки ягонагӣ, пайвастагии тарафайни ҳар як халқи соҳибтамаддун зери мафҳумҳои ватан, фарҳанг, забони модарӣ, анъанаҳо ва дигар арзишҳои моддӣ маънавӣ ифода мегардад.

Фарҳанг маҷмуи хусусиятҳои фикрӣ, маънавӣ ва ботинӣ буда, дараҷаи маданияту фарҳанги ҷомеа ё гурӯҳҳои иҷтимоиро мушаххас мекунад ва фарогирандаи мафҳумҳои зиндагӣ, ҳуқуқи асосии башар, низомҳои арзишӣ, суннатҳо ва ғайраҳо мебошад.

Мафҳуми «муколама» дар адабиёти илмӣ ва воситаҳои ахбори омма ҳамчун синоними «муошират» истифода мешавад. Аммо, ба андешаи мо, «муколама» бештар ба маънии калимаи «гуфтугӯ» наздик буда, он метавонад ҳамчун ҷузъ ва ё қулли муошират фаҳмида шавад. Муҳимии муколама дар азхудкунии фарҳанг, робитаҳои байнифарҳангӣ, муоширати касбӣ-фарҳангӣ, забонмӯзӣ ва дигар масъалаҳо аз ҷониби муҳаққиқони соҳаҳои психология, забоншиносӣ, фарҳангшиносӣ, фалсафа ва педагогика мавриди омӯзиш қарор гирифтааст. Инчунин муколама ҳамчун воситаи омӯзиши забони хориҷӣ ва рушди нутқи шифоҳии кӯдакон дар муассисаҳои таълимӣ тавсия дода

мешавад. Ин аст, ки дар заминаи луғатҳои ду ва ё бисёрзабона бештар луғатҳои муколамавӣ таҳия мешаванд.

Дар илми муосир, муошират тавассути нутқ ба намудҳои гуногун тақсим мешавад: робита, алоқаи фосилавӣ, робитаи бавосита ва бевосита, шифоҳӣ ва хаттӣ, диалогӣ ва монологӣ, шахсӣ ва расмӣ, инчунин байнишахсӣ ва оммавӣ.

Ба андешаи мо, муошират тавассути нутқ ҳамон вақт ташаккули шуури бачаро таъмин мекунад, ки агар он мазмунан фаҳмо, дастрас ва дақиқ бошад. Идроки нутқи ифодашудаи раванди муошират ба иштироккунандагони он баробар тааллуқ дорад. Муоширати нутқӣ чун шакли фаъолият сохтори мураккаби психологӣ дошта, дорои маром (ваҷҳ, мотив), амалҳо ва натиҷаи худ аст.

Коршиносон мароми муоширати нутқиро ба мубодилаи ахбор, барқарор намудани алоқаи иттилоотӣ ва таъсир расонидан ба объекти муошират мутааллиқ дониста, мароми муоширатро асоси қонеъ гардондани талаботи ботинӣ - маънавӣ меҳисобанд.

Вобаста ба ин, идроки нутқро чун раванди ягонаи ба ҳам алоқаманд ҳисобидан мумкин аст, зеро дарки калимаву ибора имкон медиҳад, маъно ва мафҳуми он дар чараёни нутқ дуруст фаҳмида шавад.

Тавре маълум аст, кӯдак дар соли аввали ҳаёт кӯшиш мекунад бо атрофиён робита барқарор намояд, ки он дар муносибати эмотсионалии ӯ бо калонсолон мушоҳида мегардад ва он заминаи муҳимми раванди азхудкунии нутқ маҳсуб меёбад. Аз ин рӯ, фаъолияти пешбарандаи кӯдак то 1-солагӣ муоширати эмотсионалӣ бо атрофиён буда, дар ин ҳангом инкишофи психикии ӯ таъмин карда мешавад.

Бо тақия ба донишҳои биологӣ, физиологӣ ва психологӣ маълум аст, ки аз рӯзҳои аввали ҳаёт мағзи сари кӯдак ба қабули таассуроти нав, ки заминаи ташаккули талаботи иҷтимоӣ ҳисобида мешаванд, тайёр буда, ин талабот минбаъд дар вақти муошират бо модар қонеъ гардонида мешаванд. Набояд фаромӯш кард, ки қонеъ нагардидани талаботи бача бо воситаи муносибату

муоширати эмотсионалӣ сабабгори пайдоиши нуқсонҳо дар инкишофи психикӣ ё худ асоси деприватсия (норасоӣ)-и психологиву иҷтимоӣ гардида, ин ноқисӣ таъсири худро дар фаъолияти зиндагии ӯ то охири умр боқӣ хоҳад гузошт. Бештар чунин ҳолат дар бачагону наврасоне, ки аз рӯзи таваллуд то синнусоли муайян аз меҳру навозиши модарӣ дур мондаанд, ба назар мерасад.

Вобаста ба ин масъала М.И.Лисина таъкид месозад, ки азхудкунии нутқ чун воситаи муошират дар тӯли умри инсон идома ёфта, се давраи асосӣ дорад:

- давраи то азхудкунии нутқ,
- давраи ташаккули нутқ;
- инкишофи муошират бо воситаи нутқ.

Ба ҳар як давра якчанд омилҳо таъсир мерасонанд ва дар татбиқи амалҳои нутқронӣ муҳиманд, дар давраи ташаккули муошират тавассути нутқ, дар доираи мазмуни он як қатор дигаргуниҳо ба вучуд омада, ба ин васила бача идора кардани фаъолияти нутқрониро меомӯзад [80].

Муҳимии ин амал дар он аст, ки хонандагони синни хурди бачагӣ маънои калимаҳоро фаҳмида, ба ҳамсуҳбати худ расонидани ахбороти нисбатан мураккабтарро меомӯзанд. Мувофиқи ин нишондиҳанда, дар давраи хурди мактабӣ шаклҳои муоширати «ғайриситуативӣ» бо калонсолон ба вучуд меоянд, ки ба хонанда дар раванди аз худ намудани маводи таълимӣ таъсири мусбат мерасонанд. Тибқи андешаҳои Д.Б. Элконин чунин вазъият зарурати азнавсозии таъсири мутақобиларо дар амали нутқронӣ бо ҳамсуҳбат ба миён меорад [158].

Ҷанбҳои дигари муоширати хонандагони синни хурди мактабӣ дар таҳқиқоти Б.Мачидова, А.Нуров, С.Турунов, М.Обидова, З.Сафарова, М.Дадобоева, Н.Абдурашитов ва дигарон мавриди таҳқиқу баррасӣ қарор гирифта, муайян гардидааст, ки хонандагон дар раванди муошират дар баробари азхудкунии таҷрибаи маънавӣ-иҷтимоӣ, меъёрҳои нутқрониро низ меомӯзанд.

Муошират ин таъсиррасонии ду ё якчанд нафар аст, ки бо ҳадафи барпо намудани муносибатҳои мутақобила, расидан ба натиҷаҳои дилхоҳ ва ташкили фаъолияти якҷоя сурат мегирад. Муошират яке аз омилҳои муҳимми инкишофи равонӣ ва иҷтимоии шахсият маҳсуб мешавад. Барои кӯдакони хурдсол, муошират воситаи муҳимми аз худ намудани таҷрибаи иҷтимоӣ мебошад [91].

Муошират як масъалаи мураккаб ва бисёрҷабҳаи психологӣ-педагогӣ аст, ки муносибати тафриқавӣ ва эҳтиром ба одобу фарҳанги давраҳои гуногуни синнусолии инкишофи шахсиятро талаб мекунад. Моҳият ва мазмуни иҷтимоии муошират дар он аст, ки он ҳамчун воситаи интиқоли таҷрибаи иҷтимоӣ ва шаклҳои гуногуни фарҳангӣ аз насл ба насл хизмат мекунад.

Фарқият байни муносибати амалӣ ва назариявии хонандаи хурдсол ба воқеияти нутқронӣ ҳамчун муносибат ба таълим ва инкишоф муайян мегардад. Ҳатто калонсол наметавонад бе омӯхтани хусусиятҳои воқеият ва забон онҳоро ба пуррагӣ аз худ кунад. Нутқи хонандагони хурдсол аз нутқи калонсолон фарқ мекунад, зеро онҳо ба маъно ва талаффузи калимаҳо тавачҷуҳи бештар медиҳанд. Таҳқиқи ҷанбаҳои азхудкунии нутқ ва истифодаи калимаҳои сермаъно асосан вазифаи соҳаҳои психолингвистика, нейрпсихология ва дигар соҳаҳои психология ва забоншиносии муосир мебошад.

Қисми таркибии муошират аз фаъолияти иттилоотӣ ва иртиботии инсон иборат буда, дар ҷараёни он шахс тавассути нутқ кор карда, изҳори ақида менамояд. Ин раванд бояд бо талаботу меъёрҳои истифодаи забони модарӣ ва қоидаҳои рафтору ахлоқ мувофиқат дошта бошад.

Аз таҳқиқоти мавҷуда бармеояд, ки риояи қоида ва меъёрҳои одоби муошират ба хонандаи синни хурди мактабӣ имконияти бартарафсозии низоъҳои байниҳамдигариро фароҳам меорад (Т.А.Репина, Л.В.Лидак, С.Г.Якобсон), муносибати дӯстонаро ба роҳ монда (А.В.Булатова), зарурияти

ичрои қоидаҳои рафторро (С.В.Петерина) бошууро на дарк карда тавонад [19].

Одоби муошират ин малака ва маҳорати шахсият барои барқарор намудани ғаъолияти иртиботӣ мебошад, ки дар он мазмуни иттилоот, воситаҳои баёни нутқ ва рафтор шароит фароҳам меоранд, то муносибати мутақобила бо атрофиён ба таври самаранок ташкил карда шавад [70;6].

Набояд фаромӯш кард, ки нуқтаи меҳварии одоби муошират мазмун ва мундариҷаи иттилоот аст, зеро он воситаи татбиқи муносибатҳои байниҳамдигарии раванди муошират ҳисобида мешавад. Асоси муошират бошад, аз гуфтугӯ - диалог иборат буда, дар раванди он сохторҳои одитарини наҳвӣ, имлоӣ ва миқдори муайяни воҳидҳои луғавӣ истифода мешавад.

Аз нуқтаи назари забоншиносӣ, шакли гуфтугӯии нутқ тағйири босуръати мақсад ва аксуламали ғаврии шахсони ба ҳам таъсиркунандаро тақозо мекунад. Барои дарки нутқи ҳамсуҳбат, идроки бинӣ, шунавоӣ ва имову ишораи дучониба муҳим аст, инчунин оҳанги нутқ дар тағйир додани маъноӣ калима нақши назаррас дорад. Дар муошират, нутқи гуфтугӯӣ нисбат ба шакли монологӣ вақти камтар талаб мекунад ва таъмини муҳити махсуси нутқронӣ аҳамияти бештар дорад.

Нутқи гуфтугӯӣ бо истифодаи воситаҳои ифоданокӣ, аз қабилӣ оҳанг, ист, овоз, суръат ва рангу тобиши эмотсионалӣ хос мебошад. Ин воситаҳо тарзу услуби баёни фикрро ба хонандаи хурдсол мерасонанд. Дар ҷараёни нутқронӣ, рафтори хонандаи хурдсол аз маҷмуи маҳорат ва малакаҳои мураккаб иборат аст, ки барои ташаккул, мустаҳкамсозӣ ва автоматизатсия ба таври мунтазам ва мақсаднок истифода мешаванд. Илова бар ин, рафтори хонандаи синни хурди мактабӣ дар ҷараёни нутқронӣ дар заминаи меъёр ва қоидаҳои муайян ташаккул ёфта, тибқи талаботи забони модарӣ танзим мегардад.

Дар баробари ба эътибор гирифтани хусусиятҳои ташаккулу инкишофи муошират бо истифода аз роҳу усулҳои психологӣ-педагогӣ олимону мутахассисони ватаниву хориҷӣ (А.С.Киселева, Т.Л.Ладиженская,

О.О.Соротская, М.В.Иляшенко, М.Лутфуллоев, И.Каримова, С.Шербоев, Ф.Шарифзода, Ш.Котибова ва дигарон) таълиму тарбияи фарҳанги муоширати хонандагони хурдсолро бо масъалаи аз худ намудани забони модарӣ дар мактаб низ алоқаманд меҳисобанд.

Дар тадқиқоти психологӣ, аз ҷумла омӯзишу баррасии муошират муҳаққиқон бештар аз адабиёти психологӣ, педагогӣ, забоншиносӣ ва фанҳои ҷомеашиносӣ, ки масъалаи мазкур дар алоқамандӣ бо дастовардҳои якҷояи илмҳои мазкур баррасӣ карда мешавад, ба таври васеъ истифода бурда мешавад, ки мо низ вобаста ба мавзӯи рисолаи илмӣ аз чунин тарзи пажӯҳиш кор хоҷем гирифт.

1. 2. Хусусиятҳои инкишофи психологӣ-педагогии хонандагони синни хурди мактабӣ

Дар асоси таҳлилҳои психологӣ муқаррар гардидааст, ки инкишофи психикӣ набояд бо инкишофи организм омехта гардад, зеро инкишофи биологии организм тамомшаванда бошад ҳам, вале инкишофи психикӣ беохир ва бемахдуд аст. Инкишофи психикӣ бо роҳи тафриқа (интеграция) ба амал меояд: тақсимои функсияҳои алоҳидаи психика бо якҷоянамоии онҳо дар шакли нав зоҳир меёбад, тафриқаи функсияҳо боиси пайдоиши амалҳои гуногун ба мисли идрок, диққат, хотира, тафаккур ва эҷодиёт мегарданд. Тафриқа дар пайвастанамӣ ва ташаккули сохторҳои нави фаъолияти психикӣ низ нақши назаррасро соҳиб аст, ҳарчанд ин сохторҳо ба тарзи мураккаб омода мегарданду аломатҳои онҳо босуръат меафзоянд [1].

Дар доираи таҳқиқу омӯзиши хусусиятҳои инкишофи равонии хурдсолон, аз ҷумла муошират, дар соҳаи психологияи кӯдакон корҳои зиёд анҷом дода шуда, то ба имрӯз мавриди коркарду таҷдид қарор доранд. Бо таърихи ин илм, маълум мешавад, ки дар радифи дигар соҳаҳо, илми психологияи кӯдакон низ ба инкишоф ва тақомулёбӣ рӯ овард, ки дар ин

раванд хизмати равоншиноси олмонӣ В. Вундт хеле назаррас аст. Вундт дар соҳаи психология донишҳои физиологиро истифода бурда, асарҳои аввалини худро бо унвонҳои «Таълимот оид ба ҳаракати мушакҳо» ва «Маводҳо аз назарияи ҳиссии идрок» нашр намуд. Дар он давра, мавзӯҳои ҳаракат ва эҳсос дар соҳаи илми физиология хеле машҳур буданд.

Стенли Ҳолл, равоншиноси дигари маъруф, ба омили биологӣ вобаста будани инкишофи равонии кӯдакро қайд карда, ташаккули шахсияти кӯдакро дар ҳар зинаи синнусолӣ ба раванди инкишоф вобаста медонад. Масалан, дар бозии кӯдакон рафторҳои инстинктивии амалҳои одамони ҷамъияти ибтидоӣ мушоҳида мешаванд.

Психологи шинохта Анри Валлон дар асарҳои худ «Инкишофи психикаи кӯдак» ва «Манбаъҳои инкишофи тафаккури кӯдак» ақидаҳои пешқадамро баён кардааст. Дар таҳқиқи онтогенези инсон, ӯ ба усули диалектикӣ муроҷиат намуда, ба хулосае меояд, ки қувваи ҳаракатдиҳандаи инкишофи психикаи кӯдакро шароити зиндагӣ, муҳити атроф ва шахсони ихотакарда ташкил медиҳанд. Инкишофи психика ҳамчун як ҷараёни мураккаби робитаи байни тағйироти миқдорӣ ва сифатӣ баррасӣ мешавад, ки тавассути бартарарфсозии зиддияту бухронҳо ва ихтилофҳои байни ҳелҳои наву кӯҳнаи ғайбӣ аз як давра ба давраи дигар мегузарад.

Анри Валлон инкишофи психикии кӯдакро ба 7 давра ҷудо намуда, пайдарҳамии ин даврахоро ҳатмӣ ва қатъӣ медонад ва мавқеи муҳимми ҳар як давраро дар раванди инкишофи шахсият таъкид мекунад.

Асосгузори усули психоанализ Зигмунд Фрейд назарияи психоаналитикиро кор карда баромадаст, ба ақидаи ӯ дар инкишофи психика нағониҳои миқдорию сифатӣ ба вучуд меоянд ва ҳар як нағонӣ ба даврахои муайяни синнусол мутааллиқ аст, таркиб меёбад. Аз ин рӯ, ӯ синну солро ба таври мушаххас ба давраҳо тақсим намудааст, ки дар он мавҷуд будани «МАН» ва иҷрои амалҳоро вобаста ба қонунҳои гардидани талаботи ҳар як инсон нишон додаст. Аз рӯи ақидаи З.Фрейд ҳар як инсон нисбат ба шахсияти худ тавачҷуҳ зоҳир намуда, дар ӯ худбинӣ, ба истилоҳ «ЭГО» ба

вучуд меояд. Механизми ташаккул ёфтани онро дида баромада, қайд кардааст, ки кӯдак дар симои калонсолон хусусият ва сифатҳое, ки худ дорои он аст мебинад ва муқоиса мекунад. Инчунин, Фрейд дар психология проблемаи дар шахс ба вучуд омадани комплексро омӯхта буд. «Комплекс» маҷмуи муайяни ҳодиса ва амалиётест, ки дар инсон пайдо шуда, дар натиҷа шуурро ба худ вобаста мегардонад. Аз рӯйи ақидаҳои Фрейд ба ташаккул ёфтани комплекс дар инсон муҳит ва муносибати калонсолон таъсир мерасонад ва аз ин маълум мешавад, ки кӯдак бо «комплекс»-ҳо таваллуд намешавад, яъне он дар ҷараёни ба воя расидан ба вучуд меояд.

Равоншинос Эрик Эриксон низ ба психологияи давраи бачагӣ ва ҷавонӣ тавачҷуҳи хос зоҳир намуда, оид ба хусусиятҳои психологии кӯдакон як қатор китобу рисолаҳо таълиф кардааст. Эриксон бештар ба назарияи таъсири байниҳамдигарии шахсият ва муҳит диққат дода, асосҳои методи психологӣ-таърихӣ таҳқиқи психикаи инсонҳоро қор карда баромадааст. Тибқи назарияи ӯ, дар ҳар як давраи инкишоф кӯдак малакаҳое пайдо мекунад, ки ба муҳити иҷтимоии хоси он давра мувофиқ буда, барои ояндаи ӯ зарур мебошанд. Дар инкишофи психика ба масъалаи ба вучуд омадани бухронҳо диққати ҷиддӣ дода, дараҷаҳои инкишофи психикаи инсонро ба 8 давра тақсим кардааст, ки 4 давраи он ба инкишофи психикаи кӯдак алоқаманд аст.

Рушди ақлӣ-зеҳнии кӯдаконро аз рӯзи таваллуд то 18 - солагӣ ва раванди инкишофи равонии кӯдаконро омӯхта, Жан Пиаже онро ба чанд давра тақсим намудааст, ки ҳангоми гузариш аз як давра ба давраи дигар, дониш, ҷаҳонбинӣ ва муносибати кӯдак нисбат ба олами ихотакарда тағйир меёбад. Ин давраҳо аз сенсомоторӣ, пеш аз амалиёт, тайёрӣ ва ташаккули амалҳои мушаххас, то пайдошавӣ ва инкишофи амалҳои расмӣ ё шаклӣ иборатанд. Инчунин, Пиаже ба масъалаи азхудкунии нутқ диққати махсус дода, ҳангоми гузаронидани таҷриба як намуди ачиби нутқи кӯдаконро мушоҳида кардааст: кӯдакон дар вақти расмкашӣ дар бораи расми кашидаи худ байни ҳамдигар муошират мекарданд, аммо диққати онҳо ба якдигар равона нашуда буд. Ин

гуна нуткро Пиаже нутқи *эгосентрикӣ* номид, ки маънои нутқи ба худ мутамарказонидашударо дорад ва ба ақидаи ӯ ин нутқ ба дигар кӯдак равона карда шудааст.

Вобаста ба хусусиятҳои хонандагони хурдсол Л. С. Виготский низ ба ин масъала рӯ оварда, нутқи эгосентрикии кӯдакониро бо усули озмоиш омӯхтааст. Натиҷаи тадқиқот нишон додааст, ки дар синни 5 -солагӣ нутқ вазифаи банақшагириро иҷро мекунад. Нутқи дохилӣ инкишоф ёфта, хусусияти хоси худро пайдо мекунад: кӯдак ҳангоми ба нақша гирифтани бо овози баланд сухан гуфта, онро ба шахси дигар равона мекунад ё худ ба худ гап мезанад. Ин раванде, ки "нутқи дохилӣ" номида мешавад, шунаванда чизе талаб намекунад ва он дар доираи вазъияти худ кӯдак сурат мегирад. Ба воситаи нутқ кӯдак на танҳо муошират мекунад, балки инчунин фаъолияти худро низ ба нақша низ мегирад.

Аввалин маротиба дар илми психология мафҳуми «бухронҳои синнусолӣ» аз тарафи Л.С.Виготский истифода бурда шуда, он дар тавсифи дигаргуниҳои шахсияти кӯдак доимӣ буда, дар давраи гузариш аз як синнусол ба синну соли дигар ба вуҷуд меояд. Дар давраи бухрони синнусолӣ инсон руҳияи худро таҳлил мекунад: Кӣ аст? Кӣ шудан меҳаҷад? Чӣ дорад? Чӣ доштан меҳаҷад? ва ғайра [20].

Педагог-психологи рус А.Н.Леонтев назарияи психологияи фаъолиятро кор карда баромада, махсусан ба фаъолияти пешбарандаи ҳар як давраи синнусолӣ диққат додааст. Дар психологияи бачагона 3 аломатеро, ки ба фаъолияти пешбаранда хос аст, муайян намудааст. Аз ҷумла, ӯ қайд кардааст, ки дар ҳар давраи синнусолӣ фаъолияти пешбаранда ба инкишофи равандҳои психикӣ, ташаккули шахсият ва дигар намудҳои фаъолият таъсир мерасонад [78].

Дар таърихи илми психология дар моҳият ва омилҳои инкишофи психикӣ гузаришҳои гуногун мавҷуданд, вобаста ба «инкишофи маҳдудияти фаъолияти психикӣ», аз ҷумла В. Вундт инкишофи ҳар як функсияҳои психикиро бо дараҷаи гуногуни ҳолати шуур алоқаманд намудааст.

Бихевиористон бошанд, инкишофро ба тағйироти рафтор алоқаманд менамоянд, зеро қонуниятҳои инкишоф ин тағйироти физиологӣ ва психологӣ ҳар як инсон маҳсуб меёбад. Дар навбати худ, адабиёти муосири психологӣ низ бо мақсади омӯзиши масъалаҳои инкишоф гузаришҳои зиёди назариявиро мавриди таҳқиқ ва таҳлил қарор додааст.

Маълум аст, ки назарияи асосии инкишофи психикаро олими барҷастаи рус, педагог-психологӣ шинохта Л.С.Виготский қор қарда, онро назарияи фарҳангӣ-таърихӣ инкишоф номидааст. Мавсуф назарияи худро ба он хотир «таърихӣ» номидааст, ки то ба воситаи он равандҳои дар таърихи ҷамъияти инсон бавучудояндаро омӯзад, «фарҳангӣ» маънои онро дорад, ки ашёву ходисаҳо бо воситаи маданият ва фарҳанги инсонӣ инкишоф меёбанд [20].

Маҳз дар доираи инкишофи психика, дар раванди ташаккули инкишофи дигар равандҳои психикӣ маърифативу фардӣ, муоширати инсон ба вучуд меояду тадриҷан ва бо мурури замон дар асоси донишу таҷрибаҳои ҳаёти ба зинаи муайян мерасад.

Сифатан тағйир ёфтани ҳаёти психикӣ, яъне инкишоф, на танҳо дар давраи бачагӣ, балки дар давоми онтогенез- аз рӯзи таваллуд то охири умр ба вучуд меояд. Дар ҳаёти калонсолон низ тағйирот дар фикру ақидаҳо, ҷаҳонбинӣ, талабот, шаклҳои нави фаъолият ба вучуд меоянд.

Хусусиятҳои психологӣ кӯдакон пурра ба қонуниятҳои инкишофи психика таъқ қарда, ин қонуниятҳо аз замина, шароит ва омилҳои муайян иборатанд ва ба инкишофи психикаи бачагон таъсир мерасонанд. Ин омилҳо ҷунинанд:

- биологӣ;
- иҷтимоӣ ва табиӣ;
- таълим ва тарбия;
- фаъолнокии кӯдак.

Ба заминаҳое, ки инкишофи кӯдакро муайян менамоянд, хусусиятҳои табиӣ узвҳои бадани кӯдак (яъне сохтор ва фаъолияти майнаи сар) ва муҳити иҷтимоӣ дохил мешаванд. Сохтор ва фаъолияти узвҳои бадани кӯдак

аз насл ба насл ба воситаи ирсият мегузарад. Системаи асаб ва майнаи сар имконият медиҳад ба узви мураккаби фаъолияти психикие, ки танҳо ба одам хос аст, мубаддал гардад, бе майнаи сар сифатҳои психикие, ки ба одам хос аст, пайдо намешаванд [18].

Шароите, ки инкишофи кӯдакро муайян мекунад, муҳити иҷтимоӣ аст, зеро кӯдак дар муҳити иҷтимоӣ ба дунё меояд ва он муҳити сунъиву бехатар буда, ба ташаккули малака ва одатҳо таъсир мерасонад. Танҳо дар ин гуна шароит фарзанди инсон инкишоф меёбад ва инкишофи фарҳангии ӯ пеш меравад.

Ба сифати омили иҷтимоӣ дар инкишофи психика оила, муассисаи таълимӣ, ҷамъият ва таълиму тарбия нақши муайян дошта, зеро таъсири онҳо насли наврас ташаккул ва фаъолиятро аз худ мекунад, ҳамчун шахсият ба воя мерасад.

Аз ҷумла, тарбияи одоби муоширати бача низ хусусиятҳои фардиро талаб мекунад, бачагон меҳру муҳаббатро эҳсос мекунанд ва суҳанони меҳрубонаро меписанданд [6;68].

Муошират раванди мураккабу бисёрҷабҳаи барқарор ва вусъат додани робитаи байниҳамдигарии одамон аст, ки дар асоси хоҳиши фаъолияти якҷояи онҳо ба вучуд омада, мубодилаи афкор, ҳамкорӣ ва дарки ҳамдигарро дар бар мегирад. Муошират фаъолияти иҷтимоии инсонро вусъат бахшида, дар раванди он инкишофи равонӣ ва худифоданамоии фард сурат мегирад.

Дар шаклгирии муоширати солим ва дуруст синну соли томактабии кӯдакон асосӣ ҳисобида шуда, минбаъд он дар синни хурди мактабӣ мустаҳкам мегардад. Синну соли хурди мактабӣ, хонандагони синфҳои 1-4-ро дар бар гирифта, аз рӯйи таснифот ба ин зинаи синнусолӣ бачагони 7 то 10-сола рост меоянд. Маҳз синни хурди мактабӣ яке аз зинаҳои муҳимми ба даст овардани таълим ва тарбия аз тарафи ин гурӯҳи бачагон ба шумор меравад, зинаи азхудкунӣ, баландбардории дараҷаи дониш ва зинаи босуръати омӯзиш буда, дар иҷрои муваффақонаи ин вазифаи муҳим, хусусиятҳои хоси бачагон мусоидат мекунанд, аз қабилӣ доштани боварӣ ба

таъсири обрӯи калонсолон, хушзехнӣ, қобилияти баланди дарккунӣ, бодикқатӣ, мавҷудияти майлу ҳавас ба бозӣ ва ғайраҳо.

Набояд фаромӯш кард, ки муошират дар ташаккули психикаи хурдсолон инкишофу шаклгирии он ва рафтори фарҳангӣ нақши калидино мебозад, зеро бача маҳз ба воситаи муошират бо атрофиёни аз ҷиҳати психологӣ инкишофёфта ва ба шарофати имкониятҳои васеи ёдгирӣ, қобилияту сифатҳои беҳтарини шахси ҳосил мекунад. Тавассути муоширати фаъол бо шахсиятҳои инкишофёфта ҳуди инсон ҳам тадриҷан ба шахсият табдил меёбад.

Агар аз рӯзи таваллуд инсон аз имконияти муошират бо одамон маҳрум шуда бошад, минбаъд наметавонад шахсияти мутамаддин, фарҳангӣ ва хушахлоқ гардад, яъне то охири ҳаёт ҳамчун одами нимвахшӣ боқӣ монда, танҳо зоҳиран ва аз нигоҳи анатомию физиологӣ ба одам инсон-монанд хоҳад буд.

Бо далелҳои сершумори илмӣ исбот карда шудааст, ки инсон аз муошират бо атрофиён маҳрум монда, ҳарчанд ҳамчун организм ҳудро пурра нигоҳ дошта тавонад ҳам, вале дар инкишофи психологии худ ҳамчун маҳлуки биологӣ боқӣ хоҳад монд [83,87,102,111].

Аз ҳодисаҳои ба қайд гирифта шуда бармеояд, ки дар баъзе кишварҳои хусусияти субтропикӣ дошта, фарзанди инсониро аз галаи ҳайвонҳои ваҳшӣ пайдо кардаанд, ки онҳо муддати тӯлонӣ (аз овони тифливу бачагӣ) аз ҷамъияти инсонӣ ҷудо зиндагӣ кардаанд ё аллакай дар синни калонсолӣ ба асари ҳодисаи нохуш танҳо монда, бо сабабҳои мухталиф муддати дуру дароз аз одамони дигар ҷудо умр ба сар бурдаанд (масалан, пас аз даст додани шахси наздик, бемории вазнин, баъди садамаи нақлиётӣ ва ғ.) муоширатро аз даст додаанд ва ё аз он дур шудаанд.

Инкишофи психикии кӯдак аз муошират оғоз меёбад ва ин шакли аввали фаъолнокии иҷтимоӣ буда, дар онтогенез пайдо мешавад, ки ба шарофати он кӯдаки хурдсол маълумоти барои инкишофи шахсӣ заруриро ба даст меорад. Дар мавриди фаъолияти моддӣ, ки он ҳам ба сифати шароит ва воситаи

инкишофи психикӣ зоҳир мегардад, метавон гуфт, ки он дертар - дар соли дуюм ё сеюми ҳаёт пайдо мешавад. Дар раванди муошират, сараввал таҷрибаи асосии ҳаётии кӯдак ба воситаи тақлид ва баъдан тавассути дастурамалҳои шифоҳӣ ҳосил мешавад. Атрофиёне, ки кӯдак бо онҳо муошират мекунад, барои ӯ намояндагони ҳамин таҷриба буда, кӯдак танҳо хангоми муошират бо онҳо ин таҷрибаро аз худ мекунад. Шиддати муошират, гуногунии мазмуни он ва ҳадафу воситаҳо омилҳои муҳимми муайянкунандаи инкишофи кӯдакон мебошанд. Намудҳои гуногуни муошират ба инкишофи паҳлуҳои мухталифи психология ва рафтори инсон мусоидат мекунанд. Масалан, муоширати расмӣ ба ташаккул ва рушди қобилиятҳои инсон кумак намуда, ҳамчун воситаи азхудкунии донишу малакаҳо хизмат мекунад. Бо истифодаи ин намуди муошират инсон маҳорати ҳамкорӣ бо одамонро тақмил медиҳад ва минбаъд дар ин замина сифатҳои зарурии корӣ ва ташкилотчиғии ӯ инкишоф меёбанд.

Хонандаи хурдсол - инсонест, ки малакаҳои муоширатро фаъолона аз худ мекунад ва дар ин давра ба роҳ мондани муносибатҳои дӯстона бошиддат ҷараён мегирад. Ғайр аз ин, омӯхтани малакаҳои ҳамкориҳои иҷтимоӣ бо гурӯҳи ҳамсолон ва тавоноии пайдо кардани дӯстон яке аз вазифаҳои асосии инкишоф дар ин марҳилаи синнусолӣ ба шумор меравад.

Ҳангоми муайян намудани мафҳуми инкишоф ва синну сол, А.Н.Леонтев қайд мекунад, ки тағйири мавқеи кӯдак дар системаи муносибатҳои иҷтимоӣ барои фаҳмидани қувваҳои ҳаракатдиҳандаи инкишофи равонии ӯ аҳамияти калон дорад. Дар асарҳои А.Н.Леонтев, давраҳои инкишофи шахсият муайян шудаанд, ки дар онҳо мавқеи кӯдак дар системаи муносибатҳои ҷамъиятӣ ва шакли пешбарандаи фаъолият тасвир гардидааст [76].

Равоншинос М.И.Лисина дар баробари дигар масъалаҳои психология ба омӯзиши мушкилоти муносибат низ машғул гашта, чунин ақида дошт, ки дар заминаи усули амалии ҷамъбасти муносибат маҳсул ё натиҷаи он - фаъолияти иртиботӣ (коммуникатсионӣ) фаҳмида мешавад. Муносибат ва

муошират ба ҳам алоқаи зич доранд: муносибат хангоми муошират пайдо шуда, хусусиятҳои онро инъикос менамояд ва баъдан ба ҷараёни муошират таъсир мерасонад. Дар як қатор таҳқиқоте, ки бо роҳбарии М.И.Лисина гузаронда шуданд, яқинан исбот шудааст, ки маҳз муошират барои муносибатҳо дар байни одамон, аз ҷумла кӯдакон, заминаи мусоид фароҳам меорад, на ташкили намудҳои самараноки фаъолият ё худ фаъолияти самаранок, зеро объекти ҳамкориҳои шарикон (объекти фаъолияти иртиботӣ) инсон аст. Зимни омӯзиши таъсири муошират ба инкишофи умумии психологии кӯдак ин муҳаққиқ нақши фаъолияти муоширатиро дар ташаккули фаъолнокии маърифатӣ муайян намуд.

Мафҳуми фаъолнокии маърифатиро М.И.Лисина ба концепсияи фаъолият ворид намуд, яъне фаъолияти маърифатӣ, таҳқиқотӣ ва робитавиро ба муошират вобаста гардонид. Дар системаи фаъолияти маърифатӣ, ба андешаи ӯ, фаъолнокии маърифатӣ мавқеи таркибӣ дорад. Фаъолнокии маърифатӣ ба фаъолияти маърифатӣ монанд нест: фаъолнокӣ - омодагӣ ба фаъолият, яъне ҳолати пеш аз фаъолият буда, онро ба вучуд меорад, фаъолнокӣ пеш аз фаъолият пайдо мешавад. Ташаббускорӣ як шакли фаъолнокӣ ва нишонаи сатҳи баланди он аст. Фаъолнокии маърифатӣ ба андозаи муайян ба талаботи маърифатӣ монандӣ дорад, ин ҷо, аҳамияти бегумони асоси табиӣ доштани фаъолнокии маърифатиро бояд эътироф намуд. М.И.Лисина қайд менамояд, ки муошират дар давраи кӯдакӣ омили муҳимми инкишофи фаъолнокии маърифатӣ аст [81].

Муҳаққиқи номбурда ба ин эътимод дошт, зеро чунин далел бо мушоҳидаҳои сершумор ва натиҷаҳои озмоишҳои бевоситаи ӯ ва ҳамкорону шогирдонаш исбот шудааст. Яъне, ҳар қадар синну соли кӯдак хурд бошад, ҳамон қадар бештар муошират бо атрофиён хусусиятҳои миқдорию сифатии фаъолнокии кӯдакро муайян менамояд ва муносибат бо калонсолон ба таври устувор муносибати ӯро бо олами атроф алоқаманд мегардонад. Таъсири муошират ба фаъолнокии маърифатӣ хеле мураккаб аст ва дар ин радиф, андешаи ӯ, дар марҳилаҳои гуногуни давраи кӯдакӣ механизмҳои таъсири

муошират ба фаъолнокии маърифатӣ яксон нестанд. Дар баробари инкишофи кӯдакон таъсири муошират ба фаъолнокии маърифатӣ беш аз пеш бо ташаккули шахсият ва ҳудогоҳӣ ба таври ғайримустақим ифода меёбад, ки ба он дар навбати аввал алоқа бо одамони дигар таъсир мерасонад.

Аз ҷумла, таҳқиқот дар бораи пайдоиш ва инкишофи нутқи кӯдакон, ки дар заминаи таълифоти М.И.Лисина ва бо роҳбарии ӯ анҷом дода шуданд, дар илми психологияи ҷаҳонӣ ҳамто надоранд. Дар ин таҳқиқот нутқ ҳамчун унсури таркибии сохтори фаъолияти иртиботӣ баррасӣ мегардад, ки мавқеи амал ё ҳаракат (воситаи муошират)-ро ишғол карда, ба таркибҳои дигари он, пеш аз ҳама, ба мазмуни талабот дар муошират вобастагӣ дорад [80].

Ҳамин тавр, фарзияи маъмуле ба вучуд омад, ки нутқ аз талабот ба муошират пайдо мешавад; барои талаботи он ва дар шароитҳои муошират танҳо дар ҳамон лаҳзае, ки иҷрои фаъолияти робитавии кӯдак бе азхудкунии ин воситаи муҳим номумкин аст. Такмилу инкишофи минбаъдаи нутқ дар заминаи мураккабшавӣ ва тағйири муоширати кӯдак бо атрофиён ва бо таъсири тағйироти куллии вазифаҳои робитавии дар назди ӯ гузошташуда сурат мегирад.

Масъалаи муошират ва ҷанбаҳои гуногуни он диққати олимони соҳаҳои педагогика, психология, сотсиология, фалсафа, забоншиносӣ ва адабиётшиносиро ба худ ҷалб кардааст. Чунончи, А.А.Бодалев [14], Л.С.Виготский [18], М.И.Лисина [81], Т.П.Гаврилова, А.Б.Добрович [45], Я.Л.Коломинский [60], А.Г.Ковалев, А.В.Мудрик [98], В.С.Мухина, Н.П.Сарева ва дигарон ба масъалаҳои муоширати байнишахсии хонандагони хурдсол ва ҷиҳатҳои омӯзиш ва бартараф намудани душворихои муносибатҳои байни онҳо диққати махсус дода, монеаҳои гуногуни хусусияти психологию иҷтимоидоштаи ҷараёни муоширатро муайян карданд. Вайроншавӣ, душворихо, монеаҳои муошират дар асарҳои Ф.Зимбардо, А.П.Егидеса, Е.В.Залюбовская, В.Н.Кунисина, Б.Д.Паригина, Е.В.Суканова ва дигарон таҳлилу баррасӣ шудаанд [15].

Тавре дар боло қайд намуда будем, дар навбати худ муҳаққиқони ватанӣ низ аз лиҳози талаботи илми педагогика А.Нуров, Б.Мачидова, М.Лутфуллоев, Л.Иматова, Г.Чалолова, дар самти психология Р.Атахонов, Х.Буйдоқов, Н.Юнусова, Т.Мустафоқулов, Н.Амонов, М.Н.Шарипова, Н.Абдурашитов, С.Алиев ва дигарон дар таҳқиқоти худ ба ҷанбаҳои гуногуни масъалаи муошират, аз ҷумла, муоширати хонандагони синни хурди мактабӣ диққати махсус зоҳир карда, андешаҳои ҷолиб иброз намудаанд.

Қараёни муошират раванди содаву одӣ нест, яъне одатан мо як сифати муоширатро мушоҳида менамоем – муносибати як шахс бо шахси дигар, сифати асосии муошират - талабот ва омилҳои водоркунандаи муоширати як шахс бо шахси дигар аз назар дур мемонад. Танҳо ҳамсухбати худро хуб дониста, фаҳмида, бо ӯ муоширати ҳақиқӣ барқарор намудан мумкин аст.

Дар давраи кӯдакӣ солимии ҷисмонӣ аҳамияти бузург дорад, зеро фаъолнокии ҷисмонӣ муваффақияти инкишофи равонӣ ва иҷтимоиро муайян мекунад. Шахси калонсоле, ки фаъолнокии ҷисмониро аз даст додааст, метавонад ҳамонро фаъолнокии равонӣ ва иҷтимоӣ дошта бошад ва ба саҳтиҳои зиндагӣ муқовимат наояд. Кӯдак бояд аз аввал солим бошад, зеро фаъолнокии ҷисмонӣ аксар вақт пешрафти ӯро аз нигоҳи ақлонӣ ва шахсият муайян мекунад. Фаъолнокии иҷтимоии кӯдаки синни хурди мактабӣ ба якчанд омилҳо, пеш аз ҳама, ба услубҳои муошират вобаста аст.

Дар ин замина, бояд махсус таъкид намоем, ки инкишофи психикӣ, аз ҷумла муоширати хонандаи синни хурди мактабӣ низ ба давраҳои синнусолӣ вобаста буда, хусусиятҳои инкишофи анатомӣ - физиологӣ, психологӣ ва қонуниятҳои ба худ хосро дорад. Ҳар як давраи синнусолӣ аз якдигар бо суръати инкишоф, дигаргунӣ ва тағйироташ фарқ мекунад ва ин тағйирот дар шакли ҷаҳиш гузашта, дониш ва тасаввуроти бачаро бою рангин месозад, ки онро бухрони синнусолӣ меноманд.

Давраҳои синнусолӣ моҳияти таърихӣ доранд, яъне дар қараёни таракқиёти таърихӣ чамъият шароитҳои иҷтимоӣ, шароити ҳаёту фаъолият,

шаклҳои таълим ва тарбия, мазмун ва мундариҷаи методҳои таълимӣ тағйир меёбанд ва он бевосита ба давраҳои синнусолӣ таъсир мерасонанд. Дигаргунӣ дар ҳаёти ҷамъият, пешрафти илмӣ-техникӣ ва фарҳангӣ, беҳтар шудани шароитҳои таълиму тарбиявӣ дар муассисаҳои томактабӣ, такмил ёфтани системаи маълумот ба ҳаёти кӯдак таъсир расонида, инкишофи метеозонад ва ин омилҳо ҳудудҳои синнусолиро тағйир медиҳанд. Ҳудудҳои синнусолӣ вобаста ба урфу одат ва анъанаҳои тарбия, хусусиятҳои системаи маълумоти ин ё он давлат метавонад, гуногун бошад. Мисол, то соли 1940 кӯдакон аз 8-9-солагӣ ба мактаб фаро гирифта мешуданд ва онҳо 4 сол дар мактаби ибтидоӣ таҳсил мекарданд. Бо бо мурури замон мувофиқи талаботи ислоҳот дар соҳаи мактабу маориф кӯдаконро аз 7-солагӣ ба мактаб қабул мекарданд ва соли 1967 дар мактаби ибидоӣ таҳсили талабагон се сол муқаррар карда мешавад. Дар мамлакатҳои Ғарб кӯдакон аз синни 5-солагӣ ба мактаб қабул мешаванд, имрӯз бошад, талабот ва пешрафии илму техника имконият фароҳам овардааст, ки кӯдак ба мактаб аз синни 6-солагӣ қабул шавад.

Ин мисолҳо нишон медиҳанд, ки ҳудудҳои синну соли доимӣ, мутлақ ва тағйирнопазир набуда, он вобаста ба шароитҳои таърихӣ - иҷтимоӣ тағйир меёбад ва ба инкишофи кӯдак таъсир мерасонад.

Ҳар як давраи синнусолӣ дар кӯдак навғониҳоеро ба вуҷуд меорад, ки дар ин ҳолат ӯ сифатан ва миқдоран тағйир меёбад.

Мувофиқи таълимоти Л.С.Виготский ҳар як синну соли минбаъда аз пештара бо навғониҳо фарқ мекунад [18].

Навғонӣ ҳамон навъи таркиби шахсияту фаъолият ва дигаргунҳои руҳию иҷтимоиро ташкил мекунад, ки дар он ин ё он зинаи синнусолӣ бори аввал ба вуҷуд омада, тамоюлоти шуур, муносибати фардро ба муҳит, ҳаёти ботинию берунӣ ва равиши инкишофи муайян мекунад.

Л.С.Виготский муҳити иҷтимоиро ҳамчун манбаи инкишофи психика шуморида, мафҳуми «вазъи ё муҳити иҷтимоии инкишофи чорӣ карда, нишон додааст, ки дар ҳар давраи синнусолӣ байни кӯдак ва муҳити атроф

муносибати ба худ хоси ягонаву нотакрор ташаккул меёбад, ки он муносибати иҷтимоӣ буда, ҷараёни инкишофи фардро муайян менамояд [19]. Муҳит ё худ вазъи иҷтимоии инкишоф барои ба вучуд омадани навғониҳои психологӣ мусоидат мекунад.

Гузариш аз як давраи синнусолӣ ба давраи дигар бухронро ба вучуд меорад, ки дар навбати худ ҷаҳиш дар инкишофи психика ба амал меояд (Ҷадвали 1.) [19].

Ҷадвали 1. Даврабандии синнусолӣ

№	Давраҳои синнусолӣ	Бухрони синнусолӣ	
1.	0 то 2-3 – моҳа	Бухрони давраи навзодӣ	
2.	11-12 – моҳагӣ	Бухрони давраи яксолагӣ	
3.	2, 8 -3 – сола	Бухрони давраи сесолагӣ	Давраи I
4.	6 - 7 – сола	Бухрони давраи ҳафтсолагӣ	
5.	10 то 14-15 – сола	Бухрони давраи наврасӣ	Давраи II

Ба ақидаи Л.С.Виготский инкишоф ин ҷараёни ҷаҳишмонанд буда, давраҳои нисбатан ороми инкишоф бо дигарғуниҳои пурталотум, яъне «бухронӣ» иваз мешаванд, ба бухрони синнусолӣ чунин хусусиятҳо хос аст:

а) бухрон ногаҳон пайдо мешавад, саршавӣ ва ба итмомрасии онро муайян кардан мушкил аст;

б) дар ҳолати ба вучуд омадани бухрон тарбияи кӯдак душвор мешавад: ҳолати эмотсионалии кӯдак вазнин шуда, муносибаташ бо одамоне, ки ӯро ихота мекунад, душвор мегардад [17].

Сабаби пайдошавии бухрони синнусолӣ ба аломатҳо ва ҳодисаҳои манфӣ вобаста буда, ҳар як навғоние, ки дар кӯдак ба вучуд меояд, шакли пештара ва кӯҳнаи рафтору шуури кӯдакро тағйир медиҳад ва ин метавонад сабаби пайдошавии бухрон гардад.

Тағйир ёфтани шахсияти кӯдак ва шуури ӯ дар навбати худ онро мефаҳмонад, ки вазъи кӯҳнашудаи инкишоф ба талаботи нав мувофиқат намекунад, натиҷаи он зиддиятҳои диалектикӣ буда, бо воситаи бухрони

синнусолӣ инъикос меёбад. Мисол, вазъи иҷтимоии инкишофи кӯдаки навзодро ду хусусияти ба ҳам муқобил ташкил медиҳад: якум, навзод ҳамчун ҷисми заиф ва нотаваҷҷуб ба дунё меояд ва талаботи ӯро калонсол конеъ мегардонад; дуюм, ӯ ҳанӯз воситаи муҳимми муошират- нутқро намедонад. Ҳамин тариқ, дар давраи навзодӣ дар зиддияти байни афзалиятҳои баландтарини иҷтимоӣ ва имконияти камтарини муошират таҳкурсии инкишофи кӯдак гузошта мешавад.

Навовариҳое, ки бача бори аввал дар ин давраи синнусолӣ бо онҳо вохӯрада, боиси ба вучуд омадани тағйироти психикӣ ва иҷтимоӣ дар ӯ мегарданд. Аз ин рӯ, ба ҳар як давраи синнусолии инкишофи бачагон аз нуқтаи назари иҷтимоӣ баҳо додан зарур аст. Ҳар як навигарие, ки дар кӯдакон ба вучуд меояд, шакли пештара ва кухнаи рафтору шуури онҳоро тағйир дода, сабаби пайдошавии бухрони синнусолӣ мегардад.

Бачагон аз рӯзи таваллуд то ба давраи ба мактаб рафтан се давраи бухрони синнусолиро аз сар мегузаронанд:

- дар охири 1-солагӣ;
- дар 3-солагӣ;
- дар синни 7-солагӣ.

Дар ин давра онҳо ба мактаб мераванд ва фаъолияти бозӣ ба таълим иваз мешавад, бачаи 6-7-сола худро фарди иҷтимоӣ ҳисоб мекунад, дар ӯ дигаргуниҳои психикӣ ба вучуд меоянд. Дарки муҳити ҳаёти нав ва дигаргуниҳо ба вучуд омада, бача худро ҳамчун шахсият меҳисобад. Тадричан дар ӯ худбаҳодиҳӣ ба вучуд меояд, инчунин ин давраи синнусолӣ зинаи мутобиқшавӣ ба ҷамъият ва ба даст овардани ҳурмату эҳтироми атрофиён аст. Нишонаи асосии бухрони 7-солагӣ ин тақлид ба рафтори калонсолон буда, давраи бачагии ӯ ба характери мукамал табдил меёбад, чизҳое шавқовар мешаванд, ки дар бораи онҳо бештар доништан мехоҳад. Дигаргуниҳои ҳаёти бача ба психикаи ӯ таъсир мерасонанд, нишонаҳои ин дар рафтори ӯ мушоҳида мешавад: бадҷаҳлӣ, одамгурезӣ, дамдуздӣ ва ғайра.

Баъзе бачагони ин синнусол тарсончак мешаванд (аз хонаи торик, аз танҳо мондан ва ғ.) [15].

Маълум аст, ки бухрони 7-солагӣ дар миёнаи давраи томақтабӣ ва давраи хурди мактабӣ ба вучуд омада, нишонаҳои асосии ин бухронро чунин муайян кардан мумкин аст:

– бача дар ин давра вобастагии худро аз калонсол канда мекунад, яъне мустақил будан меҷӯяд;

– рафтори табиӣи бача тағйир меёбад.

Бачагони ин гурӯҳи синнусолӣ ҳолати эмотсионалии худро аз атрофиён пинҳон медоранд, масалан намехоҳанд атрофиён ғамгинии онҳоро пай баранд. Дар баробари ин, дар муддати на он қадар зиёд рафтори худро тағйир дода метавонанд, дар рафторашон мушкилиҳо мушоҳида мешаванд, баъзан рафтори агрессивӣ ба назар мерасад (агрессия дар шакли шифоҳӣ ва ҷисмонӣ). Дар баъзе бачагон муносибати вайронкорона нисбат ба ашё низ пайдо мешавад. Бача дар ин давра тундмизоч, бадҷаҳл, асабонӣ шуда, ба талабот ва хоҳиши калонсолон дағалона ҷавоб гардонида, яқрав, бадрафтор ва гапнодаро мешавад, бо касе муошират кардан намехоҳад. Дар баъзе бачагон ҳатто чунин ҳолат мушоҳида мешавад, ки ба сифати эътироз аз хӯрокхӯрӣ ва ё ба мактаб рафтан ва ё аз пӯшидани либоси тавсиявии калонсолон даст мекашанд. Инчунин, ҳолатҳои баръаксро дар бача دیدан мумкин аст, ки ба камфаъолии ӯ алоқаманд аст, ин гуна бачагон падару модарро ба ташвиш меоранд, зеро фаъолнокии бача паст шуда, ӯ парешонхотир мешавад. Психикаи бачаи 7- 10 - сола бо хусусиятҳои баланди дарк нисбат ба атрофиён фарқ мекунад, ки ин хусусият дар ташаккули муносибатҳои бачагон кумак мерасонад. Маҳз дар ҳамин давра дарки мафҳумҳои хуб ва бад босуръат ташаккул меёбад. Мавҷуд набудани ҳамдигарфаҳмӣ ва ҳамдардӣ байни кӯдак ва калонсолон аз ҳамин эҳсосот сарчашма мегирад. Дар чунин ҳолат, кӯдак мекушад диққати дигаронро ба худ ҷалб кунад ва талаботи нав дар муносибатҳои ӯ ба вучуд меоянд. Агар ин талабот қонеъ нагарданд, кӯдак ба исён ва саркашӣ майл мекунад [18].

Л.С.Виготский дар инкишофи психикии хурдсолон баҳисобгирии давраҳои синнусолиро пешниҳод намуд ва ба давраи томақтабӣ диққати махсус дод. Ӯ таъкид намудааст, ки дар давраи аз 3 то 7-солагӣ дар бача дигаргуниҳои муҳим ба вучуд меоянд. Дар ин давра бухроне ба вучуд меояд, ки дар ҳаёти бача нақши худро мегузорад. Дар аввали синни 7-солагӣ гузариш аз як давра, яъне аз давраи бачаӣ ба давраи хурди мактабӣ, ба амал меояд, ки дар бача як қатор дигаргуниҳо ба вучуд меоянд.

Л.С.Виготский ба давраҳои гузариш баҳо дода, қайд кардааст, ки маҳз ҳар як давра дар бача бухронеро ба вучуд меорад, ки барои инкишофи минбаъдаи психикии ӯ таъсир мерасонад. Ба вучуд омадани маҳорати худбаҳодиҳӣ, худшиносиро дар 6-7-солагӣ Л.С.Виготский «аломатҳои бухрон» дар ин давра номидааст, ки он тадриҷан ба анҷом мерасад. Ин навоариҳои дохилии руҳӣ, пеш аз ҳама, муборизаи дохилиеро ба вучуд меоранд, ки на ҳама вақт намоёнанд [18].

Муоширати кӯдак дар оила як масъалаи муҳиме мебошад, ки бо ворид шудани ӯ ба мактаб, вазъияти иҷтимоии наво эҷод мекунад ва ба тағйири услуби муоширати ташаккулёфтаи оилавӣ сабаб мегардад. Масалан, услуби авторитарӣ, ки асосан бар роҳбарии саҳтгирона, паҳш кардани ташаббус ва маҷбуркунӣ асос ёфтааст, вақте кӯдак ба мактаб меравад, худро ҳамчун зарурати ба интизоми мактаб мутобиқ кардани кӯдак нишон медиҳад. Ин услуб дар баробари меҳру муҳаббати нисбатан саҳтгирона шаклҳои хосе ба мисли дӯғу пӯписа ва ҷазои ҷисмониро дар бар мегирад. Дар чунин оилаҳо кӯдакони бо мушкилоти худбодарӣ, асабоният, ё хусумат ва фармонравоии хос ба воя мерасанд. Дар мактаб ин хусусиятҳои шахсият дар муносибат бо ҳамсолон ошкор мешаванд.

Дар баробари ин, услуби либералӣ ва бепарвоёна, ки дар асоси рафтори беҳад озоду бидуни маҳдудият асос ёфтааст, кӯдакро ба рафторҳои, ба мисли талаб кардани пайваस्ताи «Дех!», «Аз ман!», «Меҳоҳам!», бо нозу озурдагӣ одат мекунад. Бепарвоӣ дар чунин ҳолатҳо боиси он мегардад, ки кӯдак ҳамчун шахсияти баркамоли иҷтимоӣ инкишоф наёфта, намедонад, ки дар

хаёт вучуд доштан ва риоя кардани талаботи иҷтимоӣ, аз қабилӣ «даркор аст», чӣ маъно дорад. Дар чунин оилаҳо кӯдакон бо худпарастӣ ва ноқаноатмандӣ ба воя мерасанд ва дар мактаб бо муошират ба мушкилӣ дучор мешаванд, чунки ёд нагирифтаанд, ки ба фикри дигарон эътибор диҳанд ё хоҳишҳои худро ба манфиатҳои умумӣ мутобиқ созанд.

Як усули дигари услуби либералӣ ва бепарвоёна ғамхорӣ аз ҳад зиёд дар оила аст. Ин ғамхорӣ аз ҳад зиёд кӯдакро аз худмухторӣ дар инкишофи ҷисмонӣ, равонӣ ва иҷтимоӣ маҳрум мекунад. Дар ин ҳолат, тамоми тавачҷуҳи оила ба кӯдак равона мегардад: барои ҷилавгирӣ аз ҳодисаи нохуш ё беморӣ, кӯшиши ҷуброн кардани ноқомии худ бо муваффақияти кӯдак, ё ба далели пиндоштани кӯдак ба ҳайси нобиға. Волидон, ки тамоми ҳастии худро ба кӯдак бахшидаанд, дар интизори сипосгузори кӯдак ҳастанд, аммо онҳо намефаҳманд, ки ин гуна ғамхорӣ кӯдакero бо худбоварии паст, гирифтори невроз ва маҳрум аз худмухторӣ ба воя мерасонад. Ақибмондагию вобастагӣ ӯро аз муошират бо ҳамсолону ҳамсинфон маҳрум мекунад. Вале ӯ дар байни ҳамсинфон пуштибон пайдо карда, мавқеи мукамалро ба даст меорад.

Муносибати арзишманд ба кӯдаки рефлексияи баланддошта ва масъулият барои ӯ услуби бештар самараноки тарбия аст. Дар ин ҳо волидон ба кӯдак дӯстдорию хайрхоҳӣ нишон медиҳанд ва бо ӯ бозӣ карда, дар мавзӯҳои барои ӯ шавқовар суҳбат мекунанд. Илова бар ин, ба кӯдак таълим медиҳанд, ки на танҳо ба худ такя кунад, балки ҳангоми зарурат аз дигарон кумак пурсад. Ӯ мефаҳмад, ки «даркор аст» чӣ маъно дорад ва метавонад боинтизом бошад. Дар чунин оила кӯдаке ба камол мерасад, ки иззати нафс дорад, масъулияти дигаронро эҳсос мекунад ва дар мактаб зуд соҳибхитиёриро ба даст оварда, муносибати дурустро бо ҳамсинфон ба роҳ монда, интизомро риоя мекунад.

Ҳарчанд услубҳои муоширати дар боло номбаршуда дар оила дорои фарқият ҳастанд, онҳо як хусусияти умумӣ доранд: волидон нисбат ба фарзандони худ бепарво нестанд. Онҳо фарзандони худро дӯст медоранд, ва

услуги тарбия аксар вақт меросӣ буда, аз насл ба насл дар оила мегузарад. Танҳо оилае, ки хусусиятҳои инфиродии кӯдакро ба назар мегирад, метавонад бошуурона услуги самараноки тарбияи ӯро интихоб намояд. Албатта, фарҳанги тарбияи оилавӣ бояд дар оила рушд ёбад ва дастовардҳои он ба наслҳои оянда мерос гузошта шаванд, зеро дар замони мо шароитҳои фаровоне барои таҳсил ва пешрафти минбаъда мавҷуданд.

Таҳлили услубҳои тарбия бе зикри як услуги дигар, ки ба тарбия умуман равона нашудааст, нопурра хоҳад буд. Ин ҷо сухан дар бораи муносибатҳои сард ва бетаваҷҷуҳӣ дар оила меравад.

Услуги муносибатҳои сард ба бепарвоии амиқи калонсолон нисбат ба кӯдак ишора мекунад. Дар чунин шароит, волидон ё фарзанди худро нодида мегиранд ё аз муошират бо ӯ канораҷӯӣ намуда, аз ӯ ғосилаи равонӣ мегиранд. Бепарвоии волидон ба рушди равонӣ ва эҳсосоти дохилии кӯдак ӯро танҳо ва ноумед мекунад. Дар натиҷа, кӯдак муносибати сард ё ҳатто хусуматро нисбат ба дигарон рушд медиҳад. Дар мактаб, чунин кӯдак аксар вақт нобовар, гирифтори невроз мешавад ва бо ҳамсолон муносибати душворро таҷриба мекунад.

Ин услубҳои муносибат бо кӯдак дар оила душвории роҳи инкишофи шахсиятро нишон медиҳанд. Дар амал, ин равандҳо боз ҳам мураккабтаранд. Дар як оила, якчанд услубҳои тарбия метавонанд ҳамзамон истифода шаванд: падару модар ва бобою бибӣ ҳар кадом услуги худро дуруст ҳисобида, дар ин замина баҳс мекунанд. Илова бар ин, муносибатҳои байниҳамдигарии калонсолон низ ба тарбияи кӯдак таъсири амиқ мерасонанд [14].

Услуги муносибатҳои оилавӣ тарзи тарбияи кӯдакро муайян мекунад. Яке аз масъалаҳои ҷиддии иҷтимоӣ муносибатҳои хусуматомез дар оила аст, вақте ки хусумат нисбат ба ҳар як аъзои оила равона шудааст. Сабабҳои чунин хусумат метавонанд гуногун бошанд: бетаҳаммулии равонии калонсолон, ноқаноатмандии онҳо аз ҳаёт, муносибатҳои оилавӣ, ё мавқеи қорӣ; набудани муҳаббати байниҳамдигарии ҳамсарон, майзадагӣ ва

нашъамандӣ; бефарҳангӣ ва хиёнат, латукуби якдигар, зӯроварӣ нисбат ба модар ё кӯдак – чунин ҳолатҳо дар оилаҳои хусуматомез ба назар мерасанд.

Хусумати дохилиоилавӣ ба ташаккули шахсияти кӯдак таъсири манфӣ мерасонад, ки ӯ бо дашному ҳақорат, муштзӯрӣ, кинаю адоват ва азиятрасонӣ кӯшиш мекунад, мавқеи худро пайдо кунад. Чунин кӯдак ба меъёрҳо ва талаботи иҷтимоӣ мувофиқат карда наметавонад ва аз риояи қоидаҳои рафтор дар ҷойҳои ҷамъиятӣ ва мактаб саркашӣ мекунад. Дар синну соли шаш-ҳафтсолагӣ, ӯ наметавонад бо рафтори худ омӯзгоронро ба ғазаб оварда, дашному ҳақорат гӯяд, дар рӯйи фарш ғелад ё ба ҳамсинфонаш дарафтад. Дар синф, кӯдаки оилаи хусуматомез наметавонад мавқеи худро ёбад ва аксар вақт дар таҳсил ақиб мемонад ва ба шароити омӯзиш мутобиқ намешавад. Барои ӯ мактаб душвор, нофаҳмо ва дилгиркунанда аст.

Кӯдак аз оилаи номусоид ба тавачҷуҳи махсус ниёз дорад, зеро ӯ баъзан ҳатто намедонад, ки муносибатҳои одамон то чӣ андоза наметавонанд меҳрубонаноя самимӣ бошанд.

Оилае, ки яке аз волидон ва ё ҳарду, дигар аъзоён майпараст, нашъаманд ва ё дорои ахлоқи манфиянду дар оила ҳамеша зиддияту хусумат ва низоъ ҳукмфармост, барои хурдсолон муҳити хатарнок ҳисобида мешавад. Одатҳои номатлуб (майпарастӣ, нашъамандӣ ва ғ.) дар асоси майпарастии калонсол ва ё шабнишиниҳои доимии оилавӣ пайдо шуда, ба рафтори иҷтимоии дигар аъзоёни оилаву ҷамъият таъсири манфӣ мерасонанд. Ин омили номатлуб минбаъд ба паст гардидани интизоми меҳнату таҳсил ва пайдо шудани рафтори хусуматомез нисбат ба атрофиён ва ғайра оварда мерасонад, ки мутаассифона, ҳамаи ин равандро кӯдакон мушоҳида ва қабул мекунанд.

Таҳлили хусусиятҳои инкишофи психологӣ-педагогии хонандагони синни хурди мактабӣ нишон медиҳад, ки ин давраи синнусолӣ барои ташаккули сифатҳои асосии шахсият, малақаҳои когнитивӣ ва салоҳиятҳои иҷтимоӣ марҳилаи муҳим ба ҳисоб меравад. Синни хурди мактабӣ бо рушди фаъоли ҷисмонӣ ва равонӣ, инчунин сатҳи баланди пластикии системаи асаб, ки шароитҳои мусоид барои азхудкунии маводи таълимӣ, гирифтани

донишҳои нав ва ташаккули ҳавасмандӣ нисбат ба таълимро фароҳам меорад, тавсиф мешавад.

Дар асоси назарияҳои баррасишуда ва таҳқиқоти эмпирикӣ метавон хулоса кард, ки инкишофи психологӣ-педагогии хонандагони синни хурди мактабӣ бо як қатор хусусиятҳои хос фарқ мекунад. Яқум, он бо гузариш аз фаъолияти бозӣ ба омӯзиш алоқаманд буда, талаб менамояд, ки усулҳои таълим тағйир ёбанд, усулҳои фаъоли омӯзиш истифода шаванд ва ба раванди таълим унсурҳое, ки тафаккури интиқодӣ ва қобилиятҳои эҷодиро инкишоф медиҳанд, ворид карда шаванд. Дуюм, рушди соҳаи эҳсосӣ-иродавӣ, аз ҷумла малакаи танзими рафтори худ, ифодаи эҳсосот ва барқарор кардани робитаҳои иҷтимоӣ, ҳамчун ҷузъи муҳимми ташаккули салоҳияти иҷтимоӣ аҳамияти калон дорад.

Ҳамзамон, муҳити таълимӣ ва шароитҳои педагогӣ бояд хусусиятҳои инфиродӣ ва синнусоли хонандагони синни хурди мактабро ба назар гиранд, то ки ба мутобиқшавии муваффақонаи онҳо ба таълим ва муҳити иҷтимоӣ мусоидат намоянд. Вазифаи муҳимтарини омӯзгор эҷоди фазои дастгирӣ ва таҳриқдиҳанда мебошад, ки ба рушди муносибати мусбат ба таҳсил, эътимод ба қувваи худ ва мустақилияти хонандагон равона шудааст. Ҳамин тариқ, хусусиятҳои инкишофи психологӣ-педагогии хонандагони синни хурди мактабӣ зарурати равиши комплексӣ ва системавӣ ба раванди таълимро тақозо мекунад, ки ба назар гирифтани қонуниятҳои синнусолӣ ва ниёзҳои кӯдаконро дар бар мегирад ва ин ба ҳалли самараноки вазифаҳои тарбия ва омӯзиши онҳо имкон медиҳад.

1.3.Омилҳои назариявии психологияи муоширати хонандагони синни хурди мактабӣ дар ҷараёни таълим

Дар шароити кунунии тараққиёти ҷамъият ва талабот ба дараҷаи маърифатнокии ҳар як шахс, кори ба мактаб омода намудани кӯдакон ба масъалае табдил ёфтааст, ки тарзи он муносибати ҳаматарафаро талаб

мекунад. Одатан ду тарзи тайёрии бача ба мактаб мавҷуд аст: умумӣ ва психологӣ, ки дар яҷоягӣ сифатнокии фаъолияти минбаъдаи таълими хонандаро таъмин менамоянд.

Масъалаҳои тайёрии умумии бача ба мактаб бештар бо мафҳуми инкишофи умумии ҷисмонии вай алоқаманд буда, дар оила ва муассисаҳои томактабӣ заминагузори ва инкишоф дода мешаванд. Аз ҷумла, ҳосил намудани малакаҳои гигиенӣ ва рафтори бофарҳангона низ лаҳзаи муҳими ба мактаб омода намудани кӯдак аст.

Тайёрии психологӣ қисми асосии тайёрии кӯдак ба мактаб буда, он самтҳои гуногуни раванди омода гардонидани кӯдак ба мактабро дар бар мегирад.

Тайёрии ҳиссию иродавӣ ҷиҳати дигари омодагии психологии бача ба мактаб мебошад, ки дар маҳорати идора карда тавониш ва ба талаботи фаъолияти таълимӣ мутобиқ сохтани рафтору хоҳиши худ ба дараҷаи ихтиёрӣ будани равандҳои психикӣ ифода меёбад.

Тавре маълум аст, раванди психикӣ дар синни томактабӣ, асосан, беихтиёр аст, масалан, кӯдак чизи зарурӣ, балки ба чизи маъқул бештар диққат медиҳад. Вале таълим дар мактаб талаб мекунад, ки ӯ на танҳо бо амалу бозии ба худаш маъқул машғул бошад диққат диҳад, инчунин дар бартараф намудани душвориҳо низ бояд малакаву маҳорат ба даст орад (чунин маҳорат дар ҷараёни фаъолияти таълимӣ пайдо мешавад). Ин душвориҳо дар аз бозӣ ва намоишҳои шавқовари телевизион даст кашида, ҳар рӯз мунтазам дарс тайёр кардан, дарки ногузирии ба охир расонидани кори оғоз намуда, ҳатто дар мавриди дилгиркунанда будани он ва дигар талаботи ҷараёни таълим ифода меёбанд.

Тайёрии зеҳнӣ низ ҷиҳати муҳими тайёрии психологии бачаро ба мактаб инъикос менамояд. Масалан, бачае, ки ба мактаб меояд, бояд дараҷаи муайяни дониш дошта бошад, ки он заминаи ташкили кори таълимӣ мегардад. Чунин дониш аз пешакӣ омӯхтани маводи таълимии синфи якум (навиштан, хондан, ҳисоб, расмкашӣ) иборат нест, балки он маҷмуи

тасаввуроти тачрибаи ҳаётист, ки бача зери таъсиру таълими калонсолон ҳосил мекунад (маълумот дар бораи ҳайвонот, растаниҳо, ченкунӣ ва муқоисаи бузургҳои одитарин ва ғайра).

Аз ҳамин нуқтаи назар, дар бачагон ҳосил намудани чунин маҳорату малака, монанди нутқи фаҳмою бонизом, ки дар ташаккули он суҳбати мақсадноки волидон бо фарзанд, ба онҳо нақл ё хондани ҳикояҳои бачагона ва мазмуни ҳикояҳоро мустақилона баён кардани онҳо нақши назаррас дорад.

Дигар ҷиҳати омодагии психологии ба мактаб омода будани бача шаклу ҳолатҳои гуногуни муносибатҳои байниҳамдигарист. Муваффақияти кори таълимии бача ва қаноатмандии вай аз мавқеи худ дар назди ҳамсолон аз он вобаста аст, ки муносибати хонанда ба ҳамсолону омӯзгор чӣ гуна сурат мегирад. Маҳз дар натиҷаи ҳаматарафа омӯхтани хусусиятҳои психологӣ - педагогии бача ва ташкили муоширату муносибати дурусти тафриқавӣ омӯзгор метавонад пешравию онҳоро дар таълиму тарбия дастрас гардонад.

Академик М. Лутфуллоев вобаста ба ин масъала андеша дорад, ки: «Инкишофи шахсияти бача ба асоси хусусиятҳои онҳо, яъне қобилият, дониш ва шавқу ҳавас нисбат ба таълим вобастагӣ дорад» [86].

Бо мақсади дарёфти роҳҳои баландбардории самаранокии раванди таълим, ташаккули қобилияти эҷодии хонандагон, дар онҳо инкишоф додани маҳорати мустақилона фикр кардан, озодона ибрази ақида намудан мавзӯи мазкур интиҳоб карда шуд. Барои он ки омӯзгор дарсро ба таври самаранок ташкил кунад, зарур аст, ки хусусиятҳои инфиродии кӯдакро ба назар гирад, сатҳи инкишофи равонии ӯро дуруст арзёбӣ намуда, рушди мустақилӣ, диққати ихтиёрӣ, хотира ва тафаккури мантиқиро дар кӯдак ташаккул диҳад.

Омӯзгор бояд бо назардошти хусусиятҳои фардии кӯдакон бо онҳо муносибатро барқарор кунад ва ба онҳо мувофиқи дараҷаи фаҳмиш ва қобилиятшон супоришҳо диҳад. Бо ташаккул додани қобилиятҳои эҷодӣ омӯзгор на танҳо зеҳни тези хонандагонро инкишоф медиҳад, балки худ низ

ба дарс эҷодкорона омодагӣ мебинад, қобилияти эҷодии хешро истифода мебарад.

Нақши асосиро дар инкишоф ва ҳамкориҳои организм бо муҳити гирду атроф системаи марказии асаб мебозад. Ҳанӯз пеш аз оғози таҳсил, дар кӯдак раванди босуръати тафриқа (дифференциатсия)-и гуногун ба вучуд меояд, ки дараҷаи инкишофи он аз хусусиятҳои мухталифи ахлоқӣ ва ҷаҳолияти равонии кӯдак вобаста аст. Азхуд кардани рушди мағзи сар ва дигар шӯбаҳои системаи марказии асаб нишон медиҳад, ки бачагони 6 -7 - сола аллакай ҷаҳолияти зиёд пайдо кардаанд.

Ба кӯдак лозим аст, ки диққати худро идора кунад, сарчамъ бошад ва ба ҳар як ангебанда (ба ангебандаҳои гуногун)–и таъсиррасон диққаташро равона накунад. Инчунин, шаклгирии ихтиёрият ҳамчун раванди психикӣ ба амал меояд, ки барои ба мақсадҳои гузошта шуда ноил гаштан зарур аст. Шаклгирии ин раванд инчунин ба кӯдак имконият медиҳад, ки моҳирона вариантҳои оптималиро барои ба мақсадрасӣ, дурӣ ҷӯстан аз мушкилот ва ё бартараф кардани душвориҳои ба амал омада, барояш интихоб намояд.

Дар ибтидо кӯдакон масъалаҳои гуногунро ҳал намуда, аввал амалҳои худро қадам ба қадам бо омӯзгор муҳокима мекунанд, баъдтар дар онҳо маҳорати ҷӣ тавр ботинан масъаларо мебоист ҳал кард, шакл мегирад, яъне нақшаи амалҳои ботинӣ шакл мегирад.

Яке аз талаботи асосие, ки дар назди кӯдак гузошта мешавад – ин ба саволҳои додашуда ба таври кушод ҷавоб додан ва нишон додани исботи натиҷаҳо буда, аз ибтидои таълим омӯзгор ин ҷараёнро бояд назорат намояд.

Асоси ҷудо намудани ҷавобҳои намунавӣ аз хулосабарориҳо фикру ақидаи худ кӯдак ба шумор рафта, шаклгирии маҳорати мустақилона баҳо додан, дар рушди рефлексия шартӣ асосӣ ба ҳисоб меравад.

Талаботи дигар – маҳорати идоранамоии амалҳои худ, яъне худидоранамоии амалхост, то ба мактаб шомил шудани кӯдак, барои ӯ нигоҳдории хоҳиши давидан, ҷаҳидан, гап задан ва ғ. зарур набуда, ниҳоят ба вазъияти барояш нав ворид шуда, кӯдак маҷбур мешавад, ки ба қоидаҳои дар

наздаш гузошташуда итоат кунад (дар сахни мактаб надавад, дар давоми дарс гап назанад ва бо чизҳои берун аз дарс машғул нашавад).

Аз тарафи дигар, ӯ бояд ҳаракат ва амалҳои душворро аз қобили навиштан, расм кашиданро иҷро кунад ва ин амалиёт аз кӯдак худназораткунӣ ва ё худидоракунии зиёдро талаб мекунад, ки дар шаклгирии онҳо ӯ, албатта, ба ёрии калонсолон муҳтоҷ аст.

Дар давраи синни хурди мактабӣ чунин вазифаҳои психикӣ амсоли тафаккур, идрок, хотир ва нутқ инкишоф ёфта, дар 7-солагӣ дараҷаи тараққиёти идрок ниҳоят баланд аст, идроки биноӣ ва шунавоӣ низ дар дараҷаи баланди тараққиёт қарор дорад.

Нутқ – кӯдак дар ин синн аллакай бе ягон душвории грамматикӣ бо назардошти ба эътибор гирифтани мавқеи пешоянду пасояндҳо ва замони феълӣ нутқашро баён карда метавонад.

Фикр – дар ибтидои ин давра, дар кӯдакони синфҳои поёнии мактаб тафаккури амалӣ-ашёӣ ҳукмфармост, ки бо гузашти вақт ва дар давраи синфҳои миёнаи мактабӣ ба тафаккури аёнӣ-образӣ иваз мегардад. Дар ин син, тафаккури амалӣ-ашёӣ ба тафаккури аёнӣ-образӣ табдил меёбад ва хотира ва диққат хусусияти мақсаднок пайдо мекунанд.

Ин давра - давраи басо мураккаб ва пур аз зиддиятҳои инкишофи хонандагон аст. Бачае, ки ба синфи якум меояд, аслан аз ҷиҳати ҷисмонӣ ва психологӣ аз бачагони синни томактабӣ фарқи кулӣ надорад, танҳо вазифаи душвори хониш ба дӯши ӯ афтада, тадричан дар ӯ хусусиятҳои барои таҳсил зарурӣ ба вуҷуд меояд.

Омӯзгор ба хонандаи хурдсол аз рӯи барномаи махсус таълиму тарбия медихад, онро бо дониши маҳорату малакаҳо мусаллаҳ менамояд, ба қору чорабиниҳои созмонҳои талабагӣ ҷалб месозад.

Ҳарчанд омӯзгор ва мактаб ба назди хонандагон талаботи якхелаву ягона мегузоранд, вале онҳо дар қори хониш хусусиятҳои худро зоҳир менамоянд, инкишофу ташаккули шахсияшон гуногун мешавад, чунки таъсири чорабиниҳои тарбиявӣ ба ҳама якранг нест, майлу ҳавас, завқу

шавқи бачагон низ гуногун аст. Новобаста аз ин, мактаб вазифадор аст, дар шогирдон талаботи ботинии зистану таҳсил карданро мувофиқи қоидаҳо пайдо кунонад.

Маълум аст, ки кӯдакон ба мактаб бо шавқу завқи зиёд меоянд, вале душвориҳои хониш – навиштану хондан, дар дарс ором нишастан, такрори чандкаратаи чизҳои фаҳмою дастрас онҳоро баъзан дилгир месозад. Агар омӯзгор ба ин масъалаҳо эътибор надихад, метавонад ба хонандагон таъсири манфӣ расонад.

Дар пешрафти кори хониши хонандагони хурдсол ба роҳ мондани муносибатҳои дурусти байниҳамдигарӣ аҳамияти калон дошта, ғаъолон дар ин ҷо ёвари омӯзгор шуда метавонанд. Омӯзгор бояд чунин андеша надошта бошад, ки кори асосӣ хониш ва донишгирии шогирдон буда, балки ҳадафи асосӣ аз хониш инкишофи фикрӣ, ахлоқӣ, меҳнатӣ, зебоифаҳмӣ ва ҷисмонии онҳост, ки доимо дар маркази диққат меистад. Чалби бачагон ба корҳои муфиди ҷамъиятӣ мувофиқи қобилият, ташкили экскурсияҳо ба истехсолот ва шинос гардонидан бо касбу ҳунарҳо барои меҳнатдӯст шуданашон сахм мегузоранд. Агар дар хонандагони хурдсол сифатҳои неки ахлоқию иродавӣ – меҳнатдӯстӣ, ғайратмандӣ, завқи баланди хониш, ҳисси масъулият ба вучуд оварда шаванд, душворию камбудихо осонтар бартараф карда хоҳад шуд. Ғаъолият шавқовару қолиб набошад, хонандагони хурдсол ба он машғул нашуда, ба дигар корҳо даст мезананд. Ба диққати онҳо бояд расонид, ки кори хониш ё омӯзиш заҳматест, ки бе саъю кӯшиши ҷиддии иродавӣ иҷрояш муяссар намешавад. Инчунин диққати устувор, қобилияти меҳнатӣ, идоракунии амалиёти худ ҳар қадар тезтар дар бачагон пайдо шавад, самаранокии ҳамон таълим меафзояд.

Ба хонандаи хурдсол кунҷковӣ ва серҳаракатӣ хос буда, ӯ бисёр чизҳоро донистану фаҳмидан мехоҳад ва вобаста ба ин, ба калонсолон саволҳои зиёд медиҳад. Баъзан дар рафтор худдорӣ карда натавоништан, ягон корро карда пушаймон шуданашро мушоҳида кардан душвор нест, ки дар ин

маврид омӯзгор онҳоро ба низом меорад. Барои ислоҳашон саёҳат, бозихои шавқовар, меҳнати якҷоя, варзиш ва воситаҳоро моҳирона истифода мебарад.

Хонандагони синфҳои ибтидоӣ таҷрибаи дар коллектив зистан ва фаъолият намуданро ҳосил накардаанд, бинобар ҳамин тез-тез шикоят карда, бахилӣ ва мумсикӣ зоҳир мекунанд, канораҷӯӣ менамоянд, зеро манфиати худро бо манфиати умум пайваста наметавонанд.

Ҳамин тавр, дар давраи синну соли хурди мактабӣ асосҳо, пойдевори шахсият гузошта мешавад. Ба он умед бастан лозим нест, ки камбудии кӯдаконро дертар баргараф кардан имконпазир мешавад. Вақтро ғанимат доништа дар ин бобат корро оғоз кардан зарур аст.

Ҳамкориҳои хонандагони синни хурди мактабӣ бо ҳамсолони худ дар раванди таълиму тарбия нисбат ба кӯдакони томактабӣ бештар бомақсад сурат мегирад. Онҳо бештар муттаҳидӣ ва дигар шаклҳои рафтори дорои хусусияти иҷтимоиро нишон медиҳанд. Дар онҳо ҳисси ғамхорӣ, меҳрубонӣ ва дилсузӣ ба назар расида, дараҷаву суръати агрессия, асабоният, низоъ ва хашмгинӣ рӯ ба қоҳиш ниҳодааст. Ин гурӯҳи хонандагон ваҷҳ ва мақсадҳои калонсолонро дуруст дарк карда, дар натиҷа муоширати онҳо бо ҳамсолон бештар босифату муҳим мегардад. Тадриҷан, дар натиҷаи ба синни наврасӣ наздик шудан, вақти бо ҳамсолон гузарондан нисбат ба вақти бо калонсолон будан бештар мегардад. Қаблан қайд намуда будем, ки яке аз қувваҳои ҳаракаткунандаи асосии инкишофи муошират бо ҳамсолон барои хонандагони хурдсол бозихои якҷоя ҳисобида мешаванд. Дар муассисаҳои томактабӣ, дар кӯдакони синни калон бозихои гурӯҳӣ ба мавқеи пешбар мерасанд. Дар синни хурди мактабӣ, чунин бозихо одатан мувофиқи қоидаҳои муайян баргузор мешаванд, ки барои дарки онҳо, азхудкунии малақаҳои муоширати иҷтимоӣ бо ҳамсолон бидуни ҳукмфармоӣ ва маҷбурият зарур аст. Татбиқномаи ин қобилиятҳо дар бача бо инкишоф додани қобилияти худро дар ҷои дигарон монда тавоништан алоқаманд аст.

Омили дигаре, ки сифати ҷараёни таълимо аз нигоҳи психологӣ-педагогӣ баланд мебардорад, ин инкишофи қобилияти худназораткунии

хонандагони хурдсол аст. Зинаи асосии таълиму тарбия барои ин гурӯҳи хонандагон аз худ кардани меъёрҳои фарҳангӣ ва маҳдудиятҳо мебошад. Қобилияти назорат ва танзими рафтори шахсӣ дар асоси қоидаҳо ва меъёрҳои қабулшуда, бо назардошти эҳсосот, хоҳишҳо ва талаботи дигарон, хусусияти муҳими фард аст, ки шахсро ҳамчун як бачаи ботарбияву бофарҳанг муаррифӣ мекунад. Ин раванд дар хонандагони хурдсол тадриҷан ва охишта ташаккул меёбад.

Яке аз омилҳои асосии рушди худназораткунии кӯдак, қобилият ва омодагии ӯ барои қонеъ кардани мақсадҳо ва хоҳишҳо ба хотири ба даст овардани чизҳои арзишноктар дар оянда мебошад. Хусусиятҳои педагогӣ ва равонии ташаккули муоширати хонандагони хурдсол, аз ҷумла дар ҷараёни таълим, дар таҳқиқоти ватанӣ ва хориҷӣ аз ҷониби муаллифоне ба монанди И.Каримова, Б.Маҷидова, А.Нуров, Б. Раҳимов, Л.Иматзода, Ш.Котибова, З. Сафарова, Б. Саидзода, А. К. Дусавитский, А. К. Маркова, А.И.Савенков, В. В.Давидов, В.В.Рубтсов, Г.А.Сукерман, Д.Б.Элконин, Л.И.Айдаров, Ю.А.Полуянов ва дигарон инъикос ёфтаанд.

Синни хурди мактабӣ, мувофиқи даврабандии синнусолии Д.Б.Элконин аз 7 то 11-12-солагиро дар бар гирифта, бо оғози таҳсил дар мактаб тавсиф ва сарҳади ин синнусол бӯҳрони 7-солагӣ шуморида мешавад, ки он ба пайдоиши шуури шахсӣ вобаста асту нишонаҳои зеринро дорад:

- гӯм кардани табиӣ будан (кӯдак аз он хавотир мешавад, ки амали ӯ чӣ аҳамият дошта метавонад);
- нозунуз кардан (кӯдак табииятро аз даст дода, моделҳои муайяни рафторро нишон медиҳад);
- нишонаи «талх» (кӯдак таассуроти худро пинҳон мекунад). Одатан дар ин айём идора кардани рафтори кӯдак барои калонсолон душвор мешавад [11].

Муҳаққиқон се самти калидии инкишофи психикии кӯдаконро дар гузариш аз синни томактабӣ ба синни мактабӣ муайян кардаанд: азхудкунии рафтори ихтиёрӣ, воситаҳо ва намунаҳои фаъолияти маърифатӣ, инчунин

гузариш аз эгосентризм ба десентратсия. Дар синни хурди мактабӣ падидаҳои Пиаже гум шуда, ҳамчун ивазкунандаи эгосентризми (сентратсияи) фикрронии кӯдакона десентратсия, яъне қобилияти фаҳмидани дигар нуқтаи назар зоҳир мешавад. Инчунин, дар кӯдакони ин синну сол тасаввурот дар бораи ин вариантҳо пайдо мегардад. Нишонаи муҳими ба таҳсил дар мактаб омода будани кӯдак интериоризатсияи қоидаҳои рафтори иҷтимоӣ ба шумор меравад. Д.Б.Элкони чунин омодагӣ ба таҳсили мактабро ба сифати муносибатҳои байниҳамдигарии кӯдак ва шахси калонсол вобаста медонист: қоида аз аввал дар фаъолияти якҷоя бо шахси калонсол риоя карда мешавад ва баъд интериоризатсия шуда, ба қоидаи дохилӣ табдил меёбад [158].

Пайдоиши рафтори ихтиёрӣ ва қобилияти қоидаҳои бозиро қабул ва мутобиқи он амалу рафтор намудани бача меёри асосии тайёрии психологӣ ба мактаб маҳсуб меёбад. Ба мактаб омода, кӯдак ба системаи нави муносибатҳо бо муҳити иҷтимоӣ ворид мешавад, ки дар он омӯзгор ҳамчун шахси калонсоли аҳамияти иҷтимоӣ дошта талаботи ҷамъиятиро нисбат ба шахсият таҷассум мекунад. Дастовардҳои кӯдак дар ин маврид ба муносибатҳояш бо волидон ва ҳамсолон таъсир мерасонанд ва дар муносибати ӯ бо омӯзгор таҷассуми муносибати ҷомеа нисбат ба кӯдакро дар маҷмуъ инъикос мекунанд. Барои хонандагони синни хурди мактабӣ, таълим ҳамчун фаъолияти пешбаранда ба ҳисоб меравад, ки ҳадафи асосии он азхудкунии мероси фарҳангӣ ва илмӣ, яъне ашёҳои абстракт ва назариявие мебошад, ки кӯдак бояд тавонад бо истифода аз онҳо амал карданро омӯзад. Дар ин замина, Л.Ф.Обухова қайд кардааст, ки вазифаи асосии мактаби ибтидоӣ таълими хондан ба кӯдак мебошад [106].

Субъекти асосии фаъолияти таълимӣ на фарҳанг ва илм, балки таълимгиранда ҳамчун субъекти ҳамин фаъолият ҳисобида мешавад.

Ҳамзамон, фаъолияти таълимӣ аз хонанда талаб мекунад, ки ба дудилагӣ-дарки "ман кӣ будам" ва "ман кӣ шудам", яъне баҳодиҳии худ-посух гӯяд, ки ин яке аз шартҳои зарурии ҷараёни таълим мебошад. Бо

истифода аз баҳодиҳии берунии педагогӣ, хонандаи синни хурди мактабӣ тадричан меомӯзад, ки ҳамчун субъекти фаъолияти таълимӣ ба худ баҳогузори кунад.

Фаъолияти таълимӣ аз чор унсур иборат аст:

- супоришҳои таълимие, ки хонандаи хурдсол бояд аз худ кунад;
- амалҳои таълимӣ барои тағйир ва аз худ кардани маводи таълимӣ;
- амалҳои назоратӣ, ки мутобиқати амалҳои кӯдакро инъикос мекунанд;
- амалҳои баҳодиҳӣ барои муайян намудани то чӣ андоза ба натиҷа ноил шудани таълимгирандагон [159].

Масъалаи таълим ва инкишофи равонии хонандагон, махсусан кӯдакони синни хурди мактабӣ, яке аз мушкилоти муҳимми психология ба ҳисоб меравад. Ҳалли дурусти ин масъала аз муайян кардани қувваҳои ҳаракатдиҳандаи инкишофи равонии хонандагон ва интихоби тарзҳо, методҳо, воситаҳо ва шаклҳои самарабахши ташкили кори таълиму тарбия ва идораи чараҳои педагогӣ вобаста аст.

Раванди таълим чун фаъолияти якҷояи омӯзгор бо хонанда амалӣ гардида, асоси ташаккули фаъолнокии кӯдак зоҳир гашта, ба нақшаи дохилӣ мегузарад ва ба функсияи нави психикӣ табдил мегардад.

Дар асоси ҷамъбасти натиҷаҳо, намуди наву асосии хоси бачагони синни хурди мактабист, ҷудо карда мешавад:

- ихтиёрӣ, даркшуда ва дохилӣ будани равандҳои равонӣ, ки дар натиҷаи азхудкунии мафҳумҳои илмӣ аз ҷониби кӯдак ба вучуд меоянд;
- дарки тағйироти шахсӣ, ки дар натиҷаи фаъолияти таълимӣ ба вучуд меоянд [18].

Таҳсили муваффақона ба рушди "ҳисси салоҳиятнокӣ" дар сохтори ҳудогоҳии кӯдак мусоидат мекунад. Ин ҳисс як шакли нави асосии марҳилаи синнусолӣ дар рушди кӯдак ба шумор меравад. Дар ҳамин ҳолат, мушкилиҳо дар раванди фаъолияти таълимӣ метавонанд дар шакли муносибати манфӣ ба худ ва худбаҳодиҳии паст зоҳир гарданд.

Худбаҳодиҳӣ шакли марказӣ ва ҷавҳари шахсият ба шумор меравад, ба таҳқиқи худбаҳодиҳӣ ва муносибати шахс ба худ олимон А.В.Захарова, В.П.Зинченко, А.И.Липкина, В.В.Столин ва дигарон машғул шудаанд. Мафҳуми худбаҳодиҳӣ омили муайянкунандаи мутобиқати иҷтимоии шахсият, инчунин танзимгари фаъолият ва рафтор буда, муносибати шахс ба худ дар ҷараёни муошират, ҳамкориҳои байнишахсӣ ва якҷоя ташаккул меёбад [164, 163, 108].

Таркиби худбаҳодиҳӣ аз системаи мураккаби инкишофёбанда иборат буда, дар ҷузъиёти гуногуни фаъолият мушоҳида мешаванд. Сохтори худбаҳодиҳӣ аз ду таркиб – когнитивӣ ва эмотсионалӣ иборат аст, ҳарчанд баъзе муҳаққиқон таркиби рафториро низ ба он илова мекунанд. Таркиби когнитивӣ маълумотро дар бораи худ дар бар мегирад, дар ҳоле ки таркиби эмотсионалӣ муносибат ба худ ё "аффеckt ба худ"-ро инъикос мекунанд, ки ин муносибат дар асоси дараҷаи қаноатмандӣ аз амалҳои шахсӣ ташаккул меёбад. Маълуман дар сохтори худбаҳодиҳӣ шахсият худбаҳодиҳӣ шарт ва воситаи ташаккули «симои ман» ва «консепсияи ман» ҳисобида мешавад.

Тибқи қоида синни хурди мактабӣ бо инкишофи босуръати таркиби когнитивии худбаҳодиҳӣ ва зехниқунонии муносибатҳои бача ба худ тавсиф гардида, инъикоси муносибати калонсол бо маълумот дар бораи худ бартаараф ва ғайримустақим ибраз мешавад.

Масъалаи асосии таҳқиқоти илмии муносири самти субъективии вазъияти иҷтимоии инкишофи кӯдак омӯзиши некуаҳволии субъективии ӯ маҳсуб мешавад. Шарти муҳими некуаҳволии равонӣ ва рушди мусоиди кӯдак қонеъ гардонидани талаботи эмотсионалии ӯст. Эътироф ва дастгирии эмотсионалӣ аз ҷониби шахсони наздик метавонанд тағйироти мусбатро дар инкишофи хонандаи хурдсол ба вучуд оранд [46].

Умуман, муҳаққиқон некуаҳволиро ҳамчун падидаи бисёрҷанба баррасӣ мекунанд, ки некуаҳволии ҷисмонӣ, эмотсионалӣ ва иҷтимоии ҳаррӯзаӣ кӯдаконро дарбар мегирад. Ин баррасӣ оқибатҳои эҳтимолии марбут ба

душвориҳои саломатии равонӣ ва дурнамои номусоиди иҷтимоиро, аз қабилӣ беманзилӣ, маҳрумшавӣ аз озодӣ, бекорӣ ва ғайра низ дар назар дорад.

Масалан, бо мақсади омӯзиши концепсияи некуаҳволӣ муҳаққиқони бритониягӣ ду равишро истифода мебаранд: таҳлили имкониятҳо ва психологияи коммуникативӣ, иловатан муқаррароти алоҳидаи психологияи фарҳангӣ-таърихии Л.С.Виготскийро низ мавриди таҳлил қарор медиҳанд.

Равиши таҳлили имкониятҳо ба қобилиятҳои мусбат ва озодии инсон барои ихтиёрдорӣ ҳамон имкониятҳое, ки ӯ дорад, диққат медиҳад. Озодии амалҳои инсон ба имкониятҳои мавҷудаи иҷтимоӣ, сиёсӣ ва иқтисодӣ алоқамандии сахт дошта, дар он мафҳумҳои қобилият ва фаъолият фарқ карда мешаванд. Фаъолият чун натиҷаи имкониятҳо ҳисобида шуда, дар ин ҷо фарқи қобилият аз фаъолият аз он иборат аст, ки фаъолият натиҷаи ба мақсад расидан, қобилият бошад, имконияти ба мақсад расиданро дорад, яъне фарқи иқтидор ва натиҷа.

Дар ҷараёни фаъолият нақши таълим аз пешниҳоди имкониятҳо иборат буда, аз нуқтаи назари некуаҳволӣ, имконияти қабули қарор дар пешбурди зиндагии шоиста зарур аст.

Имконияти истифодаи қобилиятҳои худ ҳангоми фаъолияти мусбати хонандагони синни хурди мактабӣ бештар аз ҷониби калонсолон (волидон, омӯзгорон ва ғ.) амр (дикта) дода мешавад, ки дар натиҷа озодӣ, некуаҳволӣ ва имкониятҳои субъективии онҳо маҳдуд мегарданд. Баръакс, омӯзгорон ва волидон бояд кӯдаконро бодикқат гӯш карда, ҳолатҳои эмотсионалӣ ва эҳсосии онҳоро дарк намоянд ва дар ҳалли мушкилот ва қабули қарорҳо кумакрасон ва мусоидаткунанда бошанд, то некуаҳволии ояндаи онҳо таъмин гардад.

Дар ин замина, ҳангоми омӯзиши эмпирикии некуаҳволии равонии хонандагони синни хурди мактабӣ, мавзӯҳое, ки кӯдак некуаҳволии худро ба онҳо алоқаманд медонад, метавон ба таври зерин муайян ва дараҷабандӣ кард:

– муносибат бо одамон (ҳамсолон, наздикон, омӯзгорон);

- муҳити атроф (муҳити таълимӣ: ҷои кори инфиродӣ, таҷҳизоти зарурии таълимӣ, майдончаи бозӣ барои истироҳат);
- фаъолнокии ҷисмонӣ (варзиш ва бозиҳои серҳаракат);
- эҷодкорӣ (шаклҳои гуногуни санъат, аз ҷумла мусиқӣ);
- бозиҳо (имконияти интихоби озоди бозиҳо бо ҳамсолон ва таҳсил бо истифодаи бозиҳои дидактикӣ);
- таҳсил (арзиши таҳсил ва захираҳои зарурии он);
- соҳибхитӣ ва интихоби робита бо имконияти мустақилият ва таҷрибаи таҳсил (мавҷудияти фазои шахсӣ);
- қоидаҳо (мавҷудияти қоидаҳо барои таъмини беҳатарии кӯдак);
- талабот (қонунҳои намудани талаботи асосӣ: ғизо, ғамхорӣ, дастгирӣ ва ғайра).

Бар асоси натиҷаҳои мушоҳида ва омӯзиши некуаҳволии субъективии хонандагони хурдсол, метавон хулоса кард, ки муносибат бо ҳамсолон ва омӯзгорон як ҷузъи муҳимми субъективии вазъияти иҷтимоии рушди кӯдак мебошад.

Дар робита ба ин, таҳқиқоти гузаронидашуда зери роҳбарии Д.Б.Элкониин бо усули озмоиш муайян намудааст, ки рушди мафҳумҳои назариявӣ ва фикрронии абстрактӣ-мантиқии хонандагони хурдсол, инчунин қобилияти рефлексия дар онҳо муҳим аст. Муқаррар гардидааст, ки шартҳои асосии азхудкунии мазмуни таълим ҳамкориҳои кӯдак бо калонсолон (омӯзгорон ва волидон) мебошад.

Хусусиятҳои ин ҳамкорӣ дар асарҳои Г.А.Сукерман низ таҳқиқ гардидаанд, ки дар онҳо меъёрҳои фарқкунандаи ҳамкориҳои таълимӣ дар синни хурди мактабӣ аз дигар шаклҳои ҳамкориҳои марҳилаҳои барвақтии инкишоф пешниҳод шудаанд. Г.А.Сукерман дар тавсифи ҳамкорӣ бо калонсолон модели назариявие таҳия кардааст, ки асоси он даврандигарии инкишофи Д.Б.Элкониин ва тасаввурот дар бораи ивазшавии намуди асосии фаъолияти синнусолӣ мебошад. Ин сохтор аз чор шакли ҳамкорӣ иборат аст:

– муоширати бевоситаи эмотсионалӣ ҳамчун шарти асосии қабули ибтидоии хонандаи хурдсол;

– ҳамкориҳои мавзӯӣ-амалӣ, ки дар он калонсол ҳамчун намояндаи муносибатҳои ҷамъиятӣ барои кӯдак қабул мегардад;

– ҳамкорӣ дар бозии кӯдак бо калонсол;

– ҳамкорӣ дар раванди таълимии кӯдак бо омӯзгор [159].

Шаклҳои муоширати кӯдак бо калонсолон, ки дар марҳилаи синнусолии навбатӣ ташаккул меёбанд, бо гузашти вақт аз байн намераванд ва дар давраҳои минбаъдаи инкишоф низ боқӣ мемонанд. Г.А. Сукерман бар он аст, ки дар ҷараёни таълими хонандагони хурдсол на танҳо шароитҳои зарурӣ барои таҳсил бояд фароҳам оварда шаванд, балки ҳамчунин имконият дода шавад, ки шаклҳои ҳамкорие, ки кӯдакон дар марҳилаҳои аввали инкишоф аз худ кардаанд, ба таври равшан ва дақиқ зоҳир шаванд.

Рафтори хонандаи синфи 1-ум дар рӯзҳои аввал дар мактаб монанд ба рафтори кӯдакони томактабӣ аст. Онҳо ба омӯзгор ҳамон шаклҳои ҳамкориро пешниҳод мекунанд, ки дар марҳилаҳои пешинаи инкишоф, ба монанди муошират бо мураббии боғча, ташаккул ёфтаанд. Муносибатҳои бевоситаи эмотсионалӣ бо калонсолон, ки дар кӯдакӣ ба вучуд омадаанд, дар алоқаҳои бевосита (гуфтугӯ рӯ ба рӯ) ва бавосита (гуфтугӯи телефонӣ), инчунин дар хушҳолии эмотсионалӣ (масалан, табассум, амалҳои давидан, паридан, ҷаҳидан ва ғайра) зоҳир мешаванд.

Дар раванди таълиму тарбия, махсусан дар семоҳаи аввал, ки давраи мутобиқшавӣ ба ҳисоб меравад, омӯзгор бояд тадриҷан ба хонандагони синфи 1-ум меъёрҳои муоширати эмотсионалӣ ва риояи қоидаҳои мактабро омӯзонад.

Дар ҷараёни таълим омӯзгорон, инчунин волидон ба бачагони «гурӯҳи хавф» бояд диққати махсусу бештар диҳанд, ба мисли:

– хонандаи гиперфаёл: фаёлнокии зиёд, саросемакорӣ, мутамарказ набудани диққат, ноустуворӣ ва парешонии диққат. Нуқсони мазкур бештар дар писарон мушоҳида гардида, он маҷмуи яклухти нуқсонҳо аст. Ҳангоми

мушоҳидаи чунин нуқсон, пеш аз ҳама диққати ихтиёрӣ бояд ташаккул дода шавад- машғулиятҳои иловагии таълимӣ бояд тибқи чадвали алоҳида ташкил гарданд, дар ҷараёни кор бо ин гурӯҳи бачагон, рафтору кирдорҳои манфии онҳо сарфи назар ва ба кирдорҳои мусбиашон бояд бештар диққат дода шуда, суштшавии ҳаракат низ бояд таъмин гардад;

– хонандаи чапдаст. Сатҳи пасти коршоямии ҳамоҳангии биной-ҳаракатӣ, ноқисӣ дар расмкашӣ, хушхат нестанд, сатро нигоҳ дошта наметавонанд, таҳрифи шаклу хатнависии чаппа, партофтан ва ҷойивазкунӣ ҳангоми навишт, ғалаткорӣ дар муайян намудани самтҳои «рост» ва «чап», дурнамои махсуси коркарди маълумот, ноустувории эмотсионалӣ, зудранҷӣ, изтиробнокӣ ва коршоямии паст.

Дар раванди мутобиқшавии хонандагони синни хурди мактабӣ, ки нуқсони чапдастӣ доранд, қоида ва шароитҳои махсуси ислоҳу пешгирӣ бояд истифода гарданд:

- а)гардиши моил ба тарафи рост дар дафтар;
- б)мунтазам ва ҷиддӣ талаб накардани хатнависии бефосила;
- в)тавсияи дар назди тиреза аз тарафи чапи миз нишастан;
- г)ба эътибор гирифтани нуқсонҳои соҳаи эмотсионалӣ-иродавӣ.

Илова бар ин, барои ҳалли масъалаи таълим ва инкишофи равонӣ зарур аст, ки таносуби байни омилҳои табиӣ-биологӣ ва муҳит ва тарбия дар инкишофи равонии хонандагон мавриди омӯзиш қарор гирад. Ин муҳим аст, зеро тарбияи як фарди бошуур ва шахсияти намунавии ҷамъиятиро бе фаҳмидани қонуниятҳои инкишофи равонӣ, омилҳои асосӣ ва қувваҳои ҳаракатдиҳандаи он наметавон ба таври дуруст ба низом даровард. Дар ин замина, барои таҳқиқи инкишофи психикӣ муайян кардан зарур аст, ки одам бо кадом хусусиятҳои табиӣ-биологӣ таваллуд мешаваду хусусиятҳоро дар ҷараёни зиндагӣ ва таълиму тарбия аз худ мекунад.

Дар педагогика омадааст, ки таълим ҷараёни махсуси мақсадноки муташаккил аст, ки дар рафти он хонандагон донишҳо, маҳорату малакаҳо пайдо мекунанд ва ҷаҳонбинияшон ташаккул, ақлу қобилияти онҳо инкишоф

меёбад. Ба кори таълим омӯзгор роҳбарӣ мекунад. Дар раванди таълим омӯзгору хонанда ба ҳамдигар таъсир мерасонанд.

Асоси таълимро дониш, маҳорату малакаҳо ташкил менамоянд. Таълим чанбаи тарбиявӣ дорад, чунон ки тарбия ҳам доимо унсурҳои таълимро дар бар мегирад. Маълум аст, ки таълим тарбия мекунад ва тарбия таълим медиҳад.

Аз нуқтаи назари психология, таълим ҳамчун равиши махсус ва муташаккили омӯзонидани таҷрибаи таърихӣ ва маданияти инсоният ба насли наврас таъриф мешавад. Психологҳои шинохтаи рус, аз ҷумла Л.С. Виготский, С.Л. Рубинштейн, А.Н. Леонтев, Н.А. Менчинская, В.В. Давидов, Н.Ф. Тализина ва дигарон дар муайян намудани алоқаи байни инкишофи равонии хонандагони синни хурди мактабӣ ва раванди таълиму тарбия саҳми арзанда гузоштаанд [97].

Таълим ин фаъолияти якҷояи хонанда ва омӯзгор, хонанда бо хонанда буда, ҳамон вақт самаранок мешавад, агар хонанда мазмуни таълимро дарк намояд. Азбаски заминаи синфи ибтидоӣ муассисаи томактабист, дар кӯдаки синни томактабӣ бояд хоҳиши мактабхон шудан, азхудкунии дониш ва доништагирии чизҳои нав пайдо шавад. Ба он кӯшад, ки бо баҳои хубу аъло таҳсил кунад. Мутобиқшавии хонандаи хурдсол ба таълим дурудароз давом карда, аз ӯ қувваи ҷисмонӣ психикиро талаб мекунад. Рӯзҳои аввали таълим дар хонандаи хурдсол ҳолатҳои асабонишавӣ, боздории психикӣ, ҳоби ноором, пастшавии иштиҳо, тез мондашавӣ мушоҳида мешаванд, ки ин ҳолатҳо аз вазъи саломатӣ ва дараҷаи омодагии психологии ӯ вобастагӣ доранд. Гузариш аз давраи томактабӣ ба давраи мактабӣ тағйироти муайянеро дар системаи муносибатҳои бача ба вучуд меоранд, ки дар ҳаёти минбаъдаш лозим мешаванд. Дар баробари ин, мавқеи мактабхонӣ дар шахсияти ӯ равияи муайяни ахлоқиро ташкил медиҳад. Барои ӯ таълим на танҳо фаъолияти аз худ кардани дониш, воситаи ба оянда омода шудан, балки фаъолияти меҳнатӣ низ ба шумор меравад, ӯ марҳилаҳои гуногуни ин фаъолиятро аз сар мегузаронад, аз комёбӣ хурсанд мешаваду аз ноомадҳои

кори худ ғам мехӯрад. Масъалаи таълими мактабӣ ин масъалаи на танҳо таҳсил, инкишофи зеҳнӣ, инчунин ташаккули шахсияти хонанда ва масъалаи тарбия низ мебошад. Аз ин лиҳоз, масъалаи омодагии бача ба таълими мактабӣ масъалаи ҷиддӣ ба шумор меравад.

Қаблан меъёри омодагии бачаи синни томактабиро ба таҳсил аз дараҷаи инкишофи ақлии ӯ вобаста медонистанд. Аввалин маротиба Л.С.Виготский ақидаеро ба миён гузошт, ки омодагӣ ба мактаб на танҳо аз миқдори захираи тасаввуроту маълумот, инчунин ба дараҷаи инкишофи фаъолияти маърифатии бача низ вобаста аст. Ба ақидаи ӯ, ба таълими мактабӣ омода шудан, пеш аз ҳама, ба маҳорати ҷамъбастанӣ ва тафриқагузори ашёву ҳодисаҳои муҳити атроф вобаста аст. Аз тарафи А.В.Запорожетс, А.Н.Леонтев, В.С.Мухина, А.А.Люблинская концепсияи омодагӣ ба таълими мактабӣ ҳамчун маҷмуи сифатҳо, маҳорату малакаҳо, бавучудоии ҳаваси хондани бачаҳо дастгирӣ ёфта буд. Онҳо мафҳуми омодагӣ ба таълими мактабиро ба дарки вазифаи таълимӣ, бошуурона амал кардан, аз худ кардани малакаҳои худназораткунӣ, худбаҳодихӣ, ташаккули сифатҳои иродавӣ, маҳорати мушоҳидакорӣ, гӯш карда тавониш, ба хотир гирифтани мақсадон масъала гузоштан, барои ба мақсад расидан кӯшиш кардани бача алоқаманд медонистанд.

Муҳаққиқони мазкур се роҳи ба мактаб омода кардани бачаи синни томактабиро нишон дода буданд:

1. Инкишофи умумӣ. Дар ҳама вақт бача мактабхон шуда метавонад, агар инкишофи умумии ӯ ба дараҷаи муайяне расида бошад, яъне хотир, диққат, тафаккур ва маҳорати фикрронии инкишоф ёфта бошад.

2. Маҳорати идоракунии. Кӯдакони синни томактабӣ, ҳарчанд идроки равшан ва хотираи хуб доранд, аммо ҳанӯз қобилияти кӯчонидани диққат ва идора кардани онро ба таври ихтиёрӣ надоранд. Онҳо қисмҳои алоҳидаи воқеаҳо, ҳодисаҳо ва гуфтугӯи калонсолонро ба хотир гирифта метавонанд, вале диққаташонро дер гоҳ ба онҳо мутамарказонида наметавонанд. Ҳангоми ба мактаб дохил шудан ба бача фаҳмондан зарур аст, ки на танҳо

он кореро ичро кардан лозим мешавад, ки худи $\bar{u}$ мехоҳад, балки он супоришҳоеро ҳам бояд ичро намояд, ки аз $\bar{u}$ талаб мекунад [77].

Хонандаи синни хурди мактабӣ ба омӯзгор вобастагии зиёди ҳиссиётӣ дорад. Талаботи эмотсионалӣ, яъне ниёз ба эҳсосоти мусбат аз ҷониби шахси калонсол, барои кӯдакон муҳим аст ва омӯзгор ҳамчун шахси дорои ин нақш бештар ба рафтори хонандаи хурдсол таъсир мегузорад. Услуби муоширати омӯзгор бо ин гурӯҳи хонандагон рафтори онҳо дар синф ҳангоми дарс ва дар дигар ҷойҳо, ки барои машғулият ва истироҳат чудо шудаанд, муайян мекунад [97].

Омӯзгор дар дарс ба синф ва ҳар як хонанда дар алоҳидагӣ тавассути ҳамон шаклҳои қабулшуда, ки дар анъанаҳо ва қоидаҳои мактаб пешбинӣ шудаанд, таъсир расонда метавонад. Одатан омӯзгор дар назди хонандагон меистад ва вақте мавзӯро шарҳ медиҳад, хонандагон бояд дар ҷойҳояшон нишаста, $\bar{u}$ ро гӯш кунанд. Вақте хонандагон менависанд, ҳисоб мекунад, расм мекашанд ё амалҳои дигарро иҷро мекунад, омӯзгор миёни қаторҳо гашта, кори ҳар як хонандаро назорат менамояд. Омӯзгор дар дарс ба иҷрои нақшаи кори таълими хонандагон машғул мешавад. Дар ҳама гуна монандии ҷанбаи зоҳирии кори омӯзгор дар синф якҷанд услубҳои маъмулии ба хонандагон таъсиррасонии $\bar{u}$ ро фарқ кардан мумкин аст.

Баёни боварӣ аз ҷониби омӯзгор хонандагонро дар як иттиҳоди ягона муттаҳид месозад: «Мо - синф». Вақте ки синф фаъолона меҳнат мекунад, ҳар як хонанда кӯшиш менамояд, ки барои ин иттиҳоди умумӣ саҳмгузор бошад.

Фаъолнокии иҷтимоии хонандаи хурдсол дар мактаб тавассути рафторе зоҳир мешавад, ки ба дастгирӣ ва иҷрои қоидаҳои ҳатмӣ равона шудааст, инчунин дар кӯшиши ёрӣ расондан ба ҳамсолон барои риояи ин қоидаҳо. Фаъолнокии иҷтимоӣ ва равонии бача ҳамзамон инкишоф меёбанд, махсусан, вақте ки бо роҳбарии шахси калонсол ҳудогоҳии хонандагон рушд мекунад.

Дарачаи баланди инкишофи муоширати хонандагон бо ҳамсолон ва омӯзгорон – шарти асосӣ барои инкишофи равандҳои маърифатӣ дар хонандагон мебошад. Дар ин давра муошират - ин рафтори мутақобила мебошад, ки дар чараёни он табодули маълумот ва ахбор барои расидан ба мақсадҳои ягона мебошад. Дар ин ҷо инкишофи дараҷаҳои баланди малакаҳои муошират бо калонсолон ва ҳамсолон нақши муҳим мебозад, ки ин дар навбати худ дараҷа ва услуби нави шаклҳои муошират бо омӯзгорон, ҳамсолон ва ҳамсинфон шуда метавонад [54].

Муайян кардани таносуби дурусти инкишофи равонӣ ва таълим яке аз масъалаҳои муҳим дар замони муосир ба шумор меравад, ки дар ин замина олимони соҳаи психология таҳқиқоти зиёде анҷом додаанд. Масалан, равоншиноси рус С.Л. Рубинштейн бар он ақида буд, ки ҳалли дурусти масъалаи таносуби инкишоф ва таълим на танҳо барои психологияи омӯзгорӣ, балки барои педагогика низ аҳамияти калон дорад [115].

Таълимро танҳо аз ҳосил кардани дониш ва маҳорату малакаҳои ба ягон фанни таълимӣ хос иборат доништан фаҳмиши маҳдуди таълимӣ мебошад. Дар баробари дигар илмҳои ба омӯзишу таҳлили мафҳуми «таълим» машғул, психологияи омӯзгорӣ низ ин мафҳумро ба маънои васеъ истифода бурда, ба он тамоми арзишҳои маънавие, ки инсон дар чараёни онтогенези тараққиёти худ аз худ мекунад, ворид менамояд. Аз ҷумла, аввалин бор суҳан кардан, ба малакаҳои хондану навиштан соҳиб шудан ва асоси рафтори одоби дурусти муоширату муносибатро омӯхтани бача - омӯзиш буда, тавассути таълим амалӣ мегарданд.

Таълим ин равандест, ки ба тарзи муташаккил ва махсус ба насли наврас таҷрибаи таърихӣ ва маданияти инсониятро меомӯзонад. Л.С. Виготский таъкид менамояд, ки таълим на танҳо бо вазифаҳои психикии мукаммали хонандаи хурдсол, балки бо вазифаҳои ҳанӯз номукаммали психикаи ӯ низ сарукор дорад. Ин барои он аст, ки раванди инкишоф на танҳо вазифаҳои мукаммали психикаи кӯдакро, балки вазифаҳои номукамалро низ дар бар мегирад.

Л.С. Виготский дар ташкили таълими бомақсад дониستاني ду дараҷаи инкишофи бачаро муҳим мешуморад: дараҷаи мавҷудаи инкишоф ва минтақаи наздиктарини инкишоф. Дараҷаи мавҷудаи инкишоф сатҳи ба даст овардаи инкишофи руҳии хонандаи хурдсолро дар айни ҳол ифода мекунад, ки дар натиҷаи он хонанда метавонад вазифа ё масъаларо мустақилона, бе ёрии калонсолон (омӯзгорон) ҳал намояд. Минтақаи наздиктарини инкишоф бошад, он донишҳо ва амалҳоест, ки хонанда бо кӯмаки калонсолон ҳосил намуда, ба иҷрои онҳо қодир мегардад.

Л.С. Виготский ин нуқтаро таъкид мекунад: «Бача он чизеро, ки имрӯз бо ёрии калонсолон иҷро мекунад, фардо мустақилона иҷро хоҳад кард». Виготский дар ташкили таълими инкишофдиҳанда ба ҳамкориҳои калонсолону хонанда диққати бештар медиҳад ва таъкид мекунад, ки самаранокии таълим аз сермаҳсулии ин ҳамкорӣ вобаста аст. Аз ин рӯ, дониستاني минтақаи наздиктарини инкишофи кӯдак шартҳои муҳимми пурсамари ташкили ҷараёни таълим мебошад» [18].

Муошират бо калонсолон инчунин дар ҳолатҳои ҳалли низоъ бо ҳамсолон ё калонсолон ба вуҷуд меояд, ки дар ин мавридҳо калонсолон бештар чун ҳакам ё ҳимоятгар баромад мекунад. Хусусияти муошират бо калонсолон ба муоширати хонанда бо ҳамсолон таъсири ҳалқунанда мерасонад. Муоширати дуруст бо калонсол ба хонандаи хурдсол эътимоди иловагӣ мебахшад ва муваффақияти муошират бо ҳамсолонро таъмин мекунад.

Мутаассифона, зеро таъсири омилҳои гуногун: тарбияи нодурусти оилавӣ, муҳити носолими оила, муносибат барқарор карда натавоништан бо ҳамсолон ва ғайра мушкилот дар муоширати хонандагон ба назар мерасад, ки ин ҳолат волидон, омӯзгорон ва ҷомеаро зеро ташвиш гузоштааст. Гарчанде дар ҷомеа мувофиқи психологияи миллӣ - тарбияи ахлоқӣ, эҳтиром ба яқдигар дар ҷойи аввал меистад, вале косташавии муошират то ҳол ба назар мерасад.

Аксар муноқишаҳои ҳамсолон ба он вобаста аст, ки нуқтаи назари дигарон ба назар гирифта намешавад, талабот ва хоҳишҳои ҳамсол поймол гардида, дар ин нофаҳмиҳои гуногун ба миён меоянд. Нокомӣ дар муошират боиси нокомӣ дар дигар амалҳо гашта, ба худӣ хонандагон, инчунин ба чараёни фаъолияти якҷоя, меҳнату истироҳат, таълим, бозӣ ва дигар фаъолиятҳои онҳо таъсир мерасонад [110].

Равоншиносон қобилияти муоширатро ҳамчун хусусиятҳои инфиродӣ - психологии шахс муайян мекунанд, ки самаранокии муошират муносибати шахсро бо дигарон таъмин мекунад.

Қобилияти муошират дар бар мегирад:

- хоҳиши бо дигарон муошират барқарор кардан («ман мехоҳам»);
  - донишдони риояи меъёр ва қоидаҳои раванди муошират бо дигарон («ман медонам»);
  - қобилияти муошират кардан ва ташкили муошират («ман метавонам»)
- [72].

Аз ин рӯ, вазифаи омӯзгори синфи ибтидоӣ аз он иборат аст, ки ба хонандагон муошират ва ташаккули малакаҳои зарурии муоширатро омӯзонад. Дар тарбияи ахлоқӣ ва ташаккули сарҷамъиву муттаҳидӣ дар синф муошират нақши ҳалкунанда мебозад. Барои ин зарур аст, ки пеш аз ҳама, худӣ омӯзгор намунаи ибрат дар одоби муошират бошад.

Ташаккули ҷанбаи аввалини малакаҳои муошират - «Ман мехоҳам муошират кунам» ба як қатор мушкилоте марбут аст, ки қариб ҳар як хонанда дар лаҳзаҳои муайяни фаъолияти худ дучор меояд. Ин мушкилот метавонанд сустӣ, яқравӣ, номутавозунӣ, хашмгинӣ, адами эътимод ба худ, тарс, дурӯғгӯӣ ва дигар ҳолатҳоро дар бар гиранд, ки ҳар кадоме аз сабабҳои гуногун ба миён меоянд.

Сабабҳои пайдоиши ин мушкилот метавонанд муносибатҳои носолим дар оила, ки ба тарбияи нодуруст оварда мерасонанд, фаъолияти системаи асаб, ки ба хусусиятҳои характер таъсир мерасонад, ихтилоли психофизиологӣ, бемориҳои ирсӣ ва дигар омилҳо бошанд.

Муҳаққиқони психология бар он ақидаанд, ки яке аз сабабҳои ташаккули нодурусти муоширати хонандагони синни хурди мактабӣ - дурӯғгӯӣ низ, ки ба хурдсолон хос аст, ҳисобида мешавад.

Дурӯғгӯӣ яке аз мушкилиҳои асосии муоширати хонанда бо калонсолон - волидон ва омӯзгорон ба ҳисоб меравад. Мушоҳидаҳо ва таҳқиқоти психологӣ нишон медиҳанд, ки дурӯғгӯӣ дар натиҷаи эътироф нагардидани хонанда, шахсияти ӯ, дуруст баҳогузори накардан ба маҳсули фаъолияти ӯ ва ғайра метавонад ба вучуд ояд. Вақте бача ба мактаб қадам менамояд, мавқеи иҷтимоии ӯ низ тағйир меёбад, фаъолияти пешбарандаи ӯ аз бозӣ ба таълим мегузарад. Фаромӯш набояд кард, ки дар бачагон ин чараён гуногун мегузарад: яке ба қоида ва меъёрҳои мактаб зуд мутобиқ мегардад, дигаре бо душвориҳо. Дар ин чараён муносибати омӯзгор нақши калидӣ дорад. Дар натиҷаи муносибати омӯзгори аввалин дар хонанда ба худ боварӣ ҳосил мегардад ё паст мешавад. Дар баъзе мавридҳо хонандагон барои аз омӯзгорон ва волидон худ рӯйпӯш кардани баҳои паст ё муноқишаҳои байни ҳамсолон ва омода набудан ба дарс дурӯғро истифода мекунанд, зеро вақте онҳо ба хона бармегарданд, саволи аввалини волидон ин аст: «Имрӯз баҳои чанд гирифтӣ?» Агар хонанда баҳои қаноатбахш ё бад гирифта бошад, барои ҳалосӣ аз дашном ва ҷазои ҷисмонӣ (волидоне ҳам ҳастанд аз ҷазои ҷисмонӣ истифода мекунанд), дурӯғро истифода мекунанд. Ё ҳолати дигар: агар вазифаи хонагиро иҷро накарда бошанд, боз ягон дурӯғи дигарро мебофанд, ки ин бо мурури замон ба одат табдил меёбад. Дар коллектив барои мавқеъ пайдо намудан низ баъзе хонандагон дурӯғро истифода мекунанд. Сарчашмаи дурӯғгӯӣ ба тарбия дар оила ва муносибати волидон ба фарзанд вобаста аст. Агар ин масъала сари вақт бартароф нашавад, мумкин аст дар синни наврасӣ ё ҷавонӣ шиддат ёбад ва то охири умр ҳамроҳи инсон бимонад.

Равоншиносон Е. О. Смирнова ва Л. Н. Галигузова як сабаби дигар ва ниҳоят муҳимми муоширати ғайрифаволонии ҳамсолонро ҷудо мекунанд: мавқеи бача нисбат ба худ ва дигарон. Муаллифон мавқеи аввалинро эгоистӣ

меноманд, ин дар он ифода меёбад, ки бача ба ҳамсолонаш комилан бепарво аст. Таваччуҳи ӯ асосан ба бозича ва шириниҳо нигаронида шудааст. Фаъолияти бачагони дигар барояш аҳамият надорад. Барои ӯ тела додан, хафа кардан, таҳқир кардани ҳамсолонаш душвор нест, ҳамсолон ин гуна бачагони худхоҳро дӯст намедоранд, бо онҳо дӯстӣ кардан намехоҳанд, якҷоя бозӣ намекунанд ва дар ниҳоят чунин бачагон танҳо мемонанд [75].

Мавқеи дуҷум рақобатпазирӣ аст. Бачаи дорои чунин мавқеъ комилан хуб мефаҳмад, ки муҳимтарин чиз дар зиндагӣ қадру эҳтиром аст. Дар ҳамсол чунин бача танҳо рақибро мебинад, ки аз он пеш гузаштан лозим аст, зеро муваффақият ва дастовардҳои дигарон боиси ҳасад, кина, андӯҳи ӯ мегардад, яъне ӯ аввалин нест. Психологон ба он ақидаанд, ки чунин муносибат ба дигарон бояд дар меъёр бошад, зеро дар ҳолати боқӣ мондани он, бача дар зиндагӣ ба душвориҳои зиёд дучор шуданаш мумкин аст.

Хонандае, ки нисбат ба ҳамсолон муносибати инсондӯстона дорад, ҳеҷ гоҳ ба чунин мушкилот дучор намешавад, зеро ӯ ба ҳамсоли дигараш ҳамчун шахси арзишманд муносибат мекунад. Ӯ ба ҳолати ботинии ҳамсолони худ - ба хоҳишҳо, манфиатҳои онҳо хеле ҳассос аст, ба дигарон бо омодагӣ ва бо ташаббуси худ кӯмак мекунад, он чизеро, ки дорад, мубодила мекунад, ба дигарон ҳамдардӣ баён карда метавонад. Ташаккули шахсияти хонанда дар зери таъсири муҳити нави иҷтимоӣ оғоз мегардад, аз ин рӯ, дар ҳоле ки он ханӯз имконпазир аст, зарур аст, ки шахси дигарро барои хонанда на ҳамчун рақиб, балки ҳамчун як фарди арзишманд бояд нишон диҳем.

Ба омӯзгорони муассисаҳои таълимӣ лозим аст, ки ба хонанда ин роҳи душвори инкишофи муоширатро барои бо мушкилиҳои камтар паси сар кардан ёрӣ расонанд.

Омӯзгорон, бо ҳамкорӣ бо волидон ва психологи мактаб, метавонанд ба бачагон як қатор бозиҳо ва машқҳои гуногунро пешниҳод намоянд ва онҳоро якҷоя иҷро кунанд. Ин амал ба нигоҳ доштани таваччуҳ ба муошират бо дигарон, инчунин ба ташаккули хоҳиши муошират кардан бо ҳамсолон ва

калонсолон мусоидат мекунад. Волидон метавонанд чунин бозихоро дар хона бо фарзандашон ва омӯзгорон дар мактаб ташкил намоянд 88.

Дар танзими рафтори хонандаи хурдсол қоидаҳои одоб аҳамияти калондоранд. Шинос шудан бо қоидаҳои одоб ҳамчун воситаи ташаккули итоаткорӣ ва интизом, муносибатҳои дӯстона бо ҳамсолон, ва фарҳанги рафтору муошират хизмат мекунад. Вале аксар вақт байни дониш ва рафтори воқеии хонандагон ихтилоф вучуд дорад, ки ин аз азхудкунии расмии қоидаҳо шаҳодат медиҳад.

Масъалаи тарбияи муносибати бошуурона ба қоидаҳои рафтор (этикет) бояд се чӯзӣ ба ҳам алоқамандро дар бар гирад:

- маърифатӣ - донишдони қоидаҳои одоби муосир;
- коммуникативӣ - муоширати байнишахсӣ ва дарки якдигар;
- рефлексивӣ - дарки қоидаҳои одоб ва фаҳмиши арзиши ахлоқии онҳо барои худ ва дигарон;
- мувофиқати амалҳо ба қоидаҳои маълум ва худтанзимкунии рафтор.

Хонандагони синни хурди мактабӣ зарурати риояи қоидаҳоро асосан бо шахсият ва нуфузи шахси калонсол, тарси ҷазо ё ба танқиди ӯ алоқаманд мекунанд ва дар рафтори худ бештар ба қоидаҳои маҳдудкунанда диққат медиҳанд (масалан, дар синф баланд садо кардан ё давидан мумкин нест). Ин ҳолат боис мешавад, ки хонандагон қоидаҳои гуногунро аз худ карда, маънои онҳоро дарк намекунанд, ки минбаъд метавонад ба шикастани ақидаҳои ахлоқӣ ва рафтори воқеии онҳо оварда расонад.

Омӯзгор дар кор бо хонандагон, пеш аз ҳама, бояд ба фаҳмонидани моҳияти қоидаҳои одоб, арзиши ахлоқии онҳо ва зарурати риояи ин қоидаҳо таъкия кунад. Шиносоӣ бо таърихи пайдоиши шаклҳои ахлоқии муошират, анъана ва расму оинҳои мардум, бозихои нақшӣ дар асоси таҷрибаи нутқи хонандагон, суҳбатҳо дар асоси муҳокимаи асарҳои бадеӣ, тасвирҳо ва масъалаҳои дигарро барои ҳалли вазифаҳои гузошташуда дар доираи барномаҳои таълимӣ дар дарсҳои «Этика», «Адабиёт», «Маданияти

муошират», «Одобнома» ва дигар фанҳои мактаб қисман роҳ додан мумкин аст⁷.

Дар рафти фаъолияти тарбиявӣ ба натиҷаи амали пешниҳодшуда барои худ ва дигарон, ба муносибати хонанда нисбат ба ҳамсинфон, ки хилофи қоидаҳо амал мекунад, ба таҷрибаи иҷтимоии ӯ, ба ҳолати эмотсионалӣ диққати махсус додан зарур аст. Яққоя бо хонанда амалу кирдори ҳар як қаҳрамон, ҳислати ҳикояро таҳлил кардан, вариантҳои гуногуни баромадан аз вазъиятҳои мушкили ахлоқиро муҳокима кардан лозим аст, то хонандагон таҷрибаи зарурии муошират бо одамони гирду атрофро ба даст оранд, қобилияти худро васеъ намоянд, қоидаҳои ахлоқии рафторро дарк кунанд.

Ба хонандангони синни хурди мактабӣ мувофиқи қоида амал кардан, аз рӯйи қоидаҳои ахлоқӣ рафтор кардан на ҳамеша осон аст. Тавассути инкишофи ахлоқӣ ва зеҳнӣ хонандагон қобилияти тадриҷан бартараф кардани рафтори импульсивии худро инкишоф медиҳанд. Таҳқиқот дар соҳаи инкишофи ирода робитаи байни инкишофи ирода ва маромҳои шахсиятро исбот мекунад. Танҳо қарори бошуурона аз ҷониби субъекти ҳолатҳои ахлоқӣ, интихоби шахсӣ имкон медиҳад, ки ба фаҳмидани арзишҳои хонанда наздиктар шудан лозим аст. Хонандаи хурдсоли аз қоидаҳои муошират бохабар сифатҳои зерини ташаккулёфтaro талаб мекунад:

- 1.Донишони меъёрҳои забони адабӣ ва қоидаҳои одоби муошират.
- 2.Қобилияти мантиқан ва ифоданок баён кардани нутқ.
- 3.Маҳорати ба назар гирифтани синну сол, ҷинс, мавқеъ, ҳислатҳои иҷтимоӣ ва фардии шахсияти ҳамсуҳбат.
- 4.Маҳорати пешгӯӣ кардани муколама ва аксуламалҳои ҳамсуҳбат.
- 5.Маҳорати ба назар гирифтани, гӯш кардан, эҷод кардан ва нигоҳ доштани фазои неки муошират.
- 6.Назорат кардани ҳолати эмотсионалӣ ва изҳори эҳсосоти худ [133].

Мушкилоти муоширати хонандагони синфҳои ибтидоӣ дар се самти муносибатҳо ба вучуд меояд:

– бо волидон;

- бо омӯзгорон;
- бо ҳамсинфон ва ҳамсолон;

Якчанд нишондиҳандаҳои мушкилоти муошират дар хонандагони синфҳои ибтидоӣ мавҷуданд:

- хонанда аз муошират бо одамон худдорӣ мекунад, яъне хоксорона рафтор намуда, миёни ҳамсолон ё калонсолон ҳисси изтиробро эҳсос мекунад;

- бо калонсолони дигар хуб муошират карда метавонад, аммо ҳамсолон ӯро хашмгин ё сохтакор мешуморанд;

- бача дӯст намедорад, вақте ки ҳамсолонаш бо ӯ ё якҷоя фаъолият намекунанд, масхара ё хафа мекунанд;

- бача агрессияи ҷисмонӣ нишон дода, дашномро истифода мебарад, нисбат ба дигар бачагон ҳисси бадбинӣ зоҳир менамояд;

- он қадар бетаваҷҷуҳ, ғавғобардор ё гиперактив аст, ки дигар бачагон аз ин ҳолат асабонӣ мешаванд.

- Боварӣ дорад, ки, ки ба дӯстӣ ниёз надорад ва аз муошират бо бачагон ва дигарон дар гурӯҳ худдорӣ мекунад.

- меҳоҳад дӯстӣ кунад, аммо намедонад чӣ тавр, новобаста аз он ки волидон ё омӯзгорони ӯ барои бартараф кардани ин мушкилот кӯшиш мекунанд [116].

Омӯзгорон бояд ба хонандагон дар ҳалли мушкилиҳои муошират ёрӣ расонанд. Одатан ба вазъияти синф диққат додан лозим аст. Ҳама хонандагон бояд баробархуқуқ бошанд, дастовардҳои ҳар як бачаро на танҳо волидон, балки дар мактаб омӯзгорон низ ба назар гиранд. Ташаббусҳои гуногуни хонандагонро паҳш кардан мумкин нест. Баръакс, ин ташаббусҳоро дастгирӣ карда инкишоф додан лозим аст, хусусан агар хонанда эҷодкорона фикр кунад, қобилияти эҷодкорӣ дошта бошад.

Барои ташаккули муносибатҳои хуб дар байни хонанда ва аҳли синф, аввал талаботи бачаро ба муошират қонеъ гардонда, ба ӯ муколамаи дуруст

бо ҳамсолонро омӯзондан лозим аст. Дар ташаккули муоширати мутақобила бо коллектив қобилияти омӯзгор барои баҳодихӣ ба шогирдони худ нақши муҳим мебозад.

Дар доираи ин фаъолият навоариҳои психологӣ ташаккул меёбанд, ки дастовардҳои назаррасро дар инкишофи хонандагон тавсиф мекунанд ва заминае мебошанд, ки инкишофро дар марҳилаи минбаъдаи синну сол таъмин мекунанд.

Синни хурди мактабӣ давраи инкишофи босуръат ва тағйирёбии сифатии ҷараёнҳои маърифатӣ аст, зеро маҳз дар ин синну сол онҳо хусусияти миёнаравӣ пайдо карда, бошуурона ва худсарона амал карданро меомӯзанд [96].

Дар ин давраи синну сол бача ба доираи нави муносибатҳои иҷтимоӣ ворид гардида, муошират дар ин давра хусусияти ба худ хосро дорост. Олимони зимни таҳқиқот якҷанд мушкилиҳои хоси муоширатро дар ин давра муайян намуданд:

- а) мушкилоти муошират бо ҳамсолон;
- б) мушкилоти муошират бо омӯзгорон;
- в) мушкилоти муошират бо волидон ва калонсолони дигар.

Аз нуқтаи назари психология муошират ҳамчун ҷараёни ташкили дастгирии алоқаи мақсаднок, бевосита ё бавосита дар байни одамоне, ки аз ҷиҳати психологӣ ба ҳамдигар вобастаанд, фаҳмида мешавад. Татбиқи ин алоқа тағйири ҷараёни фаъолияти якҷояро аз ҳисоби мувофиқати фаъолиятҳои «инфироӣ» аз рӯи меъёрҳои муайян ё, баръакс, тақсими функсияҳо (муоширати иҷтимоӣ) ё татбиқи таъсири мақсаднок ба ташаккул ё тағйири шахсияти алоҳидаро дар ҷараёни фаъолияти коллективӣ ё «инфироӣ», вале фаъолияти бавоситаи иҷтимоӣ (муоширати шахсӣ) имконпазир мегардонад. Таърифи нисбатан одиро М.И.Лисина пешниҳод мекунад - муошират ҳамкориҳои ду нафар ё зиёда аз он одамон буда, ба мувофиқат ва муттаҳид намудани кӯшишҳои ба роҳ мондани муносибатҳо ва ноил шудан ба натиҷаи умумӣ равона шудааст [81].

Бо доштани чунин асоси назариявӣ мо ба баррасии хусусиятҳои муоширати хонандагони синни хурди мактабӣ гузашта метавонем, вале дар аввал бо тавсифи умумии ин давра ва хусусиятҳои он шинос мешавем.

Синни хурди мактабӣ (7-10-солагӣ) бо ҳолати муҳим дар ҳаёти бача - ба мактаб рафтан муайян мегардад. Вақте ки кӯдак ба мактаб меравад, ӯ ба таври худкор дар системаи муносибатҳои инсонӣ мавқеи комилан навро ишғол мекунад: ӯ уҳдадорҳои доимии вобаста ба фаъолияти таълимиро мегирад. Наздикон, калонсолон, омӯзгорон, ҳатто одамони бегона бо бача на танҳо ҳамчун бо шахси ягона, балки ҳамчун бо инсоне муносибат мекунанд, ки (ихтиёрӣ ё маҷбурӣ - муҳим нест) уҳдадори таҳсил карданро ҳамчун бачагони ҳамсоли худ ба зимма гирифтааст.

Дар ин ҷо вобаста ба омодагӣ ба мактаб, ки болотар ба таври мушаххас маълумот дода будем, таъкид кардан зарур. Кӯдак то охири синни томактабӣ ба маънои муайян шахсиятро дар бар мегирад. Ӯ дарк мекунад, ки дар ҷамъият чӣ мавқеъ дорад ва дар ояндаи наздик кадом мавқеъро бояд ишғол намояд. Яъне, ӯ дар муҳити иҷтимоии муносибатҳои атрофиён барои худ мавқеи навро кашф мекунад. То ин лаҳза ӯ аллакай дар муносибатҳои байнишахсӣ ба дастовардҳои зиёде ноил мешавад: ба муносибатҳои оилавию хешутаборӣ сарфаҳм рафта, дар байни хешону наздикон мавқеи ба мақоми иҷтимоии худ муносибу мувофиқро ишғол карда, бо калонсолон ва ҳамсолон муносибатҳоро ба роҳ монда метавонад. Ӯ аллакай мефаҳмад, ки баҳодихии рафтору маромҳои ӯ начандон бо муносибати шахсии ӯ нисбат ба худ, балки пеш аз ҳама, бо чӣ гуна дар назари атрофиён намудор шудани амалҳои ӯ муайян мегардад.

Кӯдак дар давраи томактабӣ дар натиҷаи рӯ ба рӯ шудан бо мушкилии муносибат бо калонсолон ва ҳамсолон, рефлексия нисбат ба дигаронро меомӯзад. Дар мактаб, дар шароитҳои нави ҳаёт ин қобилиятҳои нави рефлексӣ ҳангоми баргараф намудани вазъиятҳои мушкил дар муносибатҳо бо омӯзгорон ва ҳамсолон ба бача хуб хизмат мерасонанд.

Вазъияти нави иҷтимоӣ кӯдакро ба ҷаҳони муносибатҳои ба таври қатъӣ танзимшаванда ҷалб мекунад, мустақилияти муташаккил, масъулиятро барои интизом ва рушди амалҳои марбут ба омӯзиши малакаҳои фаъолияти таълимӣ, инчунин масъулиятро барои рушди зеҳн талаб мекунад. Ҳамин тавр, вазъияти нави иҷтимоӣ шароитҳои зиндагии бачаеро, ки ба мактаб дохил мешавад, душвор гардонда, шиддати психологиро меафзояд. Ин на танҳо дар солимии ҷисмонӣ, балки дар рафтори бача ҳам инъикос меёбад.

Кӯдаки синни томактабӣ дар шароити оилаи худ зиндагӣ мекунад, ки дар он талаботи ба ӯ равонашуда бошуурона ё бешуурона бо хусусиятҳои инфиродии ӯ мувофиқ мешаванд: оила одатан ба рафтор ва имкониятҳои бача талаботи худро мутобиқ мегардонад. Масъалаи дигар мактаб аст. Ба синф хонандагони зиёд меоянд ва омӯзгор бояд бо онҳо кор карда тавонад, яъне маҳорати педагогӣ-психологиро дошта бошад. Ин ҳатмӣ будани талаботро аз тарафи омӯзгор муайян намуда, шиддати психологиро барои бача меафзояд. То мактаб хусусиятҳои инфиродии бача ба инкишофи табиӣ ӯ ҳалал нарасонда метавонианд, зеро ин хусусиятҳо аз тарафи наздикон қабул ва ба назар гирифта мешуданд. Дар мактаб стандартикунонии шароитҳои ҳаёти бача сурат мегирад, ки дар натиҷа тамоилҳои зиёд аз роҳи пешакӣ муайяншудаи инкишоф ошкор мешаванд: мутаассиршавандагии аз ҳад зиёд, серҳаракатии аз ҳад зиёд, ақибмони намоён. Ин тамоилҳо асоси тарси бачаро ташкил медиҳанд, фаъолнокии иродаро паст мекунад, ба руҳафтадагии бача оварда мерасонанд ва ӯ маҷбур мешавад, ки ин ҳама санҷишҳои ҷамъшударо бартараф намояд.

Бачагон дар муносибатҳои нав бо калонсолон ва ҳамсолон мутобиқшавиро ба худ ва дигаронро инкишоф медиҳанд. Онҳо бо доштани даъвои эътирофшавӣ дар фаъолияти таълимӣ иродаи худро барои ноил шудан ба мақсадҳои таълимӣ машқ медиҳад. Ба комёбӣ ё нокомӣ дучор шуда, ӯ ба доми шаклҳои нави манфию иловагӣ (ҳисси бартарӣ доштан аз дигарон ва ҳасад) меафтад. Қобилияти инкишофёбандаи ҳаммонандкунии

худ ба дигарон ба бартараф намудани фишори шаклҳои нави манфӣ ва инкишофи шаклҳои мусбати муошират мусоидат мекунад.

Хусусиятҳои ҳамкориҳои байнишахсии хонандагони синни хурди мактабӣ бо калонсолон. Дар солҳои якуми мактабҳои бачагон тадриҷан аз волидон дур мешаванд, ҳарчанд ба роҳнамоии калонсолон ниёз доранд. Муносибатҳо бо волидон, сохтори оила ва муносибатҳои байниҳамдигарии волидон ба хонандагон таъсири муҳим мерасонанд, аммо натиҷаи васеъшавии алоқаҳо бо муҳити муҳимми иҷтимоӣ он аст, ки калонсолон ба онҳо таъсири бештар мерасонанд.

Муносибатҳо дар байни хонандагон ҳамеша тағйир меёбанд. Агар аз 3 то 6-солагӣ бачагон муносибатҳои худро асосан дар зери назорати волидон ба роҳ монанд, аз 6 то 12-солагӣ хонандагон қисми зиёди вақти худро бе назорати волидон сипарӣ мекунанд. Муносибатҳои дӯстонаи хонандагони синни хурди мактабӣ одатан дар байни бачагони як чинс ташаккул меёбанд. Дар баробари суст шудани алоқа бо волидон, бача талабот ба дастгирии рафиқонро бештар ҳис мекунад, инчунин ба ӯ лозим аст, ки беҳатарии эмотсионалии худро таъмин намояд.

Дар айёми мактабҳои гурӯҳҳои ҳамсолон аз рӯйи ҳислат, чинс, синну сол, мавқеи иҷтимоӣ ва иқтисодии оилаҳо, ки бачагон ба онҳо мансубанд, ташаккул меёбанд.

Вақте ки муоширати хонанда бо дигарон аз доираи таҳсил берун мебарояд, дар низоми одамшиносии ӯ тағйироти наву муҳим рӯй медиҳанд. Мазмуни фаҳмишҳои ташаккулёбандаи бача дар бораи хусусиятҳо ва ҷанбаҳои шахсият хеле тағйир ёфта, маҳорати амиқтару дурусттар сарфаҳм рафтан ба зермаъноии психологӣ амалҳои мураккаб ва баҳодихӣи объективӣи шахсият дар маҷмӯи инкишоф меёбад. Таҷрибаи доимии муошират бачаро ба мулоҳизаронӣ дар бораи рафтору амали одамон ва ба истифодаи фаъолу доимии донишҳои ташаккулёбанда дар муошират водор менамояд, ҳамин таҷриба дар ҳар як қадам ба бача нишон медиҳад, ки кадом хулосабарорӣ ва баҳогузори дуруст асту кадоме ғалат.

Д. Б. Элконин масъулияти махсуси давраи томактабии бачагонро дар назди марҳилаи оянда, яъне марҳилаи мактабии инкишоф, дар он мебинад, ки дар ин давра хонандагони хурдсол ба таври фаъол бо муносибатҳои иҷтимоӣ, функцияҳои меҳнатӣ, маромҳо ва вазифаҳои ҷамъиятии одамон шинос мешаванд. Дар натиҷа, то охири ин давра, дар онҳо тамоюли иҷроӣ фаъолияти ҷиддӣ, муҳимми ҷамъиятӣ ва баҳогузоришаванда пайдо мегардад. Ин омодагӣ барои тайёрии бачагон ба мактабхонӣ аҳамияти муайянкунанда дорад ва онро балоғати иҷтимоӣ таъмин мекунад, на маҳоратҳои техникӣ, ба монанди хондан ё ҳисоб кардан [160].

Дастовард ба камолоти иҷтимоии кӯдак, ки шартӣ зарурии бомуваффақият ворид шудан ба фаъолияти таълимӣ мебошад, нақши муҳимми давраи томактабиро дар бар мегирад. Маҳз аз ҳамин сабаб соли охирини ҳаёти томактабӣ – аз 6 то 7-солагӣ «арзиш»-и махсуси психологӣ пайдо мекунад.

Бача ба мактаб рафта, бори аввал бевосита ба воқеияти васеътари иҷтимоӣ дучор меояд, ки ташкили он аз оила аз рӯйи фаъолияти бартаридошта ва аз рӯйи шаклҳои муошират комилан фарқ мекунад. Дар синни томактабӣ воқеияти васеи иҷтимоӣ дар ҳаёти бача бо алоқаҳои нисбатан аҳёнӣ ва тасодуфӣ бо калонсолони бегона пешниҳод шудааст. Барои хонанда он дар муоширати доимӣ бо омӯзгор таҷассум меёбад.

Ба тахмини мо, то охири синни томактабӣ майли атрофиён ба дохилшавии бача ба мактаб дар муносибати ӯ ба воқеияти васеи иҷтимоӣ ва ҳолати иҷтимоии ӯ тағйирот ворид мекунад. Ин тағйирот бояд дар тасаввуроти бачагон дар бораи алоқаҳо бо калонсолони бегона инъикос ёбад. Инчунин тахмин мекунем, ки барои бачаи 6-7-сола ҷанбаҳои муҳимми эмотсионалии муошират бо мураббии боғчаи бачагон ва омӯзгор хеле фарқкунандаанд.

Бачае, ки ба мактаб меравад, аз ҷиҳати психологӣ ба низоми нави муносибатҳо бо атрофиён дохил мешавад. Ӯ дар байни наздикон ва дар муҳите, ки «хона» ном дорад, зиндагӣ карда, ҳис мекунад, ки ҳаёти ӯ куллан

тағйир ёфтааст: ба зиммаи ӯ уҳдадории на танҳо ҳар рӯз ба мактаб рафтан, балки ба талаботи фаъолияти таълимӣ итоат кардан ҳам гузошта шудаанд. Озодии бачаи томактабӣ бо муносибатҳои вобастагӣ ва тобеият ба қоидаҳои нави ҳаёт иваз мешавад. Оила бинобар зарурати таҳсил дар мактаб, иҷрои вазифаҳои хонагӣ, ташкили қатъии речаи рӯз бачаро ба таври нав назорат мекунад. Қатъитар шудани талабот ба бача, ҳатто дар шакли хайрхоҳона ҳам, ба зиммаи ӯ масъулият барои худро мегузорад. Канорагирии зарурӣ аз хоҳишҳои импульсивии вазъиятӣ ва худташқилкунии ҳатмӣ аз аввал дар бача ҳисси танҳоӣ ва дуршавӣ аз наздиконро бедор мекунад. Зеро ӯ бояд барои ҳаёти нави худ масъулиятро ба зимма гирифта, онро ташқил кунад. Давраи душвори санҷиши бача на танҳо бо зарурати мактабравӣ ва интизомнокӣ, балки бо зарурати ташкили речаи рӯзи худ дар хона ва оила оғоз меёбад.

Муваффақияти кӯдак дар азхудкунии меъёрҳои зиндагӣ дар шароити нав дар ӯ зарурати эътирофи на танҳо дар шаклҳои қаблии муносибатҳо, балки дар фаъолияти тарбиявӣ низ ба вуҷуд меорад. Хусусияти мутобиқшавӣ ба шароитҳои нави ҳаёт дар синни хурди мактабӣ ва муносибати оила ба бача ҳолат ва инкишофи ҳисси шахсияти ӯро муайян менамояд. Дар шароити нозуки оила кӯдак дар муносибатҳои оилавӣ нисбат ба тағйири мавқеи иҷтимоиаш мавқеи навро ишғол мекунад: хонанда ва шахси масъул мегардад, бо ӯ маслиҳат мекунад, фикру мулоҳизаҳои ӯ ба эътибор гирифта мешаванд.

Дар охири синни мактабӣ афзоиши ҳислатҳое, ки дар рафтори ҳамсолон фарқ мекунад, равшан ошкор мегардад ва кӯдак ба он ҷанбаҳои шахсияте, ки қаблан ба онҳо аҳамият намедоданд, бештар тавачҷух мекунад.

Аммо дар хонандагони синфи 5, дар муқоиса бо хонандагони синфи 1, кам шудани тавачҷух ба баъзе далелҳои рафтор мушоҳида мешавад. То синфи 5 ғунҷоиши тасаввуроти бачагон дар бораи ҷанбаҳои гуногуни рафтори ҳамсолон хеле васеъ мегардад.

Барои наврасон, ба мисли хонандагони хурдсол, меъёрҳои баҳодихии рафтор чун пештара ҳангоми баҳодихии рафтор асоси аввалиндарача ба шумор мераванд, аммо муносибати онҳо ба ин меъёрҳо тағйир меёбад: агар

барои хонандагони синни хурди мактабӣ нақши ин меъёрҳо қариб мутлақ бошанд.

Дар масъалаи тағйири муносибатҳои бача бо калонсолон Л.С. Виготский дар назди психологияи бачагон чунин талабот мегузорад: «Ба нахустин пурсиш бояд, динамикаи омӯзиши синну сол ва вазъияти иҷтимоии инкишоф посух бидиҳад» [18].

Вазъияти иҷтимоии инкишоф гуфта, ӯ ҳамон муносибати комилан ба ҳамин синну сол хос, ғавқуллода, ягона ва нотақрор дар байни бача ва воқеияти ихотақунандаи ӯ, пеш аз ҳама, воқеияти иҷтимоиро мефаҳмад, ки то аввали ҳар як давраи синнусолӣ ташаккул меёбад. Вазъияти иҷтимоии инкишоф сарчашма ё ибтидои ҳама гуна тағйирот дар ҳаёт, рафтор ва психикаи бача аст.

Вазъияти иҷтимоии инкишоф ба таври объективӣ ба қонуниятҳои ҳаёти ҷомеа, ба ҳамон талаботе, ки ҳамин ҷомеа дар ҳамин зинаи инкишофи худ дар назди ин ё он синну сол мегузорад, тобеъ аст.

Аммо Л.С.Виготский аз фаҳмиши механикии нақши муҳит пешакӣ огоҳ мекунад, ки тағйири вазъияти иҷтимоии инкишофро ҳамчун қувваи берунии ба бача бегона, ки ташаккули психикаи ӯро ба худ тобеъ мегардонад, фаҳмидан нашоёд. Ҳарчанд сабабҳои пайдоиш ва парокандагии вазъияти иҷтимоии инкишоф, ки ҳар як бача ва калонсолони ихотақунандаи ӯ номуташаккилона ба он ҷалб мешаванд, ба таври объективӣ зарур бошанд ҳам, вале ба онҳо фаҳмондани динамикаи тағйироти синнусолии инкишофи психикӣ ғайриимкон мешавад. «Ғавқуллода ва нотақрор будани» ҳар як чунин вазъият танҳо бо назардошти имкониятҳо ва тавоноии ин ё он давраи мушаххаси синнусолӣ, яъне бо назардошти имкониятҳои худӣ бача, ғайриимконӣ ва минтақаҳои инкишофи наздики ӯ бо мазмуни психологӣ пур карда мешавад.

Вазъияти иҷтимоии инкишоф барои Л.С. Виготский на танҳо сабаб, балки натиҷаи инкишофи психикии бача ба шумор мерафт. Агар дар таҳлили вазъияти иҷтимоии инкишоф танҳо бо шарҳи моҳияти объективии он маҳдуд

шуда, иштирок ва фаъолнокии бача дар ташкили чунин вазъият ба назар гирифта нашавад, чунин муносибат аз нигоҳи психологӣ зиёновар дониста мешавад. Он ҳангоми татбиқ дар таҷрибаи таълиму тарбия ба инкишофи психикии бача зарари ислоҳнашаванда расонда метавонад. Сарфи назар кардани омилҳои иҷтимоӣ дар шарҳи инкишофи психикии бача ба андозаи баробар ба талабот муҳолифат мекунад. Дар мазмуни «муносибат» ё «таассурот»-и бача ӯ вазъияти иҷтимоии инкишофро ҳамон «ҳучайрача», ҳамон воҳиди камтарини таҳлил мешуморад, ки таҳқиқи инкишофи психикии бачаро дар асоси усули яклухт имконпазир мегардонад [18].

Ҳамин тавр, кӯчондани шакл ва усулҳои кор бо бачагони 7-сола дар ҳолати агар он даҳлати механикӣ ба ҷараёнҳои маҳрамонаи бозсозии психикӣ бошад, ба нокомӣ дучор мешавад. Зеро психикаи бачае, ки мувофиқи қонунҳои дохилии худ инкишоф меёбад, фаъолона ба ин монета мегузарад. Натиҷаҳои таҳсил метавонанд бардурӯғ шаванд: меъёрҳои ҳаёти мактаб ва маводи таълимиро азхудкунии бача хусусияти рӯякӣ касб мекунад.

Албатта, аз мушкилиҳо дар таҳсили бача калонсолон безобита мешаванд. Маҳз дар хона муносибати дурусти ӯро ба фаъолияти таълимӣ, яъне муносибати масъулияти ба зиммаи худ гирифтаре ташкил кардан мехоҳанд. Қойи кор (миз, курсӣ, рафи китобмонӣ, ҷароғ, соат ва ғ.) фароҳам оварда шуда, суҳбатҳо дар бораи зарурати дуруст ба нақша гирифтани вақти худ барои мутолиа, бозӣ ва сайругашт, машғул шудан ба дигар корҳои маъқул ё ҳатмӣ гузаронда мешаванд.

Муҳимтарин чизе, ки оила ба хонандаи хурдсол дода метавонад, ин аст, ки ба ӯ омӯзонад, ки ҳангоми дарс дилгир нашавад, маъноӣ «аввал кор, баъд истироҳат» фаҳмад, масъулияти худро ба дӯш гирад ва иродаи худро идора карда тавонад. Аъзоёни оила ба хонандаи хурдсол барои аз худ намудани талаботе, ки дар фаъолияти таълимӣ гузошта шудаанд, кумак мерасонанд ва ин талаботро ҳамчун талаботи ҳатмӣ ва зарурӣ қабул мекунанд. Ҳолатҳои зикршударо ба назар гирифта, омӯзгор дар синф тартиби муайяни муносибатҳои психологӣ байнишахсӣ ва таълимиву тарбиявиро ташкил

карда метавонад. Таҳлили мушаххаси психологии муносибатҳо дар байни хонандагон омӯзиши ҳолати муносибатҳои гуногунро, ки дар байни онҳо дар чараёни муоширати дурудароз пайдо мешаванд, пешбинӣ менамояд.

Вобаста ба мавзуи таҳқиқот зарур доништа шуд, ки оид ба психологияи фарқиятҳои гендерӣ дар чараёни таълим ва тарбия низ мулоҳизаронӣ намоем.

Ақидаҳои муҳаққиқон оид ба фарқияти гендерӣ дар дастовардҳои таълимӣ ва касбӣ бо мавҷудияти ду қолаб тавсиф дода мешаванд: якум – афзалиятнокии биологӣ, дуум – вобастагии иҷтимоӣ [128].

Маълум аст, ки дар инсон ба чуз фарқияти ҷинсӣ фарқияти гендерӣ низ мавҷуданд, ки дар ташаккули он на танҳо омилҳои биологӣ, инчунин омилҳои иҷтимоӣ-фарҳангӣ низ нақши назаррас доранд. Дар фарҳанги суннати бисёре аз кишварҳо, аз ҷумла дар кишвари мо, хислатҳои рафтор, ахлоқӣ ва муоширати зану мард ба ҳамдигар муҳолифанд. Масалан, мардон бо фаъолият, ҳашмгинӣ, қатъӣ, андешамандӣ хосанд, занон бошад, нисбатан пасив, вобаста, ҳисси эмотсионалии онҳо бештар аст, онҳо таҳаммулпазирии иҷтимоӣ доранд. Ин зиддиятҳо ба қисматҳои фарҳанги миллии мустақкам карда шудаанд: анъанаҳои таълимӣ, бозиҳо, асарҳои бадеӣ ва ғ.

Дар ин самт махсусияти фарҳанги миллии мо бештар дар афсонаҳо, бозиву бозичаҳо, либос ва ғайраҳо вобаста ба ҷинсият таҷассум мегардад. Таҳқиқотҳои муҳаққиқони ватанӣ (Б.Мачидова, А.Нуров, Б.Раҳимов, Х.Раҳимзода ва диг.) исбот намудаанд, ки ҳангоми бозӣ духтарбачаҳо мавқеи хурдро ишғол намуда, онҳо “боигарӣ”-ҳои худро мегузоранд: лӯхтак, латтапораҳо, зарфҳо, ороишоти занона ва ғ., писарбачаҳо бошанд, баръакс – барои бозӣ онҳо мавқеи калонро интихоб намуда, дар онҳо бозичаҳои худро бетартибона ҳар чӣ мепартоянд, медаванд, болои дарахт мебароянд ва ғ., теъдоди бозичаҳои писарона нисбатан бештар аст. Ин фарқиятҳо наметавонанд ба падидаҳои рафтори таҳқиқотӣ, дар ин замина, ба инкишофи когнитивии бачагон (духтарбача ва писарбача) бетаъсир бошанд.

Одатан волидон ва омӯзгорон духтарбачаҳоро барои сифатҳои фаъолнокӣ, кунҷковӣ, мустақилият ва майл ба таваккал кардан доштанишон ҳавасманд намегардонанд, яъне дар ҷараёни таълиму тарбия тавачҷух, вақт ва воситаҳо бештар ба писарбачаҳо сарф карда мешавад (бештар дар деҳот), яъне хусусиятҳои нақшҳои гендерӣ ба ҷараёни таълимӣ мустаҳкам карда шудаанд. Медонем, ки омили инкишофи когнитивӣ – бартарияти рафтори тадқиқотӣ бештар дар шароити аз баҳогузори озод будан, масъулиятнокӣ ва ҳавасмандгардонии фаъолият аст.

Тавре ба назар мерасад, ҳар қадаре духтарбача болаёқат бошад, ҳамон андоза аз рӯйи хусусиятҳои иҷтимоӣ-психологӣ ҳислаташ бештар ба писарбачаҳо наздиктар мешавад. Дар муқоиса бо ҳамсолони худ ин гуна духтарбачагон дорои доираи васеи шуғлҳоеанд, ки аксаран ҳоси писарбачагонанд, масалан, бозиҳои серҳаракати варзишӣ, бозӣ кардан бо бозичаҳои барои писарбачагон тавсия шуда. Ба онҳо машғулиятҳои анъанавии писарбачагонае маъқуланд, ки сифатҳои мустақилият ва маҳорати муносибати тадқиқотӣ ба ҳалли масъалаҳоро ташаккул медиҳанд. Агар духтарбача дар шароити озод аз нақши гендерие, ки ҷамъияти фарҳангӣ ба таври маҷбурӣ ба ӯ бор кардааст, ба воя расад, пас ин имконияти дар ӯ ташаккул ёфтани қобилиятҳои мутааллиқ ба тафаккуру рафтори писаронаро медиҳад.

Мушоҳида мешавад, ки ихтироот ва кашфиёт бештар аз тарафи мардон ба назар мерасанд, яъне мардон қобилияти ихтироъкорӣ доранду ба сифати нақши муҳаррики асосӣ дар вазъияти номуайяни ва таваккалӣ бештар фаъолият мекунанд (фаъолияти ҷустуҷӯӣ, ҳалли масъалаҳои нав ва ғ.).

Хулоса, инкишофи одамон, аз ҷумлаи хонандагон дар ҳар давраи синнусолӣ гуногун буда, ҳар як давраи синнусолӣ хусусиятҳои умумӣ ва ҳар мактабхон бо хусусиятҳои фардии худ дар инкишоф тафовут дорад. Яъне шабеҳи системаи асаб фаъолияти гуногун дошта, инкишофи ҷисмонӣ ақлӣ, майл ва хусусиятҳои рафторашон якранг нест.

Бо баробари ба мактаб рафтан, суръати инкишофёбӣ баъзан сустрар шуда метавонад. Ин ҳолатро на танҳо дар мисоли дигаргун шудани мавқеи кӯдакон дар ҷомеа, балки дар тафаккури абстрактӣ, эҳтиёҷоти нав, завқу шавқу кӯшиши омӯзиш пайдо мекунад ва калонтар шуда сифатҳои наврасон дар ӯ ташаккул ёфтани мегирад. Ҳамон омӯзгоре, ки инкишофи шогирдашро дар ҳаёт мебинад, роҳҳои беҳтари такмили онро ҷустуҷӯӣ мекунад, баҳри ислоҳи камбудии ҷораҳо меандешад ва эҷодкориро дорад, дар ин ҷода комёбиҳо насибаш мегардад.

Ҳар хонанда фард аст, вай бо хусусиятҳои фардии худ аз дигарон фарқ мекунад. Лекин дар тарбия талабҳои умумӣ низ ҳастанд, ки ба инкишофи хонандагонии синну соли муайян пешниҳод мегарданд.

Агар хонанда нуқсоне дошта бошад, гуноҳе содир кунад, омӯзгор бояд муайян созад, ки кадом сифати даркорӣ дар ӯ ҳосил нашудааст ва сабаби он дар чист? Сипас имконияти роҳи ислоҳи камбудиро ёфтани мумкин мешавад. Омӯзгор бинад, ки шогирдаш дар инкишофи сифату хусусиятҳо бартарӣ дорад, вазифа бармеояд, ки минбаъд сифатҳоро мустақам намуда, сайқал диҳад. Масалан, дар омӯзиши фанни забон ё риёзӣ афзалият дошта бошад, мекушад, ки он донишҳо васеътар карда шавад.

Аз далелҳои болоӣ хулоса бармеояд, ки дар кори таълиму тарбия мадди назар доштани хусусиятҳои фардии хонандагон шартӣ муҳимми муваффақияти кори пурсамари омӯзгор дар ҷодаи донишдиҳӣ мебошад. Ҳамин донишҳо роҳи шогирдонро баҳри ба даст овардани мақсаду орзуҳо мунаввар месозад. Хусусиятҳои фардии хонандагонро ба ҳисоб нагирифта кор бурдан басо душвор аст. Масалан, нафаре дар дарс рафикашро ранҷонда ҳудаш хатояшро фаҳмида ҳафа мешавад, дигаре аз ҷазогирӣ меҳаросад ва сеюмӣ ақаллан шарм намекунаду худро беғуноҳ нишон доданӣ мешавад. Вай бояд сиёхро сиёх гӯяд. Меъёри ахлоқро ба эътибор гираду адолатро пеша намояд.

ХУЛОСАИ БОБИ 1

Синни хурди мактабӣ барои ташаккули сифате, ки дар таҳқиқоти мо нишон дода шудааст, бештар мусоид аст, зеро маҳз дар ҳамин давра, ба ақидаи омӯзгорон, меъёрҳои асосии ахлоқӣ аз худ карда мешаванд, қобилияти ба қоидаҳои ахлоқию маънавӣ тобеъ кардани кирдорҳои худ ташаккул меёбанд. Аз афкори ибтидоии ахлоқие, ки бача дар мактаби ибтидоӣ онро аз худ карда, дар ҷараёни ҳаёт такмил медиҳад, шуури ахлоқии шахс ташаккул меёбад.

Таҳлили адабиёти педагогӣ ва психологӣ оид ба масъалаи муносибатҳои ахлоқӣ ба чунин хулоса меорад, ки бача танҳо дар ҷараёни махсусташкилшудаи муоширати педагогӣ метавонад субъекти ҳаёти худ гардад. Ин раванд ба ӯ имконият медиҳад, ки худшиносиро инкишоф дода, қувваи худро шиносад, қобилияти ҳифзи шахсияти худ ва ташаккули муносибатҳои эмотсионалӣ-ахлоқиро озодона ва бошуурона инкишоф диҳад.

Сохтор ва ҷараёни муоширати педагогӣ имкон медиҳад, ки дониш ва ғояҳои ахлоқии хонандагони хурдсол, ки бевосита аз омӯзгор гирифта мешаванд ва асоси рафтори ахлоқии онҳоро ташкил медиҳанд, дар ҳаёти ҳаррӯзаи онҳо татбиқ гарданд. Муошират мубодилаи фикрҳо, ҳиссиёт, таассурот ва кӯшишҳои таъсиррасонии дутарафаро пешбинӣ менамояд. Вазифаҳои муошират гуногунанд; муошират шартӣ муҳимми ташаккули ҳар як инсон ҳамчун шахсият, татбиқи мақсадҳои шахсӣ ва қонеъгардонии талаботи муҳимтарин аст; муошират механизми дохилии фаъолияти якҷояи одамонро ташкил дода, муҳимтарин сарчашмаи маълумот барои инсон ба шумор меравад.

Муоширати волидон бо бачагон самаранок мешавад, агар он ба ҳолати иҷтимоии инкишофи бача мутобиқ, ба дарки мусбати таҷрибаи тарбиявии волидон аз тарафи бача ва ба нақшҳои тарбиявии падару модар мутаносиб буда, хусусияти ғайрирасмӣ надошта бошад. Дар шароитҳои демократикунонии оила муошират ба тақсими анъанавии нақшҳои зану мард

дар оила вобаста нест. Волидон дар оилаҳои иқтидори зиёди тарбиявидошта бо сатҳи баланди демократизм, мавҷудияти услуби ҳамкорӣ, кӯшиш барои муошират, муколамаи созанда, муносибатҳои дӯстона бо бача, тасаввуроти мусбат дар бораи падару модар шудан, услуби ҳамоҳангшудаи тарбия тавсиф мешаванд.

Дар ҷараёни муоширати байнишахсӣ одамон бошуурона ва бешуурона ба ҳолати психикӣ, ҳиссиёт, фикрҳо ва рафтори ҳамдигар таъсир мерасонанд. Мақсади таъсиррасонӣ татбиқи талаботи шахсии худ аз тарафи инсон аст, аз ҷумла талабот ба эҳтиром, таҳсин, муҳаббат, эътирофи ҷамъиятӣ, мустақилият. Дар ҷараёни таъсиррасонӣ воситаҳои гуногуни психологӣ самаранок истифода бурда мешаванд: вербалӣ, паралингвистӣ ва ғайривербалӣ. Аммо на ҳама гуна таъсир барои ҳарду иштирокчи таъсиррасонӣ асоснок аст. Намудҳои таъсиррасонӣ, ба мисли боварӣ ва худпешравӣ, дар аксарияти ҳолатҳо ҳамчун таъсири асоснок; танқиди вайронкунанда ҳамчун таъсири зиёновар; талқин, мубтало, ҳавасмандкунӣ ба тақлид ва хоҳишу водоркунӣ ба аҳамият надодан ҳамчун таъсирҳои гуногунмаъно баррасӣ шуда метавонанд.

Таҳлили сифатӣ ва миқдори таҷриба имкон дод, ки объективӣ ва эътимоднок будани натиҷаҳо, инчунин самаранокии методологияи таҳияшудаи ташкили ҷараёни муоширати педагогии байни омӯзгор ва хонандагони синни хурди мактабӣ исбот карда шавад ва дар рафти омӯзиши назариявӣ ва таҷрибавӣ ҳамаи вазифаҳои гузошташуда ҳал карда шуда, фарзия тасдиқ гардид.

Таҳлили адабиёт нишон дод, ки хусусиятҳои синнусолии муошират бештар аз ҷанбаи серамалӣ омӯхта шудаанд, лекин онро танҳо аз як нуқтаи назар пурра тавсиф кардан номумкин аст. Ба ғайр аз ин, дар таҳқиқотҳо бахшида ба хусусиятҳои синнусолии муошират аксар вақт таркибҳои гуногуни тағйирёбандаи муошират аз рӯйи дараҷаи намоёнии онҳо муқоиса карда мешаванд. Дар баробари ин, таҳлили маълумоти бадастовардаи мо чунин тахминро имконпазир мегардонад, ки фарқҳои инфиродӣ на танҳо дар

дараҷаҳои намоёнии таркибҳои гуногуни тағйирёбандаи муошират, балки дар тарзи эҷоди онҳо, яъне дар таркиби психологии муошират низ ба назар мерасанд. Аз ин рӯ, дар таҳқиқоти мо тавсифҳои синнусолии муошират ҳамчун хосияти гуногунҷанбаи шахсият дар марҳилаҳои гуногуни синни наврасӣ баррасӣ карда мешаванд. Дар доираи равиши бисёрчена-функционалӣ муошират аз тарафи мо ҳамчун системаи тавсифҳои устувори маромнокӣ-маъноӣ ва воситагӣ-услубӣ фаҳмида мешавад, ки ин тавсифҳо ҳолати ба ҳамкории байнишахсӣ омода будану рағбат доштани субъектро таъмин мекунанд.

Таркиби психологии муошират ва хусусияти он дар марҳилаҳои гуногуни синни наврасӣ бо ёрии таҳлили мутобиқатҳо ва омилҳо ошкор карда мешавад. Таҳлили муқоисавии алоқаҳои таркибҳои гуногун ошкор намудани умумиятҳо ва махсусиятҳоро дар таркиби психологии хонандагони синфҳои болоӣ имконпазир гардонд. Таҳлили мутобиқатҳо имкон медиҳад, ки се гурӯҳи таносубҳои дар хонандагони синфҳои болоӣ мушоҳидашаванда муайян карда шаванд. Гурӯҳи якуми алоқаҳо дар таносубҳо дар байни таркибҳои серамалӣ, эмотсионалӣ, танзимӣ-иродавии муошират ба қайд гирифта шуданд. Дар ин ҷо мутобиқатҳои бевосита дар байни нишондиҳандаҳои даркшавӣ ва бетарафӣ аз як тараф ва нишондиҳандаҳои манфӣ - дар байни фаъолнокӣ ва заифӣ, устуворӣ ва ноустуворӣ, инчунин дар байни фаъолнокӣ ва ноустуворӣ аз тарафи дигар мушоҳида мешаванд.

Моҳияти таносубҳои ошкоршуда бо он ҷамъбасти мегардад, ки ҳар қадар эмотсияҳои ноустувор намоёнтар бошанд, ҳамон қадар эҳтимоли пайдоиши шаклҳои ғайрифаволи танзими муошират бештар мешавад, яъне дар ин ҷои алоқавӣ бевоситаи таркибҳои тағйирёбандаи зикршуда ба назар мерасад. Алоқаҳои баръакс аз он далолат медиҳанд, ки ҳар қадар устуворӣ намоёнтар бошад, ҳамон қадар эҳтимоли зоҳиршавии эмотсияҳои манфӣ камтар мешавад; ҳамин тавр, ҳар қадар рағбат ба муошират намоёнтар бошад, ҳамон қадар талабот ба ҳамкории байнишахсӣ камтар мегардад. Ба ғайр аз ин,

нишондиҳандаи охирин бо дараҷаи намоёнии эмотсияҳои мусбати субъект дар ҷараёни муошират алоқаи баръакс дорад.

Гурӯҳи дуҷуми алоқаҳо дар байни таркибҳои маромнокӣ, когнитивӣ ва самаранокии муошират равшантар мушоҳида мешаванд. Дар ин ҷо асосан таносубҳои мусбат дар байни таркибҳои зикршуда ошкор шуданд; аз ҷумла - маромнокии ҳамкориҳои иҷтимоӣ дар сатҳи муҳимми оморӣ бо тавсифҳои самаранокии муошират ва дараҷаи даркшавии худӣ сифат мутобиқат пайдо мекунад. Ҳамзамон, нишондиҳандаи даркшавӣ бо таркиби маромнокӣ ва самаранокии он дар соҳаи предметӣ-фаъолиятӣ мутобиқати мусбат пайдо мекунад. Моҳияти умумии таносубҳои ҳосилшуда аз он далолат медиҳад, ки маромнокии ҳамкориҳои иҷтимоии муошират, яъне ба одамони дигар равона шудани он, аз як тараф, ба самаранокии иҷроии намудҳои гуногуни фаъолият (таълимӣ, касбӣ, маишӣ ва ғ.) мусоидат мекунад. Аз тарафи дигар, дараҷаи даркшавӣ ва фаҳмиши амиқтари муошират ҳамчун хосияти шахсият бо сатҳи баландтари ҳам маромнокии ҳамкориҳои иҷтимоии муошират ва ҳам маромнокии худпарастии он мутобиқат пайдо мекунад.

Ниҳоят, гурӯҳи сеҷуми мутобиқатҳо дар байни тавсифҳои самаранокии муошират ва таркибҳои эмотсионалӣ ва серамалии он ҳосил шуд. Таносуби мусбат дар байни онҳо аз он далолат медиҳад, ки устуворӣ ё фаъоли ба самаранокӣ ва таъсирнокии муошират таъсир мерасонад. Ҷунончи, эмотсияҳои мусбат ва сатҳи намоёнии рағбат ба муошират, аз як тараф, ба ташаккули маромнокии ҳамкориҳои иҷтимоӣ, аз тарафи дигар, ба муваффақият ва самаранокии иҷроии намудҳои предметии фаъолият ва ташаббус вобаста ба худфаъолкунӣ ва худинкишофёбии шахсият таъсир мерасонанд.

Алоқаҳои хос дар байни таркибҳои гуногуни тағйирёбандаи муоширати хонандагони синфҳои болоӣ бештар ҳам дар дохили ҷанбаи танзимӣ-серамалии муошират, ҳам дар байни ҷанбаҳои тағйирёбандаи маромнокӣ-маъноии ҳамин сифат тақсим шудаанд. Ҷунончи, дар хонандагони синфҳои болоӣ иловатан алоқаҳои мусбат дар байни устуворӣ ва фаъолнокӣ, ноустуворӣ ва заифӣ ва алоқаи манфӣ дар байни ноустуворӣ ва заифӣ ошкор

шуданд. Моҳиятан, ин ба он маъно аст, ки ҳар қадар эмотсияҳои мусбат намоёнтар бошанд, ҳамон қадар эҳтимоли пайдоиши шаклҳои фаъоли танзими муошират бештар мешаванд. Дар баробари ин, эмотсияҳои манфӣ алоқаи баръакс бо рағбат ба муоширатро ошкор карда, онро бевосита ба талаботи кам ба ҳамкориҳои байнишахсӣ мутаносиб мегардонанд.

.Дар дохили тавсифҳои маромнокӣ-маъноии муошират алоқаҳои хос бештар ошкор шуданд. Онҳо аз мутобиқати мусбат бо таркибҳои тағйирёбандаи маромнокии ҳамкориҳои иҷтимоӣ ва маромнокии худпарастӣ, инчунин маромнокии ба субъект нигаронидашудаи муошират бо параметрҳои маромнокии худпарастӣ, даркшавӣ ва бохабарӣ далолат медиҳанд. Аз нигоҳи сифат, ин мутобиқатҳо чунин маъно доранд, ки ҳар қадар нишондиҳандаҳои бохабарӣ бештар бошанд, ҳамон қадар самаранокии ин сифат дар соҳаи субъектӣ-шахсиятӣ зиёдтар ва сатҳи ҳамаи тамоюлҳои маромнокӣ баландтар мешаванд. Ҳамзамон, муоширати ба субъект нигаронидашуда ба афзоиши дараҷаи идрок, яъне ба дарки амиқтари вазифаҳо ва таъйиноти асосии ин сифат мусоидат мекунад, инчунин ба андозаи маълумотнокии муошират вобастагии зиҷ дорад.

Баррасии алоқаҳои хос дар байни таркибҳои гуногуни тағйирёбандаи муоширати донишҷӯён нишон дод, ки қалбшавии онҳо бештар дар қанбаи танзимӣ-серамалии муошират мушоҳида мешавад. Онҳо ба таносубҳои мусбати нишондиҳандаи тағйирёбандаи тобоварӣ бо нишондиҳандаҳои устуворӣ ва фаъолнокӣ, инчунин ба алоқаи нишондиҳандаи заифӣ бо нишондиҳандаи ноустуворӣ ишора мекунанд. Моҳияти умумии таносубҳои ҳосилшуда аз он далолат медиҳад, ки ҳар қадар рағбат ба муошират қавитар бошад, ҳамон қадар эмотсияҳои мусбат равшантар намоён шуда, ҳамон қадар эҳтимоли пайдоиши шаклҳои фаъоли танзими муошират зиёдтар мешавад. Инчунин ҳар қадар талабот ба ҳамкориҳои байнишахсӣ камтар бошад, ҳамон қадар эҳтимоли зоҳиршавии шаклҳои ғайрифаволи танзими муошират зиёдтар мегардад. Дар қанбаи маромнокӣ-маъноии муошират алоқаҳои иловагӣ дар ҳамин гурӯҳи синнусолӣ ошкор нашуданд.

Ҳамин тавр, таҳлили сифатии фарқҳои психологӣ муоширати хонандагони синфҳои болоӣ ошкор кард, ки муоширати хонандагони синфҳои болоӣ бо тобоварии зиёд ва худпарастӣ тавсиф мешавад. Таърибҳои тағйирёбандаи зикршудаи муоширати хонандагони синфҳои поёни дар сатҳи пасти қарор доранд, яъне устувор буда, маромнокии ҳамкориҳои иҷтимоӣ доранд. Муоширати онҳо бештар ба худфаъолкунӣ ва худинкишофӣ шахсият равана шудааст. Яъне, муоширати хонандагони синфҳои болоӣ бо тамоюли ба роҳ мондани алоқа тавсиф мешавад, ҳол он ки хонандагони синфҳои поёни бештар ба инкишофи ҳаҷми худ аҳамият медиҳанд. Агар барои хонандагони синфҳои болоӣ душвориҳо дар муошират бештар ба вазъиятҳо вобаста бошанд, дар хонандагони синфҳои поёни душвориҳо ба нобоварӣ ба тавоноҳои худ вобастагӣ доранд. Аз нигоҳи эмотсионалӣ, хонандагони синфҳои болоӣ бештар хурсандӣ ва шавқу завқро эҳсос мекунанд. Дар хонандагони синфҳои поёни бошад, бештар эмотсияҳои сусту заиф мушоҳида мешаванд, ки ин ба ҳаяҷони зиёд ва худпарастии афзоида вобаста аст.

БОБИ 2. ИСТИФОДАИ ШАРОИТҲОИ ПСИХОЛОГӢ-ПЕДАГОГИИ ИНКИШОФИ МУОШИРАТИ ХОНАНДАГОНИ СИННИ ХУРДИ МАКТАБӢ ДАР РАВАНДИ ТАЪЛИМ

2.1. Озмоиши истифодаи шароитҳои психологӣ – педагогии инкишофи муоширати хонандагони синни хурди мактабӣ дар раванди таълим

Дар замони муосир дар низоми маориф ба рушди қобилиятҳои иртиботии хонандагони синни хурди мактабӣ тавачҷуҳи бештар зоҳир карда мешавад. Маҳоратҳои коммуникативӣ на танҳо ҷузъи муҳимми шахсияти кӯдак ба шумор мераванд, балки воситаи асосии мутобиқшавии иҷтимоӣ ва ҳамкориҳои муваффақ дар коллектив низ мебошанд. Дар марҳалаи таҳсилоти ибтидоӣ заминаҳои асосии ташаккули шахсият гузошта мешаванд, ки дар он маҳоратҳои коммуникативӣ, аз ҷумла малакаҳои муоширати шифоҳӣ, фаҳмиш ва ифодаи андешаҳо, тавоноии ташкили муколама ва ҳамкориҳои самарабахш бо атрофиён нақши калидӣ доранд.

Аммо татбиқи вазифаҳо, ки ба рушди маҳорати иртиботии хонандагони синни хурд равона шудаанд, талаб мекунад, ки шароити махсуси равонӣ-педагогӣ фароҳам оварда шавад. Ин шароитҳо ба кушодани потенциали ҳар як кӯдак мусоидат намуда, ташаккули эътимод ба қувваҳои худ ва ҳавасмандии фаъол дар раванди таълимро дастгирӣ мекунанд. Ворид намудани шароити равонӣ-педагогӣ ба амалияи таълимӣ бо истифода аз усулҳои инноватсионии таълим ва технологияҳои алоқаманд аст, ки ба иштироки фаъолонаи хонандагон дар раванди таълим ва ҳамкорӣ бо омӯзгор ва ҳамсолон мусоидат менамоянд.

Ин бахш ба таҳқиқоти таҷрибавии истифодаи шароити психологӣ-педагогӣ дар раванди таълимӣ нигаронида шуда, ки ба рушди маҳоратҳои коммуникатсионии хонандагони синни хурди мактабӣ нигаронида шудааст. Ҳадафи асосии таҳқиқот таҳлили самаранокии шароити пешниҳодшуда ва

таъсири онҳо ба рушди маҳорати муоширати хонандагони синфҳои ибтидоӣ мебошад. Дар доираи таҷриба усулҳо ва равишҳои гуногун баррасӣ шуданд, ки ба ҳавасмандсозии фаъолиятҳои шифоӣ ва ташаккули муносибатҳои байнифардӣ миёни кӯдакони синни хурди мактабӣ равона шудаанд.

Дар рафти таҷриба чунин ҷиҳатҳо таҳлил шуданд: истифодаи шаклҳои бозӣ ва интерактиви таълим, ворид намудани вазъиятҳои муошират ва ҳамкорӣ дар раванди таълим, инчунин, эҷоди муҳити дастгирӣ ва ҳавасмандкунанда барои рушди малакаҳои забонӣ. Маълумоти таҷрибавӣ омилҳои асосии мусоидаткунанда ба беҳтаршавии маҳоратҳои коммуникативии хонандагони синни хурдро ошкор карда, тавсияҳо барои ҷорӣ намудани шароити самараноки равонӣ-педагогӣ ба амалияи таълими мактабӣ таҳия намуданд.

Мушоҳидаҳо муайян кардаанд, ки психологияи инсон муосир, аз ҷумла бача, аз психологияи одами асрҳои гузашта фарқ дорад. Ба омӯзиши инкишофи таърихӣ-фарҳангии инсон дар онтогенез илмҳои таърих, фарҳангшиносӣ ва антропология машғуланд. Илми психологияи бачагона ба омӯзиши инкишофи фардӣ, онтогенезии инсон машғул аст, ки дар он вазъи муайяни инкишофи таърихӣ-фарҳангии ӯ дар давраи муайяни филогенез ба вучуд меояд. Зарур аст, ки мутахассиси психологияи кӯдакон заминаҳои таърихӣ фарҳангии инкишофи кӯдакро ба назар гирифта, инкишофи минбаъда, аз ҷумла инкишофи муоширати хонандагони хурдсолро дар ҷараёни фаъолияти таълимӣ мавриди омӯзиш қарор диҳад.

Бояд қайд кард, ки инкишофи онтогенезии инсон ба қонунҳои муайяни инкишоф таъсия менамояд.

Фаъолнокии бачагон яке аз заминаҳои асосии инкишофи психика мебошад, ки тавассути он мактабиёни хурдсол дониш, таҷриба ва малакаҳои насли гузаштаре аз худ намуда, таҷриба ва малакаҳои шахсии худро ҳосил менамояд. Масалан, навиштан, дӯхтан, ҳалли масъалаҳо, муаммоҳо, муҳокимаронӣ ва исбот кардани фикрҳои худро меомӯзад.

Фаъолияти бача ҳангоми шиносӣ бо олами атроф ва муносибатҳое ба вучуд меояд, ки тавассути он равонӣ ва шуур инкишоф меёбад, фаъолият дар бозӣ, меҳнат, машғулиятҳои варзишӣ ва дар раванди омӯхтани хусусиятҳои ашё ба вучуд меояд. Дар ҳар як давраи инкишофи синну сол фаъолияти кӯдак аз амали ӯ вобаста буда, кадам ба кадам такмил меёбад. Масалан, ҳаракатҳои дасту пой, рефлексҳо, роҳгардӣ, аз худ кардани нутқ, мустқилона иҷро кардани амалҳои худхизматрасонӣ, якҷоя бозӣ кардан, ба муоширати нутқӣ дохил шудан, дар машғулиятҳо иштирок кардан ва ғ.

Дар инкишофи психикаи хонандаи хурдсол дар чараёни таълим таъсири омилҳои биологӣ, муҳити табиӣ, иҷтимоӣ, таълим, тарбия ва фаъолнокии ин гурӯҳи бачагон мавқеи назаррасро соҳиб буда, яке аз қонунҳои асосии инкишофи психика - муошират ба омилҳои мазкур алоқаманд аст.

Дар асоси қисмати назариявии таҳқиқотамон ва бо таърибаҳои кории мактабҳои муосири Тоҷикистон ва давлатҳои хориҷа, дар натиҷаи таҳлили методикаҳои барои муайян намудани роҳҳои ислоҳи мушкилиҳои муошират дар хонандагони синни хурди мактабӣ, методикаҳои зеринро ҷудо намудем: «Дастпӯшакҳо», «Роҳ ба сӯи хона» ва «Кӣ ҳақ аст».

Методикаи «Дастпӯшакҳо»

Синну сол: хонандаи синни хурди мактабӣ (7-10 сола).

Шакли гузаронидани методика: кор дар гурӯҳи хурд.

Усул: Мушоҳида ва таҳлил.

Иҷрои супориш: Ба ду хонанда як тасвири дастпӯшакҳо пешниҳод гардида, хоҳиш карда мешавад яктогӣ дастпӯшакро бо як ранг ё якчанд намуд ранг оро диҳанд.

Дастурамал: «Бачаҳо, ҳозир дар назди шумо тасвири як ҷуфт дастпӯшакҳо ва қаламҳои ранга қарор дорад. Дастпӯшакҳоро бояд чунон ранг намуд, ки дар охир онҳо ҷуфт шаванд, барои ин онҳо бояд якхела ё гуногун ранг карда шаванд. Шумо метавонед дилхоҳ рангро интихоб намоед, барои иҷрои ин супориш шумо метавонед пешакӣ бо ҳамроҳатон маслиҳат намуда, ба кор шуруъ кунед».

Маводи зарурӣ: Ба хонандагоне, ки дар гурӯҳҳои хурд қарор доранд, тасвири як ҷуфти дастпӯшакҳо ва қаламҳои ранга пешниҳод мегардад.

Меъёрҳои баҳогузорӣ:

– самаранокии кори гурӯҳӣ аз рӯи монандии нақшу нигор дар ҳар ду дастпӯшакҳо муайян карда мешавад;

– қобилияти ба як ҳулоса омада тавонистани хонандагон, омодагӣ барои бовар кунонидан ва ғ.;

– тафтиши мутақобила барои муайян намудани он, ки қор дар қадом сатҳ қарор дорад: хонандагон қори якдигарро дида истодаанд, дар ҳолати ба ҳатогӣ роҳ додани ҳамроҳ ҷӣ ақсуламал нишон медиҳад;

– расонидани ёрӣ дар мавриди иҷрои супориш;

– муносибати эмотсионалӣ ба фаъолияти якҷоя: мусбат (бо шавқи зиёд ба қор ҷалб шудаанд), бетарафона (танҳо дар мавриди зарурӣ ба якдигар муҷриат менамоянд) ё манфӣ (ба қори якдигар ҳалал нарасонад, доимо дар вақти иҷрои супориш ба баҳсу мунозира машғул мешаванд).

Меъёрҳои дарҷаи иҷрои супориш:

1) *Дарҷаи паст* – дар нақшу нигор ягонагӣ дида намешавад, дастпӯшакҳо умуман ба якдигар монанд нестанд, кӯдакон ба як фикру ақида омада наметавонанд ва дар фикри худ мустаҳкам қарор надоранд.

2) *Дарҷаи миёна* – дар ин ҷо қисман монандкунӣ дида мешавад: шаклҳои алоҳида ба ҳам монанд мешаванд (ранг ва ё шакли яке аз ҷузъиёт), вале дар ин ҷо низ фарқ дида мешавад.

3) *Дарҷаи баланд* – дар ин ҳолат дастпӯшакҳо хеле ба ҳам монанд мешаванд, хонандагон дар рафти озмоиш бо ҳам маслиҳат менамоянд, тавсия медиҳанд.

Методикаи мутобиқшудаи Сукерман Г.А. барои хонандагони синни хурди мактабӣ «Кӣ ҳақ аст?».

Мақсади супориш: муайян намудани дарҷаи ташаккули амалҳо, барои муайян намудани мавқеи ҳамсуҳбат равона карда шудааст.

Тарзи гузаронидан: суҳбати инфиродӣ бо хонандагон.

Маводи зарурӣ: се варақ бо матни супориш.

Иҷрои супориш: ба хонандагон бонавбат матни се супоришро медиханд ва саволҳоро пешниҳод менамоянд.

Матни 1.

Манучеҳр расми аждаҳои се сар доштаро дар варақ тасвир карда, ба дӯстонаш нишон дод. «Воҳ, ин қадар зебо кашидӣ!» - гуфт Анвар. «Вооооой ин қадар даҳшатангез!» - ба ҳайрат омада гуфт Самандар.

Ту чӣ фикр дорӣ, кадоме ҳақанд? Чаро Самандар ин хел гуфт? Анвар чӣ? Манучеҳр дар бораи чӣ фикр кард? Манучеҳр ба бачаҳо чӣ мегӯяд? Агар дар ҷойи Анвар ва Самандар мебудӣ, ту чӣ мегуфтӣ? Барои чӣ?

Матни 2.

Баъд аз мактаб се дугона якҷоя тайёр намудани дарсҳоро маслиҳат карданд.

– Аввал супоришҳои аз фанни математика додашударо ҳал мекунем, - гуфт Умеда.

– Не, бояд аз супоришҳои фанни забони модарӣ корро оғоз намоем, - пешниҳод кард Фарида.

– Не, дар аввал мо бояд шеърро аз ёд кунем, - гуфт Ирода.

– Ту чӣ фикр дорӣ, кадоме ҳақ аст? Барои чӣ? Чӣ тавр онҳо интихоби худро фаҳмониданд?

Матни 3.

Ду хоҳарон барои интихоби тухфа ба бародари хурдиашон, ки зодрӯз дошт, рафтанд.

– Биё, ин бозии лоторо ба ӯ бихарем, - таклиф кард Лола.

– Не, хубтар мешавад, ки дучарха тухфа намоем, - гуфт Анора.

Ту чӣ фикр дорӣ, кадоме ҳақ аст? Барои чӣ? Хоҳарон интихоби худро чӣ тавр фаҳмониданд? Барои тухфа ту чиро тавсия медодӣ?

Меъёрҳои баҳодихӣ:

1. Оид ба мавҷудияти нуқтаи назари фарқкунанда ба як ашё ё ба як зухуротро медонад.

2. Мавқеи дигаронро дарк менамояд, ки аз фикру ақидаи ӯ комилан фарқ дорад.

3. Ба инобат гирифтани мавқеъҳои гуногун ва қобилияти чудо карда тавонистани мавқеи худ.

4. Ба инобат гирифтани шавқу ҳавас ва талаботи гуногун.

Меъёрҳои баҳогузорӣ:

Дарҷаи наст: эҳтимоли мавҷуд будани нуқтаи назари дигарро дарк наменамояд; мавқеи яке аз нақшҳои матнро пайгирӣ менамояд, фикр мекунад дигар нақшҳо дар ин ҷо комилан ноҳақанд. Аз ин ҷо бармеояд, ки хонанда оид ба мавҷудияти нуқтаи назари фарқкунанда дар баҳогузорӣ ҳамон як ашро инкор менамояд.

Дарҷаи миёна - хонанда оид ба мавҷудияти ҷавобҳои гуногун маълумот дорад ва онҳоро ба таври ба худ хос натиҷагирӣ менамояд. Вале дар ҷараёни фаҳмондадиҳии ҷавобҳои худ, дар ӯ мушкилӣ дида мешавад.

Дарҷаи баланд: хонанда баҳогузори гуногунро барои интиҳоб мефаҳмад ва қабул менамояд. Хусусиятҳои фарқкунандаи нақшҳоро ба инобат гирифта метавонад ва дар баробари ин фикру ақидаи худро нисбати ҷавобҳо меғӯяд ва асоснок карда метавонад.

Методикаи «Роҳ ба сӯи хона».

Тарзи гузаронидан: мушоҳида ва таҳлил.

Рафти иҷрои супориш: ба ҷуфти хонандагон пешниҳод карда мешавад, ки пушташонро ба пушти ҷуфти худ гардонида шинанд. Ба яке аз хонандагон варақа бо тасвири “Роҳ ба сӯи хона”-ро пешниҳод менамоянд (замима). Барои хонандаи дуюм бошад - варақа бо нуқтаҳои махсус (замима). Хонандае, ки варақаи роҳ ба сӯи хонаро дорад, ба ҷуфти худаш - варақаи нуқтаҳои махсус дорад, роҳи хонаро гуфта меистад, ҷуфташ бошад дар нуқтаҳо тахмин карда роҳро ёбад. Аз тарафи озмоишгар додани саволҳо иҷозат дода мешавад, вале ба варақаи якдигар нигоҳ карданро таҳқиқ менамояд. Баъд аз ба анҷом расидани озмоиш, хонандагон метавонанд ҷои худро иваз намуда, роҳи нав ба сӯи хонаро дар варақа тасвир кунанд.

Маводи зарурӣ: маҷмуи ду варақа бо тасвири роҳи сӯйи хона ва ду варақа бо нуқтаҳои махсус, ручка ва ё қалам.

Меъёрҳои баҳогузорӣ:

- самтҳои тасвиршудаи хонандагон бо намуна монандӣ дорад;
- хонандаи бо суҳанҳои бурро ва фаҳмо барои ҷуфташ мефаҳмонад, ки ба кадом самт ҳаракат намояд;
- саволҳои мувофиқ пешниҳод намуда метавонад, ки донад ба кадом самт ҳаракат намояд;
- худро идора карда метавонад ва ба ҳамдигар кумак мерасонад;
- дар рафти иҷрои супориш муносибати эмотсионалиро нишон медиҳад: мусбат (бо шавқу рағбати баланд корро иҷро менамояд), нейтралӣ (аз рӯйи ноилоҷи бо ҷуфташ ҳамкорӣ менамояд), манфӣ.

Дарачаи баҳогузорӣ:

– *дарачаи паст* - роҳ сохта нашуд ва ё ба намуна монанд нашуд; саволҳо берун аз супориш дода мешавад ва ё барои ҳамкор нофаҳмо гуфта мешавад.

– *дарачаи миёна* - қисман ба намуна монандӣ дорад; супоришҳои шифоҳӣ қисман иҷро карда мешаванд; саволҳо вобаста ба дастурамал тартиб дода мешаванд; қисман байни ҳамкорон якдигарфаҳмӣ дида мешавад.

– *дарачаи баланд* - самти роҳ пурра бо намуна мувофиқат менамояд; дар мавриди муоширати шифоҳӣ байни ҳамкорон ҳамдигарфаҳмӣ дида мешавад. Дар анҷоми кор хонандагон метавонанд, маҳсули кори худро бо намуна тафтиш намоянд.

Методикаҳои овардашуда барои таҳлили фаъолияти муошират аз нуқтаи назари ташҳиси психологӣ дида баромада шуд.

Бо мақсади омӯзиш ва ошкор намудани роҳҳои ислоҳи мушкилоти муошират дар хонандагони синни хурди мактабӣ, хонандагони синфи 2-юми МТМУ №7, 11, 10, 9-и шаҳри Душанбе, ки дар умум 100 нафарро ташкил медоданд, интихоб шуданд.

Пеш аз оғоз намудани таҳқиқот вобаста ба роҳҳои таъсири муошират дар фаъолияти таълим ба психикаи хонандагони синни хурди мактабӣ се намуди методикаро ба забони тоҷикӣ тарҷума намудем. Пас аз омода кардани маводи зарурӣ бо мақсади шиносӣ бо озмоишшавандагон ба синфхона рафта, бо онҳо шинос шудем ва дӯстӣ барқарор намудем, ҳадафи худро баён намуда, барои ҳамкорӣ розигии онҳоро гирифтём.

Барои гузаронидани ташхис методикаҳои ба ҳамин синну сол мутобиқшуда интихоб карда шуд:

1. Методикаи «Кӣ ҳақ аст?» барои муайян намудани фаъолияти муташаккил ва ба эътибор гирифтани мавқеи ҳамсуҳбат равона гардидааст.

2. Методикаи «Дастпӯшакҳо» барои ба роҳ мондани муоширати байниҳамдигарӣ дар хонандагон равона гардидааст.

3. Методикаи «Роҳ ба сӯи хона» барои муайян намудани малакаҳои қабул ва таҳлили иттилоот нигаронида шудааст.

Методика дар истифода сода буда, барои муайян намудани мушкилоти муошират дар хонандагони синни хурди мактабӣ равона карда шудааст.

Методикаҳои психологӣ - педагогии таҳқиқот: тест, мушоҳида, суҳбат ва таҳлили натиҷаи супоришҳои додашуда.

Шакли фаъолият: инфиродӣ, ҷуфтӣ ва гурӯҳӣ.

Маводи методӣ аз рӯйхати методикаҳои ташхисӣ барои хонандагони синни аз 7 то 9-соларо дар бар мегирад.

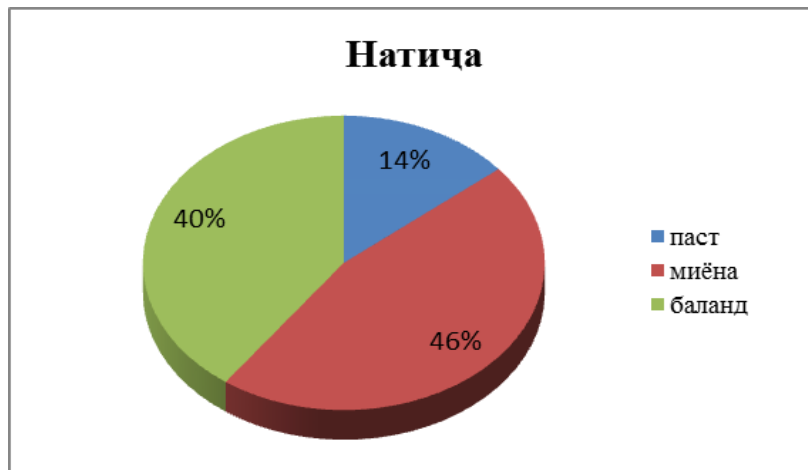
Ташхис ва роҳҳои ислоҳи мушкилоти муошират дар хонандагони синни хурди мактабӣ дар синфи 2 «А» аз ташхиси дараҷаи ташаккули амалҳо, ки ба мавқеи ҳамсуҳбат равона карда шудааст, оғоз ёфт. Мақсади асосии ин ташхис муайян намудани дараҷаи қабули имконияти мавҷудияти мавқеҳои гуногун дар рафти муошират, фикрҳо, тарзҳои баёни фикру ақида дар рафти суҳбат, ба эътибор гирифтани хоҳиш ва талаботи дигар нафарон мебошад.

4. Дар чараёни гузаронидани методикаи «Кӣ ҳақ аст?» барои муайян намудани фаъолияти муташаккил ва ба эътибор гирифтани мавқеи

хамсухбат равона гардидааст, чунин натиҷагирӣ карда шуд (диаграммаи 1, ҷадвали 2):

Диаграммаи 1.

Муайян намудани ташкили фаъолият барои ба инобат гирифтани мавқеи ҳамсухбат

Ҷадвали 2.

Ташхис барои муайян намудани ташкили фаъолият, барои ба инобат гирифтани мавқеи ҳамсухбат

Озмудашавандагон (бо рақам ифода мегарданд)	Дараҷаи паст	Дараҷаи миёна	Дараҷаи баланд
1.	1	-	-
2.	1	-	-
3.	-	2	-
4.	-	-	3
5.	-	-	3
6.	-	-	3
7.	-	-	3

Идомаи ҷадвали 2.

8.	-	2	-
9.	-	-	3
10.	-	-	3
11.	-	2	-
12.	-	-	3
13.	-	2	-
14.	-	2	-
15.	-	-	3
16.	-	2	-
17.	-	-	3
18.	-	2	-
19.	-	2	-
20.	-	-	3
21.	-	2	-
22.	-	-	3
23.	-	2	-
24.	-	2	-
25.		2	
26.		2	
27.		2	
28.	1		
29.	1		
30.			3
31.			3
32.		2	
33.		2	
34.			3
35.			3
36.		2	
37.		2	

Идомаи ҷадвали 2.

38.		2	
39.		2	
40.			3
41.	1		
42.	1		
43.	1		
44.		2	
45.		2	
46.		2	
47.			3
48.			3
49.			3
50.			3
51.	1	-	-
52.	1	-	-
53.	-	2	-
54.	-	-	3
55.	-	-	3
56.	-	-	3
57.	-	-	3
58.	-	2	-
59.	-	-	3
60.	-	-	3
61.	-	2	-
62.	-	-	3
63.	-	2	-
64.	-	2	-
65.	-	-	3
66.	-	2	-
67.	-	-	3

Идомаи ҷадвали 2.

68.	-	2	-
69.	-	2	-
70.	-	-	3
71.	-	2	-
72.	-	-	3
73.	-	2	-
74.	-	2	-
75.		2	
76.		2	
77.		2	
78.	1		
79.	1		
80.			3
81.			3
82.		2	
83.		2	
84.			3
85.			3
86.		2	
87.		2	
88.		2	
89.		2	
90.			3
91.	1		
92.	1		
93.	1		
94.		2	
95.		2	
96.		2	
97.			3

98.			3
99.			3
100.			3

Аз маълумоти ҷадвали 2 ва диаграммаи 1 бармеояд, ки дараҷаи пасти фаъолияти муташаккилӣ, ба эътибор гирифтани мавқеи ҳамсухбат ҳангоми муошират мавҷуд аст, ки онро дар 14 нафар хонандагон мушоҳида намудем, ки ин 14%-ро ташкил дод. Онҳо имконияти мавҷуд будани нуқтаи назари гуногунро инкор намекунанд; ё баръакс, эҳтимоли вучуд доштани ягон намуди нуқтаи назарро қабул намекарданд ва дар баробари ин, ба ақидаи як нақш дунболагирӣ намуда, дигарашро сарфи назар мекунанд. «Фақат як нуқтаи назари мувофиқ мавҷуд аст - ин ҳам бошад аз МАН».

Дараҷаи миёнаи фаъолияти муташаккилӣ, ба инобат гирифтани мавқеи ҳамсухбат ҳангоми муошират дар 50 нафар мушоҳида намудем, ки он 40%-ро ташкил дод. Хонандагони ин гурӯҳ оид ба мавҷудияти фикру мулоҳизаи гуногун дар бораи ашё ва мавзӯ, дар баробари ин, оид ба вучуд доштани мулоҳизарониҳои дуруст ва нодуруст маълумот доштанд. Вале ҳангоми гузаронидани ташхис дар ин хонандагон душворӣ дар асоснок кардани ҷавобҳои худ ба миён омад. Сабаби душворӣ кашидани хонандагон дар маҳдудияти ҷаҳонбинӣ, шавқу ҳавас ва кам будани захираи луғавӣ маънидод карда мешавад.

Дараҷаи баланди фаъолияти муташаккилӣ, ба инобат гирифтани мавқеи ҳамсухбат ҳангоми муошират, дар 36 нафар мушоҳида намудем, ки ин 40%-ро ташкил дод. Хонандагон мавқеъҳои гуногуни нақшхоро ба назар гирифта, бе мушкилӣ фикру ақидаи худро дар бораи супориш баён карда метавонистанд.

Дар марҳилаи дуюми таҳқиқот дараҷаи ташаккули малакаи дар ҷуфтҳо кор кардан муайян карда шуд.

Таҳқиқоти додашуда аз рӯи методикаи Сукерман Г.А. «Дастпӯшакҳо» гузаронида шуд.

Барои таҳлили корҳои иҷрошудаи хонандагон, маълумоти ба даст овардашударо тариқи ҷадвали баҳогузорӣ аз 1 то 3 пешниҳод менамоем, ки дар ин ҷо: 1 - дараҷаи паст, 2 - дараҷаи миёна, 3 - дараҷаи баланд. Натиҷаи таҳхис дар ҷадвали 3 ва диаграммаи 2 оварда шудааст.

Ҷадвали 3.

Таҳхис барои муайян намудани малакаҳои муташаккилии муносибатҳои байниҳамдигарии хонандагон

Озмудашавандагон (бо рақам ифода мегарданд)	Самаранокии корҳои якҷоя	Қобилияти муросономаӣ	Санҷиши якдигар	Ёрии мутақобила	Муносибати эмотсионалӣ ба фаъолияти якҷоя
1.	1	1	1	1	1
2.	1	1	1	1	1
3.	2	3	2	3	2
4.	3	3	2	2	3
5.	3	2	3	3	3
6.	3	3	3	3	3
7.	3	2	2	3	3
8.	2	2	2	2	2
9.	3	3	2	2	2
10.	3	3	3	3	3
11.	2	2	2	1	2
12.	3	3	3	3	3
13.	2	2	2	2	2
14.	2	3	2	2	2

Идомаи ҷадвали 3.

15.	3	3	3	3	3
16.	3	2	3	2	2
17.	3	3	1	3	2
18.	2	3	2	2	2
19.	2	2	2	2	2
20.	3	3	3	3	3
21.	2	2	2	2	2
22.	3	3	3	3	3
23.	2	3	2	3	2
24.	2	1	2	2	2
25.	2	2	2	2	2
26.	2	2	2	2	2
27.	2	2	2	2	2
28.	1	1	1	1	1
29.	1	1	1	1	1
30.	3	3	3	2	2
31.	2	2	2	2	2
32.	2	2	3	2	2
33.	1	1	2	2	1
34.	2	2	2	2	2
35.	3	3	2	2	2
36.	2	2	2	2	2
37.	2	2	2	2	2
38.	3	3	3	2	2
39.	1	1	1	2	1
40.	2	2	3	2	2
41.	2	2	3	2	2
42.	2	2	3	2	1
43.	2	2	3	2	2
44.	3	3	2	2	2

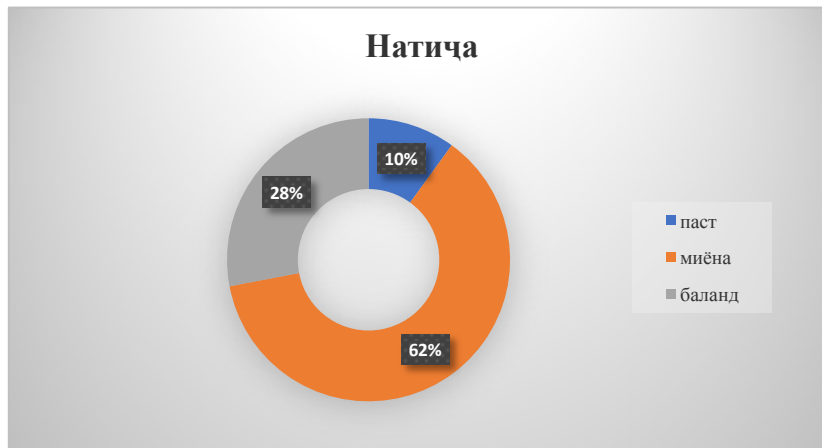
Идомаи ҷадвали 3.

45.	2	2	2	2	2
46.	3	3	2	2	2
47.	2	2	2	3	2
48.	3	2	2	3	2
49.	2	2	2	2	1
50.	3	2	2	3	2
51.	1	1	1	1	1
52.	1	1	1	1	1
53.	2	3	2	3	2
54.	3	3	2	2	3
55.	3	2	3	3	3
56.	3	3	3	3	3
57.	3	2	2	3	3
58.	2	2	2	2	2
59.	3	3	2	2	2
60.	3	3	3	3	3
61.	2	2	2	1	2
62.	3	3	3	3	3
63.	2	2	2	2	2
64.	2	3	2	2	2
65.	3	3	3	3	3
66.	3	2	3	2	2
67.	3	3	1	3	2
68.	2	3	2	2	2
69.	2	2	2	2	2
70.	3	3	3	3	3
71.	2	2	2	2	2
72.	3	3	3	3	3
73.	2	3	2	3	2
74.	2	1	2	2	2

Идомаи ҷадвали 3.

75.	2	2	2	2	2
76.	2	2	2	2	2
77.	2	2	2	2	2
78.	1	1	1	1	1
79.	1	1	1	1	1
80.	3	3	3	2	2
81.	2	2	2	2	2
82.	2	2	3	2	2
83.	1	1	2	2	1
84.	2	2	2	2	2
85.	3	3	2	2	2
86.	2	2	2	2	2
87.	2	2	2	2	2
88.	3	3	3	2	2
89.	1	1	1	2	1
90.	2	2	3	2	2
91.	2	2	3	2	2
92.	2	2	3	2	1
93.	2	2	3	2	2
94.	3	3	2	2	2
95.	2	2	2	2	2
96.	3	3	2	2	2
97.	2	2	2	3	2
98.	3	2	2	3	2
99.	2	2	2	2	1
100.	3	2	2	3	2

**Муайян намудани малакаҳои муташаккилии муносибатҳои
байниҳамдигарии хонандагон**

Аз таҳлили натиҷаҳои ба даст овардашуда хулосаи зеринро баровардан мумкин аст:

– дараҷаи пасти ташаккули малакаи дар чуфтҳо кор карданро дар 14 нафар мушоҳида намудем, ки ин 10% - ро ташкил дод. Дар нақшу нигори интихобнамудаи онҳо фарқҳои амиқ дида мешуд; хонандагон ба як хулоса омада наметавонистанд ё нуқтаи назари худро баён карда наметавонистанд;

– дараҷаи миёнаи ташаккули маҳорати кор дар чуфтҳоро дар 50 нафар мушоҳида кардем, ки 62%-ро ташкил медиҳад. Дар ин ҷо як шабоҳати қисман вучуд дошт: тафсилоти гуногун (ранг ё шакли ҷузъиёти инфиродӣ) ба ҳамдигар чандон монанд набуданд;

– дараҷаи баланди ташаккули малакаи дар чуфтҳо кор карданро дар 28 нафар мушоҳида намудем, ки 28% - ро ташкил дод. Дастпӯшакҳо якхелаанд ё ҷузъиёт монанд буданд; хонандагон варианти нақшу нигори дастпӯшакҳоро фаъолона музокира намуданд; барои ранг намудани дастпӯшакҳо ба як қарор омаданд; фаъолияти якҷояро ба роҳ монда тавонистанд.

Аз рӯйи ҷамъбасти натиҷаҳои методикаи мазкур ба чунин хулоса омадан мумкин аст, ки бештари хонандагони синфи озмоишӣ дар байни худ

робита барқарор карда метавонанд: тарзи гӯш кардан ва дарк намудани ҳамсухбат, оид ба масъалаҳои ҷорӣ нуқтаи назари худро баён карда тавонистан, бо ҳамсинфони худ ба муросо омадан, қобилияти аз ҷабҳаҳои дигар ба вазъият нигоҳ карда тавонистан, ба даст овардани роҳи ҳалли мушкилии ба ҳама қулай, пешниҳод намудани саволҳои мувофиқ барои гирифтани ҷавоби аниқ, муносибати эмотсионалӣ нисбат ба кори гурӯҳӣ руҳбаландона буд ва ҳамаи хонандагон супоришро бо як майли том иҷро намуданд.

Марҳилаи охирини таҳқиқот гузаронидани ташҳиси муайяннамоии дараҷаи муташаккилии малакаҳои якҷоя амал карда тавониستاني хонандагон дар мавриди бо ёрии дастури шифоҳӣ; қобилияти ҷудо намудан ва тариқи шифоҳӣ ба ҷуфти худ расонидани маълумоти асосӣ барои расидан ба мақсад дар рафти фаъолияти якҷоя.

Таҳқиқоти додашуда аз рӯи методикаи Сукерман Г.А. «Роҳ ба сӯйи хона» гузаронида шуд (ҷадвали 4 ва диаграммаи 3).

Барои таҳлили корҳои иҷрошудаи хонандагон, маълумоти ба даст овардашударо тариқи ҷадвали баҳогузорӣ аз 1 то 3 пешниҳод менамоем, ки дар ин ҷо: 1 - дараҷаи паст, 2 - дараҷаи миёна, 3 - дараҷаи баланд.

Ҷадвали 4.

Ташҳис барои муайяннамоии малакаҳои қабул ва таркибнамоии

ИГТИЛОТ

Озмудашавандагон (бо рақам ифода мегарданд)	Самаранокии корҳои якҷоя	Қобилияти нақл кардан	Савол дода тавонистан	Ёрии мутақобила	Муносибати эмотсионалӣ ба фаъолияти якҷоя
1.	1	1	1	1	1

Идомаи ҷадвали 4.

2.	1	1	1	1	1
3.	3	3	2	2	2
4.	3	2	2	3	3
5.	2	2	3	3	3
6.	3	3	2	3	3
7.	3	2	3	2	3
8.	2	2	2	2	2
9.	3	3	2	1	2
10.	2	1	3	3	3
11.	2	3	2	2	3
12.	2	2	2	3	3
13.	3	1	1	3	3
14.	2	2	2	2	2
15.	2	3	3	3	2
16.	2	2	2	2	3
17.	3	3	3	3	3
18.	2	3	2	2	2
19.	2	2	2	2	2
20.	2	3	2	2	2
21.	3	2	2	2	2
22.	3	3	3	3	3
23.	2	3	3	2	2
24.	2	3	2	2	2
25.	1	2	1	1	1
26.	2	3	2	3	2
27.	1	2	2	1	1
28.	1	1	1	1	1
29.	2	2	2	2	2
30.	3	2	3	2	2
31.	1	1	1	1	2

Идомаи ҷадвали 4.

32.	2	2	2	2	2
33.	1	1	1	1	1
34.	2	2	2	1	2
35.	3	2	2	2	3
36.	2	1	2	1	1
37.	1	1	1	1	1
38.	2	2	2	2	2
39.	3	3	2	2	3
40.	2	3	3	2	3
41.	1	1	1	1	1
42.	1	1	1	1	1
43.	3	2	3	3	2
44.	2	2	2	2	3
45.	1	1	1	1	1
46.	1	1	1	1	1
47.	3	2	2	2	3
48.	1	1	1	1	1
49.	1	1	1	1	1
50.	1	1	1	1	1
51.	1	1	1	1	1
52.	1	1	1	1	1
53.	3	3	2	2	2
54.	3	2	2	3	3
55.	2	2	3	3	3
56.	3	3	2	3	3
57.	3	2	3	2	3
58.	2	2	2	2	2
59.	3	3	2	1	2
60.	2	1	3	3	3
61.	2	3	2	2	3

Идомаи ҷадвали 4.

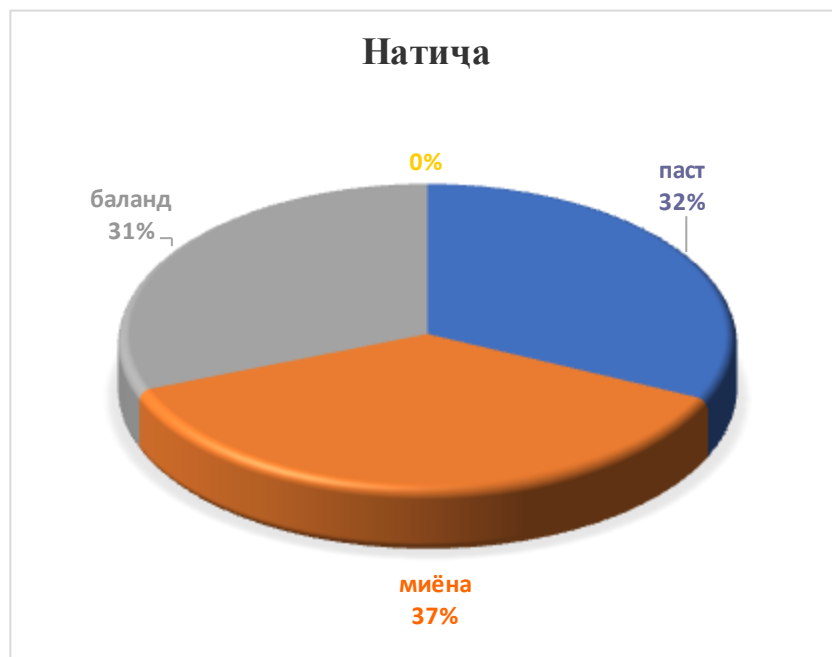
62.	2	2	2	3	3
63.	3	1	1	3	3
64.	2	2	2	2	2
65.	2	3	3	3	2
66.	2	2	2	2	3
67.	3	3	3	3	3
68.	2	3	2	2	2
69.	2	2	2	2	2
70.	2	3	2	2	2
71.	3	2	2	2	2
72.	3	3	3	3	3
73.	2	3	3	2	2
74.	2	3	2	2	2
75.	1	2	1	1	1
76.	2	3	2	3	2
77.	1	2	2	1	1
78.	1	1	1	1	1
79.	2	2	2	2	2
80.	3	2	3	2	2
81.	1	1	1	1	2
82.	2	2	2	2	2
83.	1	1	1	1	1
84.	2	2	2	1	2
85.	3	2	2	2	3
86.	2	1	2	1	1
87.	1	1	1	1	1
88.	2	2	2	2	2
89.	3	3	2	2	3
90.	2	3	3	2	3
91.	1	1	1	1	1

92.	1	1	1	1	1
93.	3	2	3	3	2
94.	2	2	2	2	3
95.	1	1	1	1	1
96.	1	1	1	1	1
97.	3	2	2	2	3
98.	1	1	1	1	1
99.	1	1	1	1	1
100.	1	1	1	1	1

Диagramмаи 3.

Муайяннамоии малакаҳои қабул ва таркибнамоии иттилоот

Аз рӯйи натиҷаҳои таҳқиқот, ба чунин хулоса омадан мумкин аст:

– дараҷаи пастро дар 32%-и хонандагон мушоҳида намудем. Дар вақти иҷрои супориш, дар кори чуфтӣ самтҳои пешниҳоднамудаи онҳо нодуруст буд ва умуман ба намуна мувофиқат намекард; фармонҳое, ки барои сохтани роҳ ба сӯи хона дода мешуд, куллан нодуруст буд; саволҳои

пешниҳодшаванда берун аз мавзӯ буда, барои самтгирии иҷроқунанда мушкилиро ба миён меовард;

– дараҷаи миёнаро дар 37%-и хонандагон мушоҳида намудем. Дар рафти таҳқиқот дар натиҷаҳои ин хонандагон мувофиқатии начандон дуруст бо самтгирии роҳи хона мушоҳида шуд; хонандагон кӯшиш мекарданд, ки аз рӯйи дастурамал кор баранд; саволҳои, ки барои иҷрои супориш аз тарафи ҷуфташ дода мешуд, на он қадар саҳеҳу равшан буд, аз ҳамин сабаб низ дар самтгирии роҳи хона каме ба душворӣ рӯ ба рӯ шуданд; дар ин гурӯҳи хонандагон қисман якдигарфаҳмӣ ба назар расид;

– дараҷаи баландро дар 31%-и хонандагон мушоҳида намудем. Дар мавриди сохтани харитаи роҳи хона дар ин хонандагон мувофиқат бо намуна дида мешуд; дар чараёни иҷрои супориш хонандагон бо ҳам муошират менамуданд ва барои расидан ба мақсад саволҳои мувофиқро пешкаши якдигар менамуданд; ҷойгиршавии нуқтаҳо дар варақа дуруст ба ҷуфти худ расонида шуд, дар рафти иҷроӣ ба дастурамал такя намуданд ва дар ин хонандагон фаъолӣ нисбат ба дигар хонандагон бештар мушоҳида мешуд; дар ҷамъбасти супориш бо хоҳиши худ хонандагон варақаҳои иҷроӣ супориш бо намуна мувофиқа карда шуд.

Дар асоси натиҷаҳои таҳлили гузаронида шуда чунин хулоса бароварда мешавад:

– дараҷаи пасти инкишофи малакаҳои муошират аз он далолат медиҳад, ки соҳаи ҳавасмандкунии ин хонандагон ба дараҷаи нокифоя ташаккул ёфтааст. Ҷамаи супоришхоро бо дили нохоҳам иҷро намуданд. Дар ин хонандагон хусусияти фаъолият бештар импульсивӣ буда, зиёдтар ҳаракатҳои эмотсионалиро зоҳир менамуданд. Онҳо дар рафти иҷро намудани супоришҳои додасуда, нисбат ба дастурамал, иҷрои супориш ва нисбат ба ҳамсинфон агрессия (негативизм) нишон доданд. Инчунин дар онҳо мушкилӣ дар ёфтани роҳи ибрази ақида ба миён меомад, онҳо фикри худро ба дигарон дуруст фаҳмонда наметавонианд, саволҳоро дуруст пешниҳод карда наметавонианд. Дар баробари ин, ягон супориши ба онҳо

додашударо то ба охир расонида натавонистанд, ин аз он далолат медиҳад, ки дар хонандагони ин гурӯҳ дараҷаи баланди хасташавӣ мавҷуд аст;

– супоришҳо дар хонандагони гурӯҳи дуюм, яъне дараҷаи миёнаи инкишофи малакаҳои муошират, пурра аз рӯйи дастурамал гузаронида мешуд, вале бе ягон завқ. Аз ҳама мушкилтар ба ин гурӯҳи хонандагон иҷро намудани методикаи «Роҳ ба сӯи хона» ва қисман гузаронидани ташҳиси «Кӣ ҳақ аст?» буд. Аз сабаби маҳдуд будани захираи луғавӣ пешниҳод намудани саволҳо барои иҷрои фаъолият мушкилиро ба миён овард. Ба хонандагон асоснок намудани фикрҳои худ ба душворӣ ба даст омад, аз ин лиҳоз пурра дарк нашудани ҷуфти худ ба қисман нодуруст иҷро шудани супориш оварда расонд. Вале ба мушкилиҳо нигоҳ накарда, хонандагон кӯшиш менамуданд, ки супоришро то ба охир расонанд ва барои расидан ба мақсад ба дигар ҳамсинфони худ кумак мерасониданд;

– дар гурӯҳи сеюм, яъне дараҷаи баланди инкишофи малакаҳои муошират, хонандагон натавони дар вақти иҷрои супориш ҳамаи вазифаҳои дар пеш гузошташударо иҷро намуданд, балки дар рафти иҷро оид ба фарқ намудани фикру ақидаҳо маълумот доштанд ва нуқтаи назари дигаронро низ ба инобат мегирифтанд. Дар рафти кор дар ҷуфтҳо хонандагон ҳамдигарфаҳмии пурраро ба даст оварда, барои ба даст овардани натиҷа фаъолияти якҷояро ба роҳ монда тавонистанд. Хонандагони мазкур дар анҷоми кор бо ташаббуси худ фаъолияти иҷронамудаи худро бо намуна (тасвири самти роҳи хона) муқоиса намуданд.

Дар маҷмуъ хонандагон натиҷаи хуби инкишофи малакаҳои муоширатро нишон доданд.

Хонандагони синфи 2 «А» ташҳиси гузаронидашударо хуб қабул намуданд ва ба омӯзгори нав (озмоишгар) бо ҳайрат нигоҳ мекарданд. Қисми зиёди хонандагон бе ягон мушкилӣ аз раванди таълим ба дигар фаъолият гузашта тавонистанд. Онҳо бо майли том бо якдигар муошират менамуданд. Дар масъалаҳои ҳалталаб, ҳангоми ба миён омадани баҳсу мунозира, бе ягон мушкилӣ фикру ақидаи дигаронро ба инобат

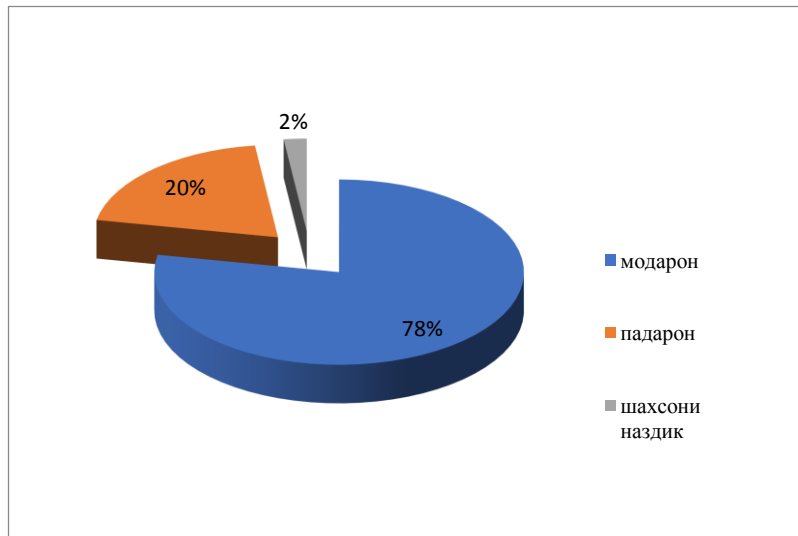
мегирифтанд. Дар рафти бозии «Роҳ ба сӯи хона» як қисми хонандагон кӯшиш менамуданд, ки саволҳои водоркунанда барои расидан ба мақсад диҳанд, гурӯҳи дигар бошад, барои расидан ба мақсади умумӣ кӯшиш менамуд, ки ҳар чӣ фаҳмотар ҷавобҳои худро пешниҳод намоянд. Супориши «Дастпӯшакҳо» аз ҷиҳати эмотсионалӣ ба хонандагон шавку завқи зиёд бахшид, зеро дар мавриди иҷро намудани супориши мазкур ба хонандагон озодии фаъолияти эҷодиро талаб менамуд. Дар интихоби ранг ва нақшу нигор бачагон озод буданд. Умуман, муносибати эмотсионалии синф ба фаъолият хело ҳам мусбат буд.

Яке аз омилҳои асосии таълиму тарбияи фарзандон ин ҷалби волидон ба ҷараёни таълиму тарбия дар мактаб мебошад. Оила аввалин муҳити иҷтимоие мебошад, ки бача дар он ба воя мерасад, таълиму тарбия мегирад, минбаъд дар боғча ва мактаб ташаккули минбаъдаи ӯ давом мекунад. Дар ҷараёни таълиму тарбия дар мактаб робитаи байни волидон - омӯзгор - хонанда басо муҳим аст, зеро ин робитаи мушкилиҳои муносибатро танзим менамояд. Таълим дар мактаб натавонанд гирифтани дониш, инчунин ташаккул додани шахсияти ҳаматарафа инкишофёфта мебошад. Муваффақияти раванди таълим аз он иборат аст, ки чӣ тавр муносибатҳо дар байни омӯзгор - волидон - хонанда ба роҳ монда мешаванд.

Барои омӯзиши муносибатҳои байни хонанда - омӯзгор - волидон бо волидони озмудашавандагон пурсишнома гузаронида шуд. Пурсишнома аз 20 савол иборат аст. 6 саволи аввал марбут ба таваҷҷуҳи волидон ба инкишофи фарзандони худ ва мазмуни таълим. Саволҳои дигар оид ба ҳавасмандгардонии хонанда ба ҷараёни таълим, доир ба речаи рӯзи хонандагон ва огоҳии волидон аз он, то кадом дараҷа фарзандон бо волидони худ аз рӯзи гузарондаи худ суҳбат мекунанд, роҷеъ ба хоҳиши ба мактаб рафтан, фанҳое, ки бо осонӣ ва душворӣ аз худ карда мешаванд. Инчунин, тавсияҳои волидон дар бобати беҳтар гардидани ҷараёни таълиму тарбия дар мактаб бо итифодаи пурсишномаҳо пешниҳод гардид. Баъдан ҷавобҳои волидон таҳлил карда шуда, дар диаграммаҳои 4-12 оварда шуданд.

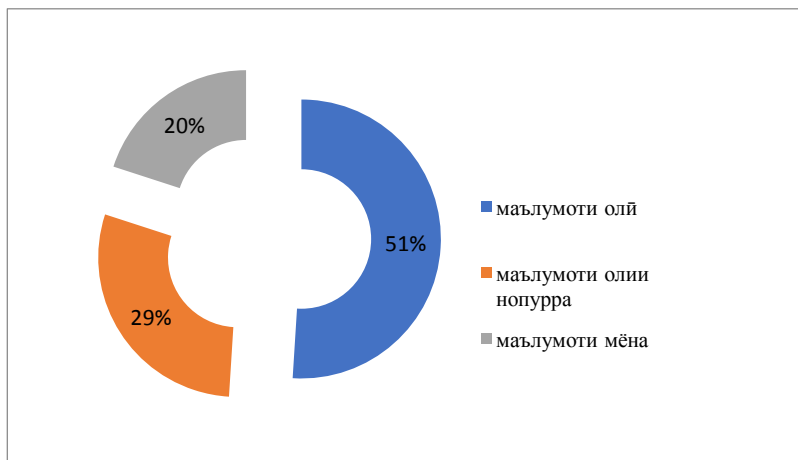
Диаграммаи 4.

Иштирокчиёни пуршишнома

Диаграммаи 5.

Маълумоти иштирокчиёни пуршишнома

Маълумоти волидон бо он сабаб ба назар гирифта шуд, ки шахси соҳибмаълумот хусусиятҳои синнусолиии фарзандро ба эътибор гирифта, дар бартараф намудани мушкилиҳои онҳо кумак мерасонанд.

Таҳлили пуршишнома нишон медиҳад, ки дар маҷмуъ волидон нисбат ба таълиму тарбияи фарзандашон муносибати хуб доранд ва бетараф нестанд.

Диаграммаи 6.

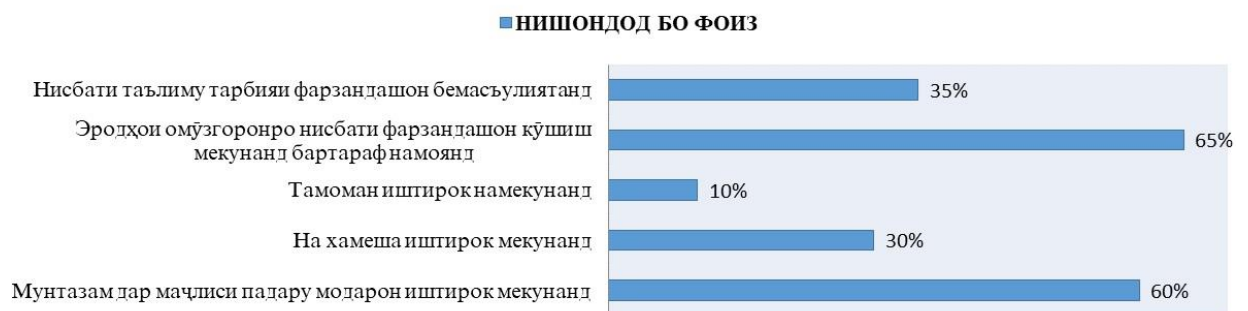
Натиҷаи кумак расонидан ба фарзанд дар иҷрои вазифаи хонагӣ

Таҳлили ҷавобҳои баъзе волидон нишон медиҳад, ки онҳо бояд ба фарзандони худ муносибати дурустро барқарор намоянд, дар ҷараёни хоҳиши фарзандон кумак расонанд.

Диаграммаи 7.

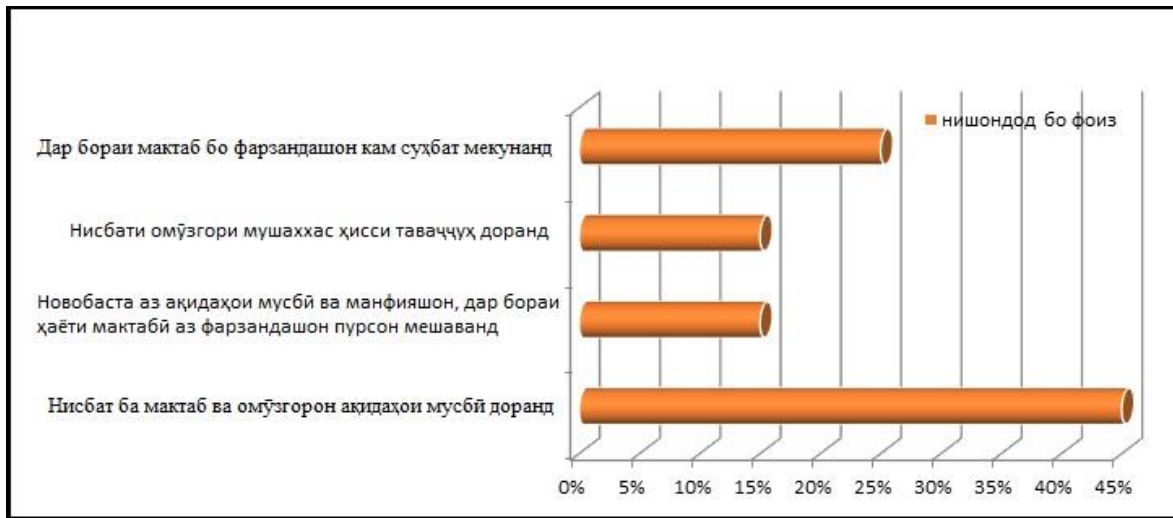
Масъулиятшиносии волидон

Омӯзгорон таъкид мекунанд, ки қабул гардидани Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи масъулият барои таълим ва тарбияи кӯдак” волидонро бори дигар водор месозад, ки ба таълиму тарбияи фарзандон бетараф набошанд.

Диаграммаи 8.

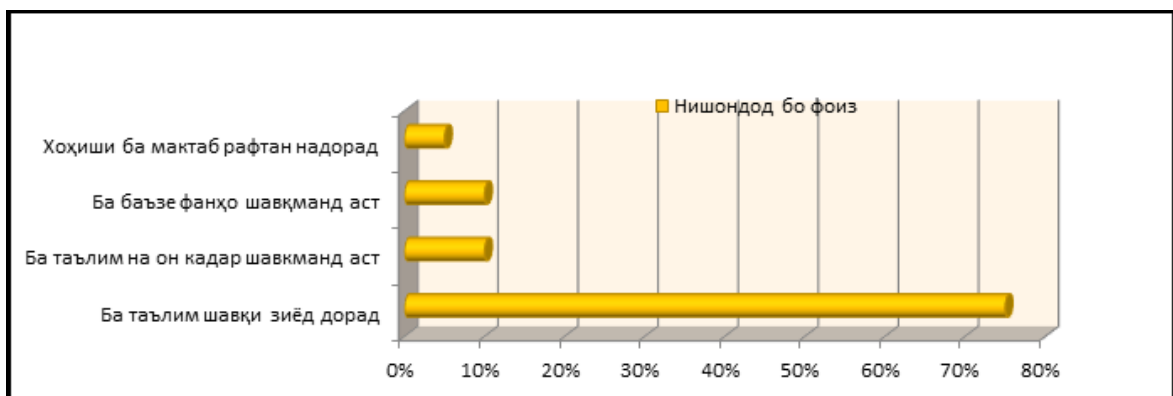
Сухбати волидон бо фарзандони худ

Ҷавобҳои баъзе волидон ба ин савол хеле ташвишовар аст, зеро онҳо ба фарзандон ақсуламали эҳсос ва ақсуламали манфиро нисбат ба омӯзгорон ва волидон нишон дода истодаанд. Муҳокима кардани омӯзгор бо фарзанд ба муносибати хонандаю омӯзгор таъсири манфӣ мерасонад. Хонанда дар чараёни муошират бо омӯзгор ҳиссиёти манфии худро ибраз менамояд ва ба азхудкунии дониш, маҳорату малака халал мерасонад.

Диаграммаи 9.

Фарзанди шумо ба хондан шавқ дорад?

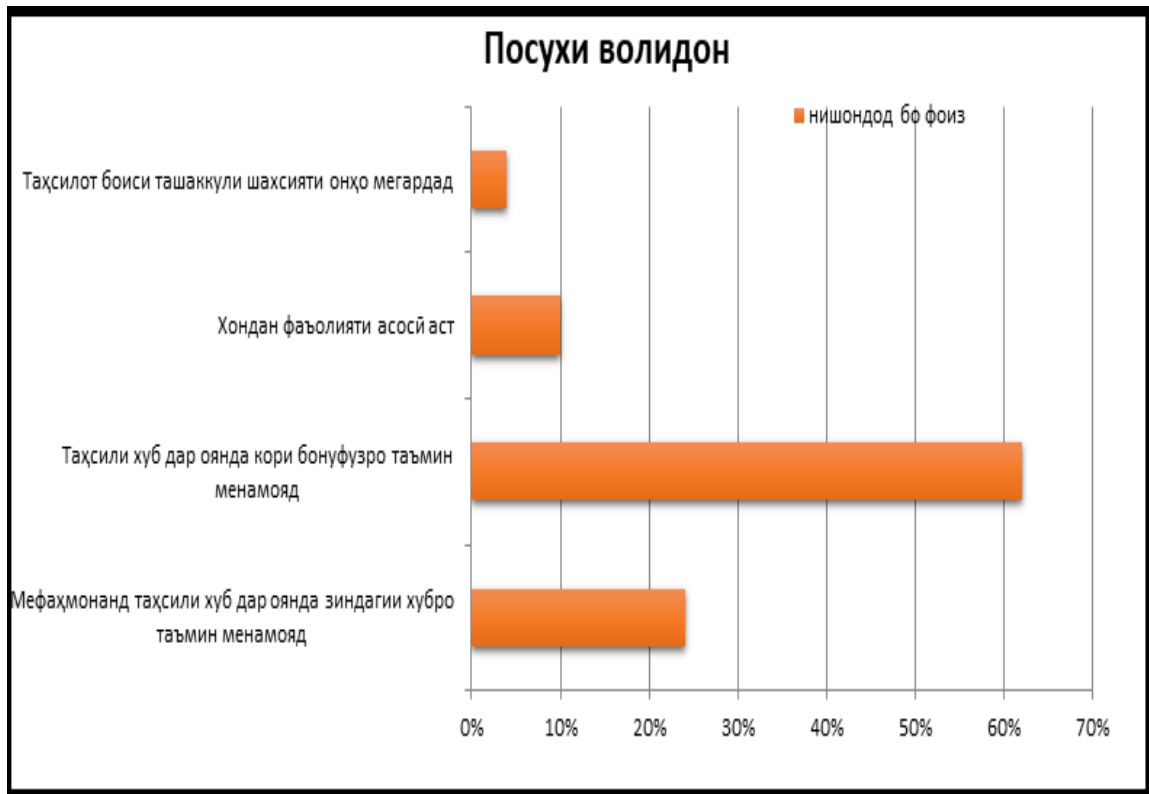

Аз ҷавобҳои волидон маълум мегардад, ки 5% хонандагон ба мактаб маҷбурӣ меоянд ё дар рӯзхое, ки фанни барои онҳо шавқманд набошад, ҳоҳиши ба мактаб рафтан надоранд. Тасаввуроти дуруст пайдо кардан ва шавқмандии хонанда нисбат ба таълим зиёд шудан аз ҳамкориҳои волидон ва омӯзгорон вобаста мебошад.

Баъдан аз волидон пурсида шуд, ки барои баланд бардоштани шавқмандии фарзанд ба таълим кадом корхоро ба анҷом мерасонанд? Ҷавобҳои волидон таҳлил гардид.

Диаграммаи 10.

Барои баланд бардоштани шавқмандии фарзанд ба таълим кадом корхоро ба анҷом мерасонед?

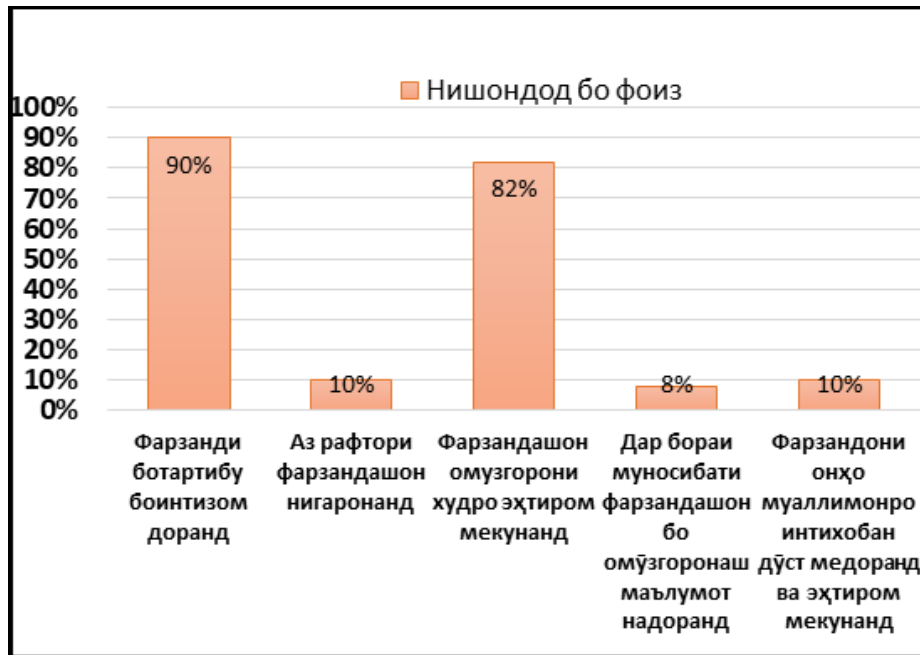

Рафтор ва интизоми хонандагон низ яке аз саволҳои пурсишнома мебошад. Демократикунони муҳити мактаб ба рафтору интизоми хонандагон таъсири калон расонд. Бачагон фаъолтар, мустақил шуданд, дар интихоб ва баёни ақидаи худ, дар амал озод шуданд ва ба риояи қоидаҳои интизомӣ майл надоранд. Ин ҳолатҳо боиси нигарониҳои ҷиддии омӯзгорон мегардад, ки онҳо мефаҳманд, ки ин тағйирот метавонад дар ҷараёни таълиму тарбия мушкилиҳои зиёд ба бор орад.

Диаграммаи 11.

Посухи волидон дар бораи интизоми фарзандашон

Ба ақидаи 90% волидон, фарзандони онҳо ахлоқи ҳамида доранд, дар ҳоле ки танҳо 10% аз рафтори фарзандони худ нигаронанд. 82% волидон бо итминон мегӯянд, ки фарзандони онҳо омӯзгорони худро эҳтиром мекунанд. 8% изҳор доштанд, ки дар бораи муносибати фарзандони худ бо омӯзгорон маълумот надоранд ва 10% ба итминон гуфтанд, ки фарзандони онҳо омӯзгоронро интихобан дӯст медоранд ва эҳтиром мекунанд.

Илова бар ин, аз волидон пурсида шуд, ки то чӣ андоза дӯстони фарзандони худро мешиносанд ва медонанд (диаграммаи 12).

Аз ҳама саволи асосие, ки вазъи муоширати хонандаю волидонро муайян менамояд: То кадом андоза фарзандатон оид ба мушкили худ бо шумо суҳбат мекунанд? Ҷавобҳои қисми зиёди волидон ташвишвар буд. Зеро танҳо 12% волидон оид ба мушкилоти фарзандонашон хабардоранд, 48% - и онҳо бар он ақидаанд, ки фарзандонашон мушкилоти худро ба рафиқонашон мегӯянд, 40% - ашон посух додаанд, ки фарзандони онҳо мушкилот надоранд. Оид ба муноқиша намудан посухи волидон 45% дар он ақидаанд, ки фарзандонашон муноқиша менамоянд, 50% аксар вақт, 5% - ашон дар байни онҳо ва фарзандон муноқиша вучуд надорад.

То чи андоза дӯстони фарзандони худро мешиносед?

Ин ду савол барои муайян кардани мавҷудияти эътимод байни волидон ва фарзандони онҳо нигаронида шудааст. Таҳлили натиҷаҳо дар маҷмӯъ бартарияти ҷавобҳои «ҳамеша» ва «тез-тез»-ро нишон медиҳад ва ин асос мебахшад, ки волидон ва фарзандони онҳо бо ҳам муошират мекунанд ва бачагон эҳсосот ва таассуроти худро дар мактаб ва бо дӯстон мубодила мекунанд.

Инчунин дар пурсишнома ду саволи кушод пешниҳод гардид, ки ба он волидон ҷавобҳои худро пешниҳод намуданд. Ба ақидаи волидон рафтори фарзандони онҳо баъди ба мактаб омадан тағйир ёфтааст. Инро бо он шарҳ додан мумкин аст, ки муҳит яке аз омилҳои таъсиррасон ба инкишофи психика ва шахсият мебошад. Муҳити мактаб, муносибат бо ҳамсинфон ва омӯзгорон ба шахсияти хонанда ва инкишофи психикии ӯ таъсир мерасонад. Дар синни хурди мактабӣ худбаҳодихӣ аз рӯйи фикру ақидаи атрофиён вобаста мебошад. Муносибат ва муоширати атрофиён барои онҳо метавонад ҳамчун намунаи ибрат бошад. Дар синни хурди мактабӣ шахси идеал барои онҳо омӯзгори аввалин мебошад. Аз ҳамин лиҳоз тарзи рафтору гуфтори онҳоро метавонад тақлид ва такрор намоянд. Хонандагон дар ин синнусол хеле ҳассосанд, онҳо тағйирёбии рафтори калонсолонро хуб дарк мекунанд,

кадом калимаҳоро калонсолон дар муошират бо атрофиён истифода мебаранд диққат медиҳанд. Рафтори калонсолонро дар вазъияти гуногун такрор менамоянд. Натиҷаи пурсишномаи волидон нишон медиҳад, ки онҳо ҳамеша кӯшиш мекунанд, ки рафтору гуфтори бачаро идора намоянд, дар онҳо одоби муоширатро тарбия намоянд.

Сухбат бо омӯзгорон низ онро исбот мекунад, ки омӯзгорон барои бо лаҳҷа сухан гуфтан, дашном ё дағалӣ хонандагонро сарзаниш мекунанд, аммо худи онҳо низ дар ҷараёни дарс ё сухбат бо дигар омӯзгорон ин тарзи гуфторро истифода мебаранд. Дар байни омӯзгорон ва волидон гунаҳкор, таклид, дар баъзе мавридҳо масхара кардани хонанда, фармонфармоӣ нисбати онҳо зиёд истифода мегардад. Мушоҳидаи раванди таълим ва муоширати омӯзгор бо хонанда нишон дод, ки 24% омӯзгорон аз шакли демократӣ, 65% аз шакли авторитарӣ ва 11% аз шакли либералии идоракунии синф ва муошират истифода мебаранд. Дар байни хонандагоне, ки омӯзгори онҳо шакли идора ва муоширати авторитариро истифода мебаранд, баёни озодонаи фикр ва мустақилият хеле кам ба мушоҳида расид, яъне шакли рафтор ва гуфтори омӯзгор дар раванди таълим ба хонанда таъсири худро мерасонад.

2.2.Тавсияҳо оид ба истифодаи шароитҳои психологӣ-педагогӣ дар ҷараёни инкишофи муоширати хонандагони синни хурди мактабӣ дар раванди таълим

Дар фаслҳои қаблӣ ишора шуда буд, ки ҷараёни инкишоф тағйироти миқдорӣ ва сифатии ҷисми инсон буда, натиҷаи инкишоф ташаккулу тақомули одам ҳамчун шакли мавҷудоти биологӣ ва иҷтимоӣ мебошад. Инкишофи ҷисмонии одам ба хусусиятҳои биологӣ вобаста буда, аз тағйироти морфологӣ (сохти ҷисм) ва физиологӣ иборат аст, вале инкишофи иҷтимоӣ, аз ҷумла муошират, ба инкишофи психологӣ ва ақлӣ хос аст [11].

Тавре маълум аст, дар обутобёбии одам аз худ намудани таҷрибаи иҷтимоӣ, ки бевосита ба омӯзиш алоқаманд аст, нақши муассир дорад. Омӯзиш яке аз шаклҳои азхудкунӣ ба шумор рафта, тамоми шаклҳои он ба тағйирёбии одам, зиёдшавии имкониятҳо, аз ҷумла инкишофи муоширати ӯ равона карда мешавад.

Инсон дар тӯли ҳаёт намудҳои гуногуни фаъолиятро иҷро менамояд, бояд муайян карда шавад, ки дар кадом давраи синнусолӣ фаъолияти асосӣ пешбаранда мебошад. Зеро он ба муваффақияти инкишоф вобаста буда, маҳз ҳамин фаъолият инкишофро аз паси худ мебарад. Фаъолияти пешбаранда ба зухуроти навоарӣ ва ташаккули шахсияти хонанда, аз ҷумла муошират мусоидат мекунад. Дар синфҳои ибтидоӣ фаъолияти пешбаранда бояд таълим бошад.

Дар психологияи бачагона, ба монанди психологияи умумӣ ва синнусолӣ, усулҳои илмӣ-таҳқиқотиро дар ҳалли мушкилиҳои пайдошуда истифода мебаранд. Усулҳо барои инкишофи ҳаматарафаи илми психология мусоидат мекунанд ва хусусиятҳои психологияи бачаро вобаста ба тағйироти иҷтимоӣ, иқтисодӣ, сиёсӣ ва маънавию ахлоқии ҷамъият меомӯзанд. Хусусиятҳои психологии бача ба шароитҳои оилавӣ, муҳити иҷтимоӣ, муносибати байниҳамдигарӣ, ба тарзу усули таълиму тарбияи падару модар ва тарбиядиҳандагон вобаста аст.

Ба воситаи усулҳои илмӣ-таҳқиқотӣ тағйироти сифатӣ микдорӣ ва инкишофи фаъолияти маърифатӣ, ҳолатҳои эмотсионалӣ - иродавӣ, хусусиятҳои фардӣ - психологии бача, аз ҷумла инкишофи муошират дар раванди таълим дар давраҳои гуногуни синнусолӣ омӯхта мешавад, вобаста ба он падару модарон ва омӯзгорон усулҳои таълиму тарбияро дуруст интихоб менамоянд.

Дар мавриди муайян ва мутобиқсозии тавсияҳо аз рӯйи дараҷа (паст, миёна ва баланд), нишондиҳандаҳои зерин ба инобат гирифта шудаанд:

– синну соли хонандагон, бо назардошти хусусиятҳои психологии онҳо.

– диққати махсус ба нишондиҳандаҳои гуногуни инкишофи ҷараёнҳои психикӣ равона карда шудааст.

1. Тавсияҳо барои инкишофи малакаҳои муошират дар хонандагон (гурӯҳи санҷишӣ).

Тавре маълум гардид, дар ҷараёни гузаронидани тамоми ташҳис ба баъзе хонандагон барқарор намудани муносибатҳои байнишахсӣ дар гурӯҳ ноил нагашт. Дар баробари ин, онҳо нуктаи назари дигар хонандагонро сарфи назар карда, фикрҳои худро низ пурра баён карда наметавонистанд. Барои ба роҳ мондани корҳои ислоҳӣ ба омӯзгорон тавсияҳои зерин пешниҳод мегардад:

Бозии психологӣ – педагогӣ: «Тасвири гурӯҳ».

Мақсад: Инкишоф додани малака ва ба ҳам таъсир расонидани ташкили ҷаъолияти якҷоя дар гурӯҳҳои хурд.

Иҷрои супориш: Тасвири умумии расми гурӯҳ, ки дар он бояд ҳар як аъзо ба таври алоҳида ҷой дода шавад. Ин усул ба бачагон узви ҷудонашавандаи гурӯҳ буданро меомӯзонад.

Барои он, ки бачагон ба ин бозӣ зудтар мутобиқ шаванд, бояд онро дар давоми 2 - 3 рӯз пайваста такрор намоянд.

Маводи зарурӣ барои гузаронидани методикаи мазкур: дар як гурӯҳи на кам аз 12 нафар, ба монанди: коғази сафед, қаламҳои ранга, рангҳо зарур ва ғ. мебошад:

Дастурамал: «Шумо ҳозир бояд расм кашед ва акси худро аз он пайдо кунед. Шумо акси худро тасвир карда наметавонед? Пас, аз ягон нафари аъзои гурӯҳ хоҳиш кунед, ки расми шуморо тасвир кунад. Ҳамаи шумо якҷоя фикри ҷӣ тавр дар коғази сафед ҷой додани расмро ҳам кунед».

Пас аз тасвир ёфтани расм, аз хонандае хоҳиш карда мешавад, ки то аз рӯйи он баромад намояд.

Бозӣ: «Таърифнамой».

Мақсад: дигаргун намудани муносибатҳои ҳиссӣ дар байни якдигар; ташаккул додани муоширати фарҳангӣ.

Равиши бозӣ: «Бачаҳо, мо ҳозир аз ҳамдигарро таъриф мекунем ва ин супоришро тариқи ҷуфтӣ иҷро менамоем. Яке аз ҷуфтҳо ҳамроҳашро дар давоми 2-3 дақиқа таъриф мекунад, яъне суҳанҳои руҳбаландкунанда мегӯяд: «Рафтори ту ба ман хеле писанд аст. Ту симои зебо ва муомилаи хуб дорӣ» ва ғ.

Нисбати он нафаре, ки суҳанҳои таърифӣ гуфта шуд, бояд то ба охир гӯш карда тавонад. Сипас ин гуфтаҳоро такрор намояд: «Ба ман ҳам рафтор ва гуфтори ту писанд аст...». Дар ин раванд дигарон низ метавонанд, ки бо чандин сифати дигар ба таъриф илова намоянд. Баъдан ҷойивазкунӣ карда мешавад.

Супориш барои инкишоф додани малакаи саволдиҳӣ.

«Саволҳо дар бораи ҳайвонҳо».

– Ту чӣ фикр дорӣ, агар ҳайвонҳо (шер, сағ, гурба ва ғ.) гап зада метавонистанд, ба фикри ту онҳо кадом саволҳоро ба ту медоданд?

Супориш барои инкишоф додани малакаи баёни фикр ва хулосабарорӣ.

«Ба чӣ монанд аст?»

– Ту чӣ тавр фикр мекуни, абрҳо дар осмон ба чӣ монанданд - нақши гул дар курта, уштур ва ғ. Ҷавобҳои пешниҳодгардида бояд асоснок карда шаванд.

Агар дар мавриди истифода ва иҷро қарор додани супоришҳои додасуда пешравӣ дида нашавад, он гоҳ ба инкишофи қобилияти ақливу зеҳнии онҳо аҳаммияти ҷиддӣ додан зарур аст. Зеро бача дар зарфи ду соли мактабхонии худ, то ҳол мавқеи асосиро ишғол накардааст. Ӯ инчунин супоришҳоро аз рӯйи дастурамали додасудаи омӯзгор иҷро намекунад ва муносибати байниҳамдигариро низ дар гурӯҳи хурд барқарор карда наметавонад.

2. Тавсияҳо оид ба инкишоф додани малакаҳои муошират дар хонандагон.

Усули ғанӣ гардонидани фонди луғавии хонанда.

Бозӣ: «Мағозаи фурӯши ҷиҳози хона».

Равиши бозӣ: Ба бача пешниҳод карда мешавад, ки аз мағоза фурӯши чихози хона барои худ харидорӣ намояд. Барои ин, ӯ бояд як варақаи бо тасвири чихоз ва нишонаҳои он шифоҳӣ баён намояд. То ин ки дигарон ашӯи интихобкардаи ӯро аз нақли кардааш, пай баранд. Мисол: «Ман мехоҳам, чихози заруриро барои хона харидорӣ намоям. Ин ашӯҳо аз чӯб сохта шудаанд ва дар дар назди оина ҷойгиранд. Одатан ин ашӯҳоро одамоне дар назди даромадгоҳ мегузоранд».

Супориш барои инкишоф додани малакаи баёни фикр ва хулосабарорӣ.

«Ҳақ - Ноҳақ».

– Ҳамаи гулҳои табиӣ шоҳу барг доранд. Гули садбарг ҳам барг дорад. Аз ин бармеояд, ки садбарг низ гул аст ва он сад барг нест.

– Хонандагони синфи 2 «А» ҳангоми танаффус дар сахни мактаб бозӣ карданро дӯст медоранд. Баҳриддин Х. низ ҳангоми танаффус дар сахни мактаб бозӣ карданро дӯст медорад. Пас маълум мешавад, ки Баҳриддин Х. хонандаи синфи 2 «А» мебошад.

3.Тавсияҳо барои инкишоф додани дараҷаи баланди малакаҳои муошират дар хонандагон.

Аз натиҷаи ташҳиси хонандагони мавриди озмоиш қарор додашуда, маълум гардид, ки ба омӯзгорон чихати муваффақ гардидан ба ҳадафҳо тавсияҳои зерин пешниҳод карда шаванд:

Масъала барои инкишофи омодагӣ ба ҳамкорӣ.

«Нақро давом деҳ».

Мақсад: инкишоф додани маҳорати ҳамкорӣ, ғанӣ гардонидани фонди луғавӣ, ташаккули малакаи таҳлилнамой ва хулосабарории мусбӣ, баёни озодонаи фикр, ба эътибор гирифтани нуқтаи назари нафари дигар

Рафти иҷрои супориш: «Акнун, ҳама дар шакли доира нишинед ва ман ба шумо як бозиро пешниҳод мекунам. Дар иҷрои ин бозӣ, ҳамаи аъзои гурӯҳ ширкат варзида метавонанд. Аз ҳамаи шумо хоҳиш карда мешавад, ки нақро, ки ман оғоз кардам, онро ба мақсад мувофиқ идома диҳед.

Сараввал нақро ман худам оғоз менамоям ва чанд лаҳза пас нақли онро қатъ менамоям. Дар ин сурат, дилҳо ҳонанда метавонад, ки нақли маро дубора сар кунад ё дар мавриди қатъ гаштани сухани ӯ ҳонандаи дигар онро идома медиҳад. Бозӣ то он вақте давом меёбад, ки ҳар як ҳонанда қисми аз ин нақро худаш фикр кардаву баён намояд».

Дар охир ҳаминро бояд қайд намуд, ки ҳамаи супоришу тавсияҳои дар боло овардашуда, танҳо барои ҳонандаи синфи 2 «А» пешбинӣ шудааст, зеро ҳангоми баррасии тавсияҳо танҳо хусусиятҳои психологӣ ҳонандагони синфи 2 «А» ба эътибор гирифта шудааст. Аз ҳамин сабаб синну соли хурди мактабӣ хусусиятҳои хосси ба ҳам наздикро эътироф мекунаду халос. Аз ин лиҳоз, масъалаҳо ва тавсияҳоро на танҳо барои ташкили корҳои ислоҳи нуқсонҳои муошират, балки барои ташаккул додани зинаи дигари малакаҳои он низ истифода бурдан имконпазир аст.

Пеш аз оғоз намудани озмоиш вобаста ба мушкилоти ташаккул додани муошират дар ҳонандагони синни хурди мактабӣ се методикаи озмоиширо барои ташаккули сатҳи муошират интихоб намуда, онҳоро бо мақсади шинос шудан бо гурӯҳи озмоишӣ, ба синфхонаи таълимии ҳонандагон ташриф оварда, ба онҳо мақсади озмоишро фаҳмондем ва бо онҳо то андозае робитаи дӯстӣ барқарор намуда, мақсади худро иброз доштем ва барои бо мо ҳамкорӣ кардан розигии онҳоро ба даст овардем.

Гузариши озмоиш дар се марҳила сурат гирифт ва барои анҷом додани он маҷмуи алоҳидаи супоришҳо бо истифода аз усули ҳалли масъала ба озмудашавандагон манзур гардида, ҷавобҳои лозимӣ гирифта шуд.

Дар асоси таҳлили таҳқиқоти илмии педагогӣ-психологӣ оид ба малакаҳои муошират муайян кардем, ки синни барвақтии мактабӣ давраи мутобиқшавӣ, барои азхуднамоии муносибат дар иҷтимоӣ, маҳорати муошират, азхуднамоии малакаҳои муоширати шифоҳӣ ва ғайришифоҳӣ мебошад. Дар ҷараёни давраи озмоишӣ бача ҳамчун субъект инкишоф меёбад ва дар ҳамин давра шинохтани муҳити атроф ва худро сар мекунад. Рафторҳои ӯ аз рафторҳои дар иҷтимоӣ қабулшуда фарқ менамояд. Зеро

дар синни хурди мактабӣ бача фаъолияти худро ба фаъолияти атрофиён, ҳамсолон мутобиқат мегардонанд.

Масъалаи муоширати хонандагони хурдсол, ҳарчанд дар таҳқиқоти илмӣ васеъ инъикос шуда бошад ҳам, ҳамано мубрам боқӣ мемонад. Вобаста ба муоширати хонандагони хурдсол бо омӯзгор дар мактаби муосир қайд кардан ҷоиз аст, ки дунё тағйир меёбад ва ҳамроҳ бо он низоми арзишҳои инсонӣ низ дигар мешавад. Бачагони синни хурди мактабӣ ба мисли ҳаёт мунтазам тағйир меёбанд, нисбат ба ҳамсолони 20 соли пеши худ бештар метавонанд ва медонанд. Муносибати онҳо ба олами атроф, ба калонсолон ва ҳамсолон тағйир меёбад. Масъалаи муоширати хонандагони хурдсол боз аз он ҷиҳат мубрам аст, ки маҳз дар ҳамин давра ташаккули шахсият бошиддат ҷараён мегирад. Чӣ қадар осон бо атрофиён муошират карда, алоқаҳоро ба роҳи тавонистани кӯдак фаъолияти минбаъдаи таълимӣ ва корӣ, тақдир ва мавқеи ӯро дар ҳаёт муайян менамояд. Айнан дар ҳамин айём хонандаи хурдсол масъулият барои рафтори худ ва ташкили дурусти муоширатро меомӯзад, то ин ки бо атрофиён муносибатҳои мусбатро ба роҳ монда тавонад. Дар ин синну сол маҳорати баинтизомдарории худ ва ташкили фаъолияти шахсию гурӯҳӣ ташаккул ёфта, аҳамияти ҳамкорӣ, муошират ва муносибат дар фаъолияти якҷоя дарк карда мешавад. Маҳз дар давраи зикршуда қоидаҳо ва меъёрҳои муошират аз худ карда мешаванд, ки бача ҳамеша ва дар ҳама ҷо, новобаста ба ҳолату шароитҳои гуногун, ин қоидаҳо ва меъёрҳоро риоя мекунад. Хусусияти муоширати нутқӣ ва ҳиссӣ андозаи мустақилият ва дараҷаи озодии ӯро дар байни одамони дигар дар тамоми муддати ҳаёт муайян менамояд. Ҳарчанд намуди асосии фаъолияти бачагони мактаби ибтидоӣ таълим аст, вале муошират дар синни хурди мактабӣ бисёр вақт ба бозӣ вобастагӣ дорад. Маҳз дар фаъолияти бозӣ бачагон сифатҳои шахсиятӣ, маҳорат ва малакаҳои муоширатро равшан нишон медиҳанд. Иштироки хонандагони хурдсол дар бозиҳо ба худсобиткунии онҳо мусоидат карда, дар онҳо устуворӣ ва кӯшиш ба муваффақиятро инкишоф медиҳад. Доираи имкониятҳои бозӣ дар ташаккули шахсияти бача, аз ҷумла дар

ташаккули сифатҳои муоширатии ӯ, хеле васеъ аст. Дар бораи муошират мулоҳиза ронда, гуфтан мумкин аст, ки ҳама гуна шаклҳои муошират аз шаклҳои хоси фаъолияти якҷояи одамон иборат буда, чараёни муошират бевосита аз худи амали муошират иборат буда, дар он худи муошираткунандагон иштирок мекунанд. Илова бар ин, пеш аз ҳама, миқдори муошираткунандагон бояд на кам аз ду нафар бошад. Дуюм, муошираткунандагон бояд амалеро иҷро кунанд, ки мо онро муошират меномем, яъне ягон кор кунанд (сухан гӯянд, имою ишора кунанд, иҷозат диҳанд, ки аз чехраи онҳо ифодаи муайяне “хонда шавад”, ки он, масалан аз ҳиссиёти пасисаршаванда далолат медиҳад). Сеюм, зарур аст, ки минбаъд дар ҳар як амали муошират шабакаи алоқа муайян карда шавад. Қобилияти муоширатӣ – маҳорат ва малакаҳои муошират бо одамоне, ки муваффақияти муошират ба онҳо вобаста аст. Одамоне, ки синну сол, маълумот, маданият, сатҳи инкишофи психологӣ, таҷрибаи ҳаётӣ ва касбии гуногун доранд, бо маҳоратҳои муоширатӣ аз ҳамдигар фарқ мекунанд. Одамони соҳибмаълумот ва бомаданият нисбат ба одамони бемаълумот ва каммаданият қобилиятҳои барҷастаи муоширатӣ доранд. Инсон таҷрибаи муоширатро аз кӯдакӣ меомӯзад, ки табиитарин роҳи азхудкунии он бозӣ аст. Бозӣ бо гузашти синну сол тағйир ёфта, дар тамоми ҳаёти кӯдак ӯро ҳамроҳӣ мекунад, бо воситаи он худи дигарон ва олами атрофро меомӯзад, худро дар нақшҳои гуногун санчида, ҷаҳонбинӣ ва андешаю арзишҳои худро ташаккул медиҳад. Майдони фароҳи воситаҳои муоширатро низ ба воситаи бозӣ аз худ кардан қобили қабул аст ва ин махсусан дар синни хурди мактабӣ мубрам ба шумор меравад. Бозӣ дар ин давра мавқеи дуюмдараҷа касб карда, ҷои онро фаъолияти таълимӣ ишғол мекунад (ба фарқ аз синни томактабӣ, ки дар он фаъолияти бозӣ асосист), вале ба инкишофи кӯдакон таъсири назаррас расонданро давом медиҳад. Аз ин рӯ, ба бача ҳам дар мактаб ва ҳам дар хона миқдори кофии бозихоро таъмин кардан лозим аст (бозихои инкишофдиҳанда, таълимӣ, дар намудҳои нави фаъолият асосёфта). Ба ғайр аз ин, иттиҳодияҳои беруназдарсии хонандагони хурдсол, ба андешаи

педагогҳо ва психологҳо, ки бо ин гурӯҳи синнусолӣ кор мекунанд, бояд дар атрофи намудҳои томактабии фаъолият ташкил карда шаванд: бозӣ, расмкашӣ, хоначасозӣ, озмоишҳои одӣ, эҷодкорӣ ва дигар машғулиятҳо, ки дар навбати аввал тасаввурот, кунҷковии беғаразона, воситаҳои беихтиёронии идрок ва дигар қобилиятҳои инсонро инкишоф медиҳанд ва инкишофи онҳо аллакай оғоз ёфтааст, вале, албатта, дар кӯдакии томактабӣ ба охир нарасидааст ва қобилиятҳо, ки бо фаъолияти нави таълимӣ барои кӯдакон дарк карда намешаванд. Хонандагони хурдсол дар муошират бештар фаъол ва мустақил буда, дар техникаи онҳо воситаҳои ғайрилафзӣ бартарӣ доранд, алоқаи баръакс суст инкишоф ёфта, муошират бисёр вақт хусусияти муассир дорад. Бо гузашти синну сол ин хусусиятҳои муошират тадричан гум мешаванд ва муошират бештар ботамкин, лафзӣ, оқилона, муътадил шуда, алоқаи баръакс низ ташаккул меёбад. Дар баробари меҳнат ва таълим, бозӣ яке аз намудҳои фаъолияти шахс ва падидаи ҳайратангези ҳастии инсон аст. Бозӣ як намуди фаъолият дар вазъияту шароитҳост, ки ба эҳё ва азхудкунии таҷрибаи ҷамъиятӣ равона шудааст, ки дар он худидоракунии рафтор ташаккул ва такомул меёбад. Бозӣ мавзӯи омӯзиши илмҳои гуногун аст: таърихи маданият, этнография, педагогика, психология ва ғ. Дар асарҳои олимони ватанӣ ва хориҷӣ нақши бозӣ дар онтогенези шахсият, инкишофи функсияҳои асосии психика, худидоракунӣ ва худтанзимкунии шахсият, ниҳоят, дар равандҳои иҷтимоӣ – дар азхуд кардан ва истифода бурдани таҷрибаи иҷтимоӣ аз тарафи одам таҳқиқ ва асоснок карда шудааст. Вазъияти бозӣ ба ташаккули мавқеи худ дар ин ё он масъала равона шудааст. Он ба кӯдак имкон медиҳад, ки “дурустии” фикри худро баён карда, бо ёрии муоширати лафзӣ ва ғайрилафзӣ ҳақ будани худ ва мантиқи мулоҳизаҳояшро исбот кунад. Хонандаи хурдсол душвориҳои гуногунро паси сар карда, бо монетаҳо дар муошират ва нофаҳмӣ аз тарафи ҳамсухбат дучор мешавад. Лекин, агар вазъияти бозӣ пешакӣ ба нақша гирифта шуда бошад, супориши бозӣ ба шарофати хушоҳангии муошират иҷро карда мешавад. Ҳамин тавр, бозӣ хеле зудҳаракат буда, супоришҳои онро ҳамеша тағйир додан ва

душвортар кардан мумкин аст, ки ин ба хонандаи ҳамакнун ба дунёи мураккаби муносибатҳои ҷамъиятӣ ва байнишахсиятӣ воридшаванда имкон медиҳад, ки зуд мутобиқ шудан ва аксуламал нишон додан, инчунин мувофиқи қоидаҳо ва талаботи ҷомеаи муосир бурда расондани маълумотро ёд гирад. Дар бозӣ на танҳо қобилиятҳои муоширатӣ ташаккул меёбанд, балки ин қобилиятҳо дар шароитҳои сунъӣ сохташудаи муоширате, ки дар олами воқеӣ вучуд дорад, инъикос карда мешаванд. Бозӣ на танҳо ба инкишоф ва нишон додани қобилиятҳои муоширатии худ мусоидат мекунад, балки бартароф кардани мушкилиҳои пайдошаванда ва душвориҳои муоширатро имконпазир мегардонад.

Бачагон мавҷудоти бозингар мебошанд, фаъолияти асосии онҳо бозӣ аст ва ин шуғл барои рушду камоли онҳо аҳамияти калон дорад. Бозӣ намуди аз ҳама дастраси фаъолият барои бачагон ва усули коркарди таассуроти аз олами атроф гирифташуда аст. Бозии бача ҳамеша ба инкишоф, синну сол ва ҳавасҳои ӯ айнан мутобиқат дорад. Дар бозӣ хусусиятҳои фикрронӣ ва тасаввуроти талаба, ҳиссиёт, фаъолнокӣ ва талаботи афзояндаи ӯ ба муошират равшан таҷассум меёбанд. Бозӣ унсурҳои дар бар мегирад, ки ба пайдоиш ва ташаккули маҳорату малакаҳои зарурӣ мебаранд.

Чунончи, қаблан зикр намудем, таҳсил дар мактаби ибтидоӣ барои бача айёми душвор ва бухронӣ асту ӯ якчанд бухронҳои психикиро паси сар мекунад. Бухрони яқум ба гузариш аз фикрронии аёнӣ ба образнок ба фикрронии абстрактӣ мантӣқӣ вобаста буда, дар ҳафтсолагӣ рӯй медиҳад. Бухрони дуюм дар оғози балоғат руҳ медиҳад. То мактаб фаъолияти асосии бача бозӣ аст, зеро ҷомеа ба ӯ нақши масъулиятнок намегузорад. Ҳангоми ба мактаб дохил шудан кӯдак нақши иҷтимоии талабаро соҳиб мешавад. Ин нақш уҳдадорӣҳо ва зарурати ҷиддӣ буданро ба зиммаи ӯ мегузорад, ки барои кӯдак стресси калон аст. Айнан барои ҳамин фаъолияти бачаро якбора тағйир додан мумкин нест, чунки стрессҳои хонанда амиқтар мешаванд. Дар ин давраи синнусолӣ ба дурнамои имконпазири инкишофи ҳаматарафаи бача асос гузошта мешавад.

Бинобар ин, мактаб, ҳамчун институти таҳсилот, дар инкишофи инсон бартарики зиёд дорад. Аз як тараф, донишхоеро додан лозим аст, ки инсон дар ҳаёти минбаъда воқеан аз ин донишхо истифода бурда тавонад, аз тарафи дигар, тарбияи заруриро додан лозим аст, ки ҷомеа чунин тарбияро аз инсон талаб мекунад. Дар солҳои мактабҳои ҷараёни муҳими ташаккули шахсияти бача ҳамчун аъзои комилхукуқи ҷомеа сурат мегирад. Дар ин ҷо иштироки бачагон дар бозиҳои, ки ба инкишофи устувори онҳо мусоидат мекунанд ва ба бача роҳати худсобиткунӣ бахшида, малакаҳои рефлексивӣ ва маҳорати муттаҳидшавӣ бо коллективро барои ноил шудан ба мақсади умумӣ меомӯзонанд, нақши муҳим мебозанд.

Ба бозӣ функцияҳои дидактикӣ, тарбиявӣ, инкишофдиҳӣ ва ташхисӣ хос аст, ки омӯзгорон бояд ин функцияҳоро дар мактаби ибтидоӣ ба хотири пешгирии воридшавии бенизом ва нодуруст ба ҷараёни педагогӣ дарк ва аз худ кунанд. Ҳамин тариқ, яке аз вазифаҳои муҳими омӯзгор ин маҳорати ташкили бозиҳои мебошад, ки онҳо ба рушди муошират ва равандҳои маърифатии хонандагони хурдсол мусоидат карда тавонанд.

Табиат бозиҳои бачагонро барои тайёрии ҳаматарафа ба ҳаёт офаридааст, аз ин рӯ, бозиҳои бо ҳамаи намудҳои фаъолияти инсон алоқаи генетикӣ дошта, ҳамчун шакли хоси бачагонаи идрок, меҳнат, муошират, санъат ва варзиш баромад мекунанд. Аз ин ҷо номҳои бозиҳои гирифта шудаанд: идрокӣ, зехнӣ, сохтмонӣ, бозӣ – меҳнат, бозӣ – муошират, бозиҳои мусиқӣ, бадеӣ, бозиҳои – драмаҳо, бозиҳои серҳаракат, варзишӣ.

Бозӣ – суҳбат (диалог). Асоси бозӣ – суҳбатро муоширати омӯзгор бо хонандагон, хонандагон бо омӯзгор ва муоширати байниҳамдигарии бачагон ташкил медиҳад. Ин муошират хусусияти хоси таълим бо бозӣ ва фаъолияти бозии бачагонро дорад. Дар бозӣ – суҳбат омӯзгор бисёр вақт на аз номи худ, балки аз номи қаҳрамони ба бачагон наздик баромад карда, ҳамин тавр на танҳо муоширати бозиро нигоҳ медорад, балки хурсандӣ ва хоҳиши такрор кардани бозиро тақвият медиҳад. Лекин бозӣ – суҳбат хавфи тақвияти усулҳои таълимии бевоситаро дар худ маҳфуз медорад.

Мазмуни идрокии бозӣ “рӯякӣ” нест: онро чӯстан, ёфтан, кашф кардан ва дар ниҳояти кор фаҳмидан лозим аст.

Аҳаммияти бозӣ-суҳбат дар он аст, ки он равандҳои фикрронии эҳсосиро фаъол мекунад ва ҳамоҳангии суҳан, амал, фикр ва тасаввуроти кӯдаконро талаб мекунад. Бозӣ-суҳбат маҳорати шунидан, шунидани саволҳои омӯзгор, саволу ҷавоби кӯдакон, ҷалби диққат ба мазмуни суҳбат, пурра кардани калимаҳо ва баёни фикрро инкишоф медиҳад. Қобилияти иштирок дар бозӣ барои кӯдакон муҳим буда, сатҳи дониш ва дарки онҳоро нишон медиҳад.

Воситаҳои асосии бозӣ-суҳбатҳо калимаҳо, тасвирҳои шифоҳӣ ва ҳикояҳои ибтидоӣ мебошанд, ки дар бораи чизҳои гуногун нақл мекунанд ва ҳамчун натиҷаи бозӣ истироҳати кӯдаконро фароҳам меоранд.

Дар ҷараёни гузаронидани таҳқиқот муайян карда шуд, ки малакаҳои муошират ва рафтори иҷтимоии хонандагонро бо ёрии технологияҳои бозӣ инкишоф додан мумкин аст. Бозӣҳо метавонанд фикррониро фаъол намоянд, суҳанронии бачагонро сайқал диҳанд, захираи луғавии онҳоро бой гардонанд ва онҳоро водор намоянд, ки ба ҳамдигар меҳрубон бошанд ва ба талабу хоҳишҳои дигарон диққат диҳанд.

Дар ташҳиси инкишофи малакаҳои муошират дар синни хурди мактабӣ, мо аз методикаҳои психологии мутобиқшуда барои кӯдакони 7-10 сола истифода бурдем, ки ин методикаҳо сода ва осонфаҳм мебошанд. Ин методикаро барои муайян намудани инкишофи малакаҳои муошират дар синни хурди мактабӣ пешбинӣ шудаанд.

Аз таҳлили методикаҳои истифодашуда маълум шуд, ки дараҷаи муайянгардидаи инкишофи малакаҳои муошират барои интихоби шакли таҳқиқот ва методикаҳои имконият медиҳад, ки бо ёрии онҳо ташкил намудани корҳои ислоҳии малакаҳои алоҳида барои инкишофи самараноки маҳорати муошират ба роҳ монда мешавад.

Цараёни инкишофи малакаҳои муошират дар синни хурди мактабӣ дар он сурат самаранок мегардад, ки агар шароитҳои психологӣ - педагогӣ дуруст ба роҳ монда шаванд.

Сифатан тағйир ёфтани ҳаёти психикӣ, яъне инкишоф, на танҳо дар давраи бачагӣ, балки дар давоми онтогенез - аз рӯзи таваллуд то охири умр ба вучуд меояд. Дар ҳаёти калонсолон низ тағйирот дар фикру ақидаҳо, ҷаҳонбинӣ, талабот ва шаклҳои нави фаъолият ба вучуд меоянд. Ҳамаи ин тағйирот механизмҳои психологӣ ва қонунҳои ба худ хосро доранд, ки онҳоро предмети омӯзиши фанҳои психологияи инкишоф ва психологияи генетикӣ ташкил медиҳад. Психологияи бачагона бо психологияи генетикӣ робитаи зич дорад, зеро инкишофи босуръат ва самараноки инкишофи психика маҳз дар давраи бачагӣ ба вучуд меояд. Психологияи генетикиро далелҳо ва қонунҳои бадастовардашудаи психологияи бачагона ташкил медиҳад, дар навбати худ психологияи бачагона ба қонунҳои инкишофи психикии инсон таъя мекунад, ки дар илми психологияи инкишоф кашф карда шудаанд. Аммо психологияи бачагона танҳо синнусоли муайян, яъне давраи томактабиро (аз 0 то 7-солагӣ) меомӯзад ва ба пуррагӣ тағйироти сифатии дар ин давра ба вучуд омадаро тавсиф медиҳад.

Оид ба инкишофи психика ақидаи олимони гуногун буда, аксарияти онҳо дар инкишоф омили биологиро асосӣ меҳисобанд (С.Ҳолл, Э.Клапаред, Ч.Селли, Ш.Бюллер ва ғ.). Ба ақидаи онҳо, на танҳо хусусиятҳои анатомӣ-физиологӣ, инчунин қобилият, сифатҳои характер, шавқу ҳавас низ ба насли ҷавон, яъне қобилият ва хусусиятҳои психологӣ тавассути хун, генҳо ба таври тайёр мерос мегузаранд». Хусусияти ирсӣ доштани қобилиятҳои мусиқашиносони машҳур Бах, Паганинӣ, Мотсартро маҳз дар омили биологӣ мебинанд. Бо тағйир ёфтани синну сол қобилият минбаъд такмил меёбад.

Биологҳои замони муосир ирсиятро ниғаҳдоранда ва мустақкамкунандаи қобилияти узвҳои якҷанд наслҳо меҳисобанд.

Ба омилҳои иҷтимоӣ муҳити зист ё худ табиӣ (иқлим, олами растанӣ, мавқеи географӣ), оила, кӯдакистон, мактаб, ҷомеа, таълим ва тарбия дохил

мешаванд, ки дар зери таъсири онҳо бача ба воя расида, муносибат ва фаъолиятро аз худ мекунад ва чун шахсият ташаккул меёбад. Насли наврас дониш, малака, маҳорат, таҷриба ва қоидаҳои хос ба ҳамон ҷамъият ва муҳитро меомӯзад ва бо иловаю тағйирот ба насли оянда интиқол медиҳад, ки ин раванд ҳамчун мероси иҷтимоӣ маъруф аст.

Чӣ тавре ки қайд шуд, дар инкишофи психика, аз ҷумла фаъолияти таълимӣ, на танҳо омили биологӣ, балки муҳит низ ҳамчун омили асосӣ нақши муҳим мебозад. Дар ин бора, психологи машҳури олмонӣ В. Штерн назарияи «дуомила»-ро таҳия кардааст, ки мувофиқи он ба инкишофи психикаи бача, аз як тараф, омили биологӣ ва, аз тарафи дигар, муҳите, ки бача дар он ба воя мерасад, таъсир мерасонад. Муҳити табиӣ, ки иқлим, олами растанӣ ва мавқеи географиро дар бар мегирад, ба инкишофи ҷисмонӣ ва психикӣ таъсир мерасонад.

Қобилияти фикронӣ, шавқу ҳавас, ва ҳиссиёт, агарчи мустақиман ба ҳарорати обу ҳаво ё мавқеи релефӣ вобаста набошанд, вале тарзи зиндагӣ ва фаъолияти меҳнати калонсолон ба шаклгирии хусусиятҳои шахсияти бача таъсир мерасонад. Масалан, бозихҳои бачагоне, ки дар оилаи шикорчӣ тарбия ёфтаанд, аз бозихҳои бачагоне, ки дар оилаи нафтқашон ё моҳигирон тарбия ёфтаанд, фарқ мекунанд. Доираи дониш, равияи ҳавасҳо, одату анъанаҳо, расму оинҳо ва таҷрибаи бачагон аз шароити муҳити табиӣ, ки онҳоро ихота мекунад, вобаста аст. Аз ин рӯ, муҳити табиӣ низ яке аз омилҳои муҳим дар инкишофи бача ба ҳисоб меравад.

Насли наврас дониш, малака, маҳорат, таҷриба ва қоидаҳои хос ба ҳамон ҷамъият ва муҳитро меомӯзад ва бо иловаю тағйирот ба насли оянда интиқол медиҳад, ки ин раванд ҳамчун мероси иҷтимоӣ маъруф аст.

Оила, бача, кӯдакистон, мактаб, ҷомеа, таълим ва тарбия низ ҳамчун омили иҷтимоӣ дар инкишофи психика нақши муайянро иҷро менамояд, ки дар зери таъсири онҳо бача ба воя расида, муносибат ва фаъолиятро аз худ мекунад ва чун шахсият ташаккул меёбад.

Гузаштан ба давраи мактабхонӣ барои бачагон давраи хеле муҳим буда, он ба мазмуни ҳаёт ва фаъолияти бача дигаргунии ҷиддӣ ворид месозад. Фаъолияти асосӣ ва пешбарандаи ӯ фаъолияти таълимӣ буда, аз худ намудани ҳаҷми муайяни донишу маҳорату малакаҳо, доштани ҳисси масъулиятшиносӣ, хусусияти муташаккил будан, то ба охир расонидани кори оғозкарда, фаъолнокӣ ва шавқу рағбатро талаб менамояд.

Ворид шудан ба раванди таълим мавқеи иҷтимоии бачаро тағйир медиҳад, зеро аъзои оила ва омӯзгорон ба шахсияти ӯ талаботи нав мегузоранд. Дар олами ботинии бача низ навоариҳо рӯй медиҳанд, ки ба инкишофи ақлию зеҳнии ӯ замина фароҳам меоранд. Масъалаи ба мактаб омода намудани бачагон диққати олимони соҳаи психология ва педагогикаро ҷиддӣ ба худ ҷалб намудааст.

ХУЛОСАИ БОБИ 2

Дар синни хурди мактабӣ на танҳо дар инкишофи ҷисмонӣ, балки дар инкишофи психикии бача низ тағйироти назаррас ба амал меоянд, аз ҷумла чараёнҳои маърифатӣ сифатан дигаргун гардида, шахсият ташаккул меёбад, системаи мураккаби муносибат бо ҳамсолон ва калонсолон ташаккул меёбад. Гузариш ба таълими бонизом нисбат ба фаъолияти психикии бачагон талаботи нав ба нав мегузорад, ки он дар хонандагони синни хурди мактабӣ ҳанӯз ноустувор ва муқовимат ба ҳастагӣ паст аст. Гарчанде ин дастурамалҳо бо мурури вақт зиёд мешаванд, умуман натиҷаи фаъолият ва сифати таълими хонандагони хурдсол аз нишондихандаҳои дахлдори хонандагони синфҳои боло қариб ду баробар зиёд аст.

Фаъолияти таълимӣ дар синфи ибтидоӣ ба фаъолияти пешбаранда табдил меёбад. Он муҳимтарин дигаргуниҳоеро, ки дар инкишофи психикаи бачагон дар ин марҳилаи синнусолӣ ба амал меоянд, муайян мекунад. Дар доираи ин фаъолият наовариҳои психологӣ ба вучуд меояд, ки дастовардҳои назаррасро дар инкишофи хонандагон тавсиф мекунад ва заминае мебошанд, ки инкишофро дар марҳилаи минбаъдаи синну сол таъмин менамоянд.

Синни хурди мактабӣ давраи инкишофи интенсивӣ ва тағйирёбии сифатии чараёнҳои маърифатӣ ба ҳисоб меравад: ин чараёнҳо хусусияти миёнаравӣ пайдо мекунад ва ба равандҳои бошуурона ва худсарона табдил меёбанд.

Дар ин давраи синнусолӣ бача ба доираи нави муносибатҳои иҷтимоӣ ворид мегардад, инчунин муошират дар ин давра махусусияти хосро дорост. Олимони зимни таҳқиқот якҷанд мушкилиҳои хоси муоширатро дар ин давра муайян намуданд:

- а) мушкилоти муошират бо ҳамсолон;
- б) мушкилоти муошират бо омӯзгорон;
- в) мушкилоти муошират бо волидон ва калонсолони дигар.

Дарачаи баланди инкишофи муоширати хонандагон бо ҳамсолон ва омӯзгорон - шартӣ асосӣ барои инкишофи чараёнҳои маърифатӣ дар хонандагон мебошад. Дар ин давра муошират ба рафтори мутақобила табдил меёбад, ки дар чараёни он мубодилаи маълумот барои расидан ба мақсадҳои ягона сурат мегирад. Бинобар ин, инкишоф додани дараҷаҳои баланди малакаҳои муошират бо калонсолон ва ҳамсолон нақши муҳим мебозад, ки ин дар навбати худ дараҷа ва услуби нави шаклҳои муошират бо омӯзгорон, ҳамсолон ва ҳамсинфон шуда метавонад.

Пеш аз оғоз намудани таҳқиқот вобаста ба мушкилоти ташаккул додани муошират дар хонандагони синни хурди мактабӣ се методикаи мухтасарро интихоб намуда, онҳоро ба забони тоҷикӣ тарҷума кардем. Пас аз омода намудани маводи зарурӣ, барои шиносӣ бо озмудашавандагон ба синфхонаи таълимии хонандагон ташриф овардем. Бо онҳо шинос шудем, то андозае робитаи дӯстӣ барқарор кардем, мақсади худро шарҳ додем ва барои ҳамкорӣ бо мо розигии онҳоро ба даст овардем.

Гузaronидани таҳқиқот дар се марҳила сурат гирифт ва барои анҷом додани он маҷмуи алоҳидаи супоришҳо бо истифода аз усули ҳалли масъала ба озмудашавандагон манзур гардида, ҷавобҳои лозимӣ гирифта шуд.

Натиҷаҳои ба даст овардашуда дар ҷадвал ва диаграммаҳо дарҷ гардидаанд. Боиси таассуф аст, ки дар 2 нафари хонандагон дараҷаи пасти инкишофи малакаҳои муошират ба назар расид, ки ин бештар аз сабаби дар ин хонандагон мавҷуд будани гипперфаъолӣ мебошад. Дар 11 нафар хонандагон дараҷаи миёнаи инкишофи малакаҳои муошират таҳқиқ карда шуд, ки сабаби ин дараҷаи муошират дар хонандагони қайдкардашуда кам будани захираи луғавии онҳо буд, ки бар асари ин, онҳо фикру ақидаи худро пурра ва бе мушкилӣ баён карда натавонистанд.

Дар асоси гузаронидани таҳлили таҳқиқоти илмии педагогӣ - психологӣ оид ба малакаҳои муошират мо муайян намудем, ки синни хурди мактабӣ - давраи мутобиқ барои азхуднамоии муносибат дар иҷтимоиёт, маҳорати муошират, азхуднамоии малакаҳои муоширати шифоҳӣ ва

ғайришифоҳӣ мебошад. Дар ҷараёни ин давра, бача ҳамчун субъект инкишоф меёбад ва дар ҳамин давра шинохтани муҳити атроф ва худро сар мекунад. Рафторҳои ӯ аз рафторҳои дар иҷтимоӣ қабулшуда фарқ менамояд, зеро дар синни хурди мактабӣ бача фаъолияти худро ба фаъолияти атрофиён, ҳамсолон мутобиқ мегардонад.

Дар ҷараёни гузаронидани таҳқиқот муайян карда шуд, ки малакаҳои муошират ва рафтори иҷтимоии хонандагонро бо ёрии технологияҳои бозӣ инкишоф додан мумкин аст. Бозиҳо метавонанд фикрро нигоҳдорӣ намоянд, суҳбатҳои бачагонро сайқал диҳанд, захираи луғавии онҳоро бой гардонанд ва онҳоро водор намоянд, ки ба ҳамдигар меҳрубон бошанд ва ба талабу хоҳишҳои дигарон диққат диҳанд.

Адабиёти мавҷударо оид ба мавзӯи кори илмӣ таҳқиқ ва таҳлил намуда, мо фарзияи пешниҳодкардаамонро тасдиқ кардем ва хусусиятҳои зерини муоширати хонандагони хурдсолро муайян намудем: муоширати хонандагони синни хурди мактабӣ (ба фарқ аз муассисаи томактабӣ) дар шароитҳои нав - мактаб инкишоф меёбад. Талаботи нав гузошта шуда, қоидаҳо ва уҳдадорӣҳои нав пешниҳод мешаванд. Бача ба омӯзгор аз ҷиҳати эмотсионалӣ вобаста мегардад, талабот ба эмотсияҳои мусбати шахси калонсол пайдо мешавад, ки омӯзгор маҳз чунин шахс ба шумор меравад. Услубҳои муошират бо бачагон, ки омӯзгор пешниҳод мекунад, ба инкишофи муоширати хонандагони синни хурди мактабӣ таъсир мерасонанд. Дуршавии психологӣ дар муошират бо одамон дар шароитҳои интернат рӯй медиҳад. Муошират мақсадноктар мешавад (ба дарки меъёру арзиш ва қоидаҳои фарҳангӣ оварда мерасонад). Васеъшавии доираи муошират ба тадриҷан дур шудан аз волидон сабаб мешавад. Дар муошират бо волидон нақши хонандаи хурдсол тағйир меёбад (ӯ хонанда аст, бо ӯ маслиҳат мекунад, фикру мулоҳизаҳои ӯро ба назар мегиранд). Ҳамаи душворӣҳои ҳаёти мактаб дар муоширати бача дар оила инъикос меёбанд.

ХУЛОСА ВА ТАВСИЯҲО

Таҳлили адабиёт ва кори озмоишӣ нишон доданд, ки хусусиятҳои синнусолии муошират бештар аз ҷанбаи серамалӣ омӯхта шудаанд. Лекин онро танҳо аз як нуқтаи назар пурра тавсиф кардан номумкин аст. Ба ғайр аз ин, дар таҳқиқот бахшида ба хусусиятҳои синнусолии муошират аксар вақт таркибҳои гуногуни тағйирёбандаи муошират аз рӯйи дараҷаи намоёнии онҳо муқоиса карда мешаванд. Дар баробари ин, таҳлили маълумоти бадастовардаи мо чунин тахминро имконпазир мегардонад, ки фарқҳои инфиродӣ на танҳо дар дараҷаҳои намоёнии таркибҳои гуногуни тағйирёбандаи муошират, балки дар тарзи эҷоди онҳо, яъне дар таркиби психологии муошират низ ба назар мерасанд. Аз ин рӯ, дар таҳқиқоти мо тавсифҳои синнусолии муошират ҳамчун хосияти гуногунҷанбаи шахсият дар марҳилаҳои гуногуни синни наврасӣ баррасӣ карда мешаванд. Дар доираи равиши бисёрчена-функционалӣ муошират аз тарафи мо ҳамчун системаи тавсифҳои устувори маромнокӣ-маъноӣ ва воситагӣ-услубӣ фаҳмида мешавад, ки ин тавсифҳо ҳолати ба ҳамкориҳои байнишахсӣ омода будану рағбат доштани субъектро таъмин мекунанд.

Бо хулосабарорӣ аз таҳлили мутобиқатҳо дар байни таркибҳои гуногуни тағйирёбандаи муошират қайд кардан мумкин аст, ки аз як тараф, муносибатҳои умумӣ ва доимӣ тағйирнопазир дар байни таркибҳои гуногуни муошират ва аз тарафи дигар, муносибатҳои мутахаррику серамал, ки ба гурӯҳҳои мушаххаси синнусолӣ хосанд, ҷудо мешаванд.

Натиҷаҳои ҳосилшудаи таҳқиқот фарзияи ибтидоиро тасдиқ карда, чунин хулосабарориро имконпазир мегардонанд:

1. Муошират шакли мураккаб ва бисёрченак буда, тавсифҳои маромнокӣ, эмотсионалӣ, когнитивӣ, танзимӣ, серамалӣ ва самаранокиро дар бар мегирад. Паиҳамии исботшудаи сохтори он равишҳои алоҳида ва якҷанбаи тафсири онро инкор мекунад [1-М].

2. Хусусиятҳои психологӣ муоширати хонандагони мактаб на танҳо дар дараҷаи намоёнии таркибҳои гуногуни он, балки дар усули ташкили (таркиби психологӣ) ин хусусият зоҳир мешаванд [2-М].

3. Муоширати хонандагони синфҳои болоӣ бо тобоварии зиёд, худпарастӣ ва самти предметӣ-фаъолиятӣ тавсия мешавад. Ин таркибҳои тағйирёбанда дар муоширати хонандагони синфҳои поёни камтар намоён аст ва муоширати онҳо устувор буда, маромнокии ҳамкориҳои иҷтимоӣ дорад [10-М].

4. Хусусияти асосии таркиби психологӣ муоширати хонандагони синфҳои болоӣ ҷалбшавии алоқаҳо дар байни таркибҳои гуногуни тағйирёбанда дар атрофи нишонаҳои самаранокӣ-маромнокӣ мебошад, ки ин самти субъектӣ-шахсиятии муошират ва ба худинкишофёбӣ ва худфаъолкунӣ нигаронида шудани онро муайян менамояд. Дар хонандагони синфҳои поёни қисми асосии мутобиқат ба минтақаи тавсифҳои танзимӣ-серамалӣ равона шудааст. Ин ба сатҳи дахлдори худназораткунӣ ва худтанзимкунӣ вобастагӣ дорад [3-М].

5. Душвории асосӣ дар ташкили муоширати хонандагони мактаб ба хусусиятҳои амалиётӣ ва серҳаракатии он, махсусан ба доираи маҳдуди усулҳои ташкили муошират ва нокифоя будани усулҳои худтанзимшавӣ вобаста мебошанд [5-М].

6. Дарки асосии муошират дар мутобиқгардонии муносибатҳои байнишахсӣ, пайдо шудани майлу хоҳиши хонандагон ба худбаҳодиҳии ҳақиқӣ ва худтарбиякунӣ, ҳамчунин кам шудани душвории ҳангоми ташкили муошират муайян шуд [8-М].

Дар асоси хулоса тавсияҳои зерин оид ба инкишофи хусусиятҳои психологӣ-педагогӣ муоширати хонандагони синни хурди мактабӣ дар раванди таълим пешниҳод мегарданд:

1. Раванди таълим барои хонандаи синни хурди мактабӣ раванди мусоиди азхуд намудани муносибати ҷамъиятӣ ва омӯзиши малакаву маҳорати муошират, аз ҷумла шифохиву ғайришифохӣ махсус ёфта, ба ин

васила хонандаи хурдсол ба сифати субъект инкишоф меёбад ва ба атрофиён, бахусус ҳамсолон мутобиқ мегардад.

2. Малакаҳои муошират ва хусусиятҳои психологӣ-педагогии рафтори иҷтимоии хонандагонро дар раванди таълим бо ёрии бозихҳои дидактикӣ инкишоф додан лозим аст, зеро ин шакли фаъолият метавонад фикрро нигоҳдорӣ, нутқро сайқал ва захираи луғавии онҳоро бой гардонид, инчунин хонандагони хурдсолро водор созад, ки ба ҳамдигар меҳрубон ва ба талабу хоҳишҳои дигарон диққат диҳанд.

3. Дар гузаронидани ташхиси хусусиятҳои психологӣ-педагогии инкишофи муоширати хонандагони хурдсол дар раванди таълим, истифодаи методикаҳои психологии мутобиқшуда ба синни 7-10 сола ҳатмист, зеро ин методикаҳо сода ва осонфаҳм буда, барои муайян намудани инкишофи малакаҳои муошират дар синни хурди мактабӣ пешбинӣ шудаанд.

4. Дар аҷои муайянгардидаи инкишофи малакаҳои муоширати хонандагони синни хурди мактабӣ дар раванди таълим барои интихоби шакли таҳқиқот ва методикаҳои имконият медиҳад, ки бо ёрии онҳо ташкили корҳои ислоҳии малакаҳои алоҳида дар инкишофи самараноки маҳорати муошират ба роҳ монда шавад.

5. Ҳангоми дуруст истифода бурдани шароитҳои психологӣ ва педагогӣ дар ҷараёни таълими хонандагони синни хурди мактабӣ инкишофи малакаҳои муошират самараноку натиҷабарор хоҳанд гардид.

Зимни таҳқиқот муайян намудем, ки синни хурди мактабӣ бачагони аз 7 то 12-соларо муттаҳид мекунад. Ба мактаб рафтани кӯдак марҳилаи нави инкишофи психикии ӯро тавсиф медиҳад, зеро акнун системаи муносибатҳои ӯро бо олами ихотакарда на танҳо ҳамкорӣ бо калонсолон, балки муошират бо ҳамсолон низ муайян мекунад. Илова бар ин, акнун бар души вай уҳдадориҳои ҷамъиятӣ гузошта шудааст, ки аз иҷрои он оянда ва мавқеи ҷамъиятии ӯ вобаста аст. Бо вучуди он, ки бача дар давраҳои қаблӣ низ ба таълим машғул буд, вале маҳз дар ин синну сол таълим ба фаъолияти асосии ӯ табдил ёфта, дар давраи мактабхонӣ маҳаки асосии инкишофи психикӣ ба

шумор меравад. Самтҳои асосии инкишофи ҷараёнҳои психикӣ дар ин давра бо таълим алоқаманд буда, яке аз самтҳои муҳимми инкишофи психикӣ дар ин давра муошират ба ҳисоб меравад. Маҳз бо воситаи он дар асоси шароити талаботи мактаб ва таълим дар бача диққати ихтиёрӣ, идроки ихтиёрӣ (мушоҳидаи мақсаднок), хотир, тафаккури мантиқӣ ва нутқ инкишоф меёбанд.

Дар раванди таълим шахсияти бача низ мунтазам инкишоф меёбад, ки ба он бештар дараҷаи ҷаҳонбинии васеъ ва хусусиятҳои фаъолияти коллективона таъсиррасонанд. Хусусиятҳои асосии инкишофи психика дар синни хурди мактабӣ иборатанд аз: инкишофи суръатноки соҳаи маърифатӣ, ташаккули минбаъдаи шахсият ва таҷрибаҳои аввалини мутобиқати иҷтимоӣ, ки маҳз тавассути муошират амалӣ мегарданд.

Ҳамин тавр, ҷараёни инкишофи психологӣ-педагогии малакаҳои муошират дар синни хурди мактабӣ дар раванди таълим ҳамон вақт самаранок мегардад, агар истифодаи шароитҳои психологӣ - педагогӣ дуруст ба роҳ монда шаванд.

Дар рафти омӯзиши назариявӣ ва таҷрибавӣ вазифаҳои гузошташуда ҳал ва фарзия тасдиқ гардид.

РҶҶҲАТИ АДАБИЁТИ ИСТИФОДАШУДА

1. Андросова, М.П. Развитие диалогического общения старших дошкольников в условиях сельского дошкольного образовательного учреждения [Текст] / М.П. Андросова: дисс. канд.пед.наук.– Якутск, 2007. - 184с.
2. Альберт Бандура, Уолтерс Ричард. Подростковая агрессия. Изучение влияния воспитания и семейных отношений [Текст]/А.Бандура, У.Ричард: – Москва: изд.Эксмо-Пресс, Апрель-Пресс, 2000-504 с.
3. Арипов (Орифи), М. Из истории педагогической мысли таджикского народа, ч.1 (IX - XII вв) [Текст] / (Орифи) М. Арипов: – Душанбе, 1962 - 162 с.
4. Арипов (Орифи), М. Из истории педагогической мысли таджикского народа ч.2. (XII - XIV вв) [Текст] / Арипов (Орифи) М. – Душанбе., 1964 - 191 с.
5. Атахонов, Р. Педагогическая психология: психология обучения. Учебное пособие для студентов специальностей «Психология» и «Педагогика и психология»[Текст] / Р. Атахонов. – Тюмень: -Издательство Тюменского государственного университета, 2009. - 260 с.
6. Андреева, Г.М. Социальная психология [Текст] / Г.М. Андреева. – М. - Аспект - Пресс, 2001 - 82 с.
7. Андреева, Г.М. Социальная психология: учебник для высш. учеб. Заведений. 5-е изд., испр. и доп. [Текст] / Г.М. Андреева. - М.: Аспект Пресс, 2006. -363 с.
8. Асрори муошират [Матн]// Муҳаррир А.Абдуқодиров. – Хучанд. 2011-68с.
9. Амонов, Н.Қ. Асосҳои психологии муоширати педагогӣ [Матн] / Н.Қ. Амонов. – Душанбе, 2003.
10. Алиев, С. Равоншиносии синнусолӣ ва омӯзгорӣ. Қисми 1. Муқаддимаи равоншиносии синнусолӣ ва омӯзгорӣ [Матн]// Васоити

таълим барои донишгоҳҳои омӯзгорӣ / С. Алиев. Нашри дуум, бо тағйироту иловаҳо. – Душанбе, 2003 - 90 с.

11. Алферов, А.Д. Психология развития школьников: учеб. пособие по психологии [Текст]/А.Д. Алферов. – Ростов н/Д.: Феникс, 2000. - 384 с.

12. Андрущенко, Т.Ю., Шашлова Г.М. Кризис развития ребенка семи лет: психодиагностическая и коррекционно-развивающая работа психолога: учеб. пособие для студентов высш. учеб. заведений [Текст] / Т.Ю. Андрущенко, Г.М. Шашлова. – М.: Академия, 2003. - 96 с.

13. Бердиев, Ш., Шомуродов Б. Этика [Матн] / Ш. Бердиев, Б. Шомуродов. – Душанбе: «Донишварон», 2016 - 528 с.

14. Бондаревская, Е.В. Гуманистическая парадигма личностно-ориентированного образования [Текст] / Е.В. Бондаревская. – М.: Педагогика, 2007.- № 4.

15. Бадалев, А.А. Восприятие человека человеком [Текст] / А.А. Бадалев. – Л.: Издательство Ленинградского университета, 1965. - 123 с.

16. Батаршев, А.В. Диагностика способностей к общению (Серия «Практическая психология») [Текст] / А.В. Батаршев. – СПб.: Питер, 2006. - 176 с.

17. Виготский, Л.С. Мышление и речь. Собр. сочинение в 6 - ти томах. Т.2. [Текст]/ Л.С. Выготский. – Москва: Педагогика, 1982. – 361 с.

18. Выготский, Л.С. Педагогическая психология [Текст] / Под.ред. В.В.Давыдова. – М.: АСТ; Астрель, Люкс, 2005. - 671 с.

19. Выготский, Л.С. Мышление и речь. Собр. сочинение в 6 - ти томах. Т.2. [Текст]/ Л.С. Выготский. – Москва: Педагогика, 1982. – 361 с.

20. Выготский, Л.С. Педагогическая психология [Текст]/ Л.С. Выготский. – М.: Педагогика, 1996 - 534 с.

21. Выготский, Л.С. Развитие детской речи. Собр.соч. в 6 - ти томах. Т.3 [Текст]/ Л.С. Выготский. – Москва: Педагогика, 1982. - С. 164 - 177.

22. Городилова, В.И. Радина Е.И. Воспитание правильной речи у детей дошкольного возраста [Текст]/ В.И. Городилова, Е.И. Радина // Под.ред Ф.Ф. Рау. М.: Изд - во «Наше завтра», 2022. - 192 с.

23. Гербова, В.В. Учусь говорить. Методические рекомендации для воспитателей [Текст] / В.В. Гербова. – М.: Просвещение, 2002. - 238 с.

24. Гербова, В.В., Максакова А.И. Занятия по развитию речи в первой младшей группе детского сада [Текст] / В.В. Гербова, А.И. Максакова: (Из опыта работы).

25. Грайс, Г.П. Логика и речевое общение: Новое в зарубежной лингвистике: Вып. XVI [Текст] / Г.П. Грайс. – М.: Прогресс, 1985.- 504 с.

26. Гвоздев, А. Н. Вопросы изучения детской речи [Текст] / А.Н. Гвоздев. – М.: Детство-Пресс, 2007. - 471 с.

27. Гойхман, О. Я. Речевая коммуникация: учебник [Текст] / О.Я. Гойхман, Т.М. Надеина. – М.: Инфра-М, 2005. - 272 с.

28. Головей, Л.А. Практикум по возрастной психологии [Текст] / Л.А. Головей, Е. Ф. Рыбалко. – СПб.: Речь, 2001.-688 с.

29. Головин, Б.Н. Основы культуры речи [Текст] / Б.Н. Головин. – М.: Высшая школа, 1980. - 335 с.

30. Габуева, Е.М. Методы диагностики и коррекции трудностей межличностного общения у младших школьников. Инновационные образовательные технологии в начальной школе: опыт, перспективы, проблемы преемственности [Текст] / Е.М. Габуева //У Материалы Региональной научно-практической конференции. – Нальчик, 1997. - С. 37.

31. Габуева, Е.М. Стили общения младших школьников. Педагогический процесс: проблемы и перспективы. Вып.4:сб-к науч. тр. [Текст]/ Е.М. Габуева // Под ред. Джиевой А.Р. – Вл-з: изд-во СОГУ, 2003. - С.94-99; 168 с.

32. Габуева, Е.М. Психолого-педагогический аспект межличностных отношений младших школьников. Теория и практика обучения и воспитания [Текст] / Е.М. Габуева // Вып.Н. Сборник науч. тр-ов//Под ред.

докт. пед. н-к., проф. Б.А.Тахохова. – Сев.-Осет. Гос. Ун-т. г. Вл-з: изд-во СОГУ, 2003. - С. 71, 241с.

33. Габуева, Е.М. Классификация проблемных факторов межличностного общения младших школьников. Теория и практика обучения и воспитания. Вып. II. Сборник науч. тр-ов. [Текст] / Е.М. Габуева // Под ред. докт. пед. н-к., проф. Б.А.Тахохова. – Сев.-Осет. Гос. Ун-т. г. Вл-з: изд-во СОГУ, 2003. -241с.

34. Габуева, Е.М. Проблемы межличностного общения младших школьников. Науч.- методич. журнал для работников образования «Диалог», №2 [Текст] / Е.М. Габуева. – Владикавказ, 2003. С.20-22.

35. Габуева, Е.М. О формировании и коррекции стиля общения у младших школьников. Мир человека. Вып. 4. [Текст]/Е.М. Габуева // Международный сборник научно-практических работ. Под ред. В.С. Кукушина. – Ростов-на-Дону, 2003.

36. Габуева, Е.М.: Непомнятий А.В. Роль СМИ в формировании стиля общения у младших школьников [Текст] / Е.М. Габуева, А.В. Непомнятий // Мир человека. Вып. 4. / Международный сборник научно-практических работ. Под ред. В.С. Кукушина. – Ростов-на-Дону, ГинГо, 2003. - С. 95-98.

37. Габуева, Е.М. Стили общения младших школьников [Текст] / Габуева Е.М. // Материалы международной конференции «Психология общения: социокультурный анализ». 30 окт. - 1 нояб. – Ростов-на-Дону, 2003. - С. 85-86.

38. Габуева, Е.М. Тренинг общения для младших школьников. Известия ТРТУ. Специальный выпуск. Материалы XLIX научно-технической и научно-методической конференций профессорско-преподавательского состава, аспирантов и сотрудников ТРТУ[Текст]/ Габуева Е.М. – Таганрог: Изд-во ТРТУ, 2004. -№1(36). -289с. С. 142-143.

39. Габуева, Е.М. Общительность младших школьников как показатель их коммуникативных способностей [Текст] / Габуева Е.М. // Известия

ТРГУ. Тематический выпуск «Психология и педагогика». – Таганрог: Изд-во ТРГУ, 2004. - №5(28). - 220с. С.120-123.

40. Дастури психологияи амалӣ. Нашри таълимӣ барои психологҳо, психотерапевтҳо, коркунони соҳаи иҷтимоӣ ва донишҷӯёни мактабҳои олии педагогӣ [Матн] /Зери тахрири Н.М. Юнусова. – Душанбе: «СОБИРИЁН», 2004.- 336 с.

41. Давлатшоев, И. Развитие сотрудничества школы, семьи и общества в духовном воспитании школьников[Текст] /И. Давлатшоев //метод. пособие. – Душанбе. 2015. - 160 с.

42. Добрович, А.Б. Воспитателю о психологии и психогигиене общения [Текст]/ А.Б. Добрович. – М.: Просвещение, 1987. - 207 с.

43. Давыдов, В.В. Теория развивающего обучения [Текст] / В.В. Давыдов // Монография. – Москва, 1996. - 544 с.

44. Доценко, Е. В. Психодиагностика детей в дошкольных учреждениях: методики, тесты, опросники [Текст] / Е.В. Доценко. – Волгоград: Учитель, 2010. - 297 с.

45. Дубровина, И. В. Возрастная и педагогическая психология: учеб. пособие [Текст] / И. В. Дубровина. – М.: Академия, 2002. - 330 с.

46. Дубровина, И. В. Психологическое благополучие школьников: учебное пособие для вузов [Текст]/ И.В.Дубровина. – Москва: Издательство «Юрайт», 2023. - 140 с.

47. Дубровина, И.В. Психологическое благополучие школьников: учеб. пособие для бакалавриата и магистратуры [Текст]/ И.В.Дубровина. – М.: Изд-во “Юрайт”, 2018. - 140 с.

48. Егидес, А. П. Лабиринты общения, или Как научиться ладить с людьми [Текст] / А. П. Егидес. - М.: АСТ-ПРЕСС КНИГА, 2002. - 368 с.

49. Знаменская, С.В. Теоретические аспекты изучения проблемы развития коммуникативных умений [Текст] /С.В. Знаменская/Материалы 48 научно-методической конференции. - Ставрополь: СГУ, 2003. - С. 36-37.

50. Зимняя, И.А. Педагогическая психология [Текст] / И.А. Зимняя. -М.: Изд - во: МПСИ - МОДЭК, 2010. - 448 с.
51. Захарова, А.В. Структурно-динамическая модель самооценки / А.В. Захарова [Электронный ресурс] // Вестник практической психологии образования. 2012. Том 9. № 4. С. 115-116.
52. Жинкин, Н.И. Речь как проводник информации [Текст]/ Н.И. Жинкин. //Монография. – М.: Изд - во «Наука» - 1982 - 159 с.
53. Иззатулов, Р. Фарҳанги муошират [Матн]/ Р. Иззатулов // Дастури таълимӣ - методӣ. – Хучанд, 2010. - 171 с.
54. Иmatoва, Л.М. Асосҳои методии таҳқиқи инкишофи нутқи мурағабӣ баҷағони синни томақтабӣ [Матн]/ Л.М. Иmatoва // Рисолаи илмӣ. –Душанбе, 2012. - 136 с.
55. Исенина, Е.И. Психологические основы речевого онтогенеза в начальном периоде [Текст]/ Е.И. Исенина: Докт. дисс. – М.: 1986. - 78с.
56. Каримова, Д.И. Дидактические возможности профилактики вредных привычек дошкольников средствами гуманного коллективного воспитания [Текст]/ Д.И. Каримова: Автореф.дисс. на соис.уч.степени канд.пед.наук. Душанбе, 2019. - 22 с.
57. Каримова, И.Х. Теоретические основы гуманизации гуманитарного образования учащихся таджикской школы [Текст]/ И.Х. Каримова: Автореф. дис.... д-ра пед. наук. – Душанбе ТГПУ, 2000. - 44 с.
58. Кайковус Унсурулмаоли. Қобуснома [Матн] / Кайковус Унсурулмаоли // – Душанбе, 1979. - 192 с.
59. Кошифӣ, Х.В. Футуватномаи султони [Матн]/ Х.В. Кошифӣ // Ахлоқи Муҳсинӣ. Рисолаи «Ҳотамия». – Душанбе: «Адиб». -1991 - 320 с. (133 - 134)(2015 - 219).
60. Консепсияи миллии тарбия дар Ҷумҳурии Тоҷикистон. Ахбори Вазорати Маорифи Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн]/Душанбе. – 2003.
61. Коломинский, Я.Л. Психология общения [Текст]/ Я.Л. Коломинский. М.: 1974. - 96с.

62. Кременцова, О.В. Одоби муошират [Матн]/ О.В. Кременцова // Душанбе, 1985. - 92 с.

63. Кон, И.С. Социология личности [Текст] / И.С. Кон. – М.: Политиздат, 1967. - 383 с.

64. Кони́на, М.М. Роль картинки в обучении родному языку детей старшего дошкольного возраста [Текст]/ М.М. Кони́на // Статья в известия Академии педагогических наук РСФСР. Выпуск 16 - 1948.

65. Ковинько, И. В. Воспитание младшего школьника: пособие для студентов средних и высших пед. учеб. заведений, учителей начальных классов и родителей [Текст] / И. В. Ковинько//4-е стер. изд. – М.: Академия, 2000. -288 с.

66. Кондакова, Г.Б. Педагогические условия развития речевой деятельности школьников как фактор успешного учения [Текст]/ Г.Б. Кондакова: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. - Чебоксары, 2007. - 161 с.

67. Кулагина, И.Ю., Коллюцкий В.Н. Психология развития и возрастная психология: Полный жизненный цикл развития человека: Учебное пособие для вузов [Текст] / И.Ю. Кулагина, В.Н. Коллюцкий // 2 -е изд. – М.:Академический проект, 2020. - 420 с.

68. Кондратьев, М.Ю., Лисицына А.А. Особенности интрагруппового структурирования классов в начальной школе и на рубеже начальной и средней школы. Социальная психология и общество Том 3. № 2 [Текст] / М.Ю. Кондратьев, А.А. Лисицына. 2012гг. С. 21-40.

69. Коломинский, Я.Л. Основы психологии. Учебник для учащихся старших классов и студентов первых курсов высших учебных заведений» [Текст]/ Я.Л. Коломинский. – М.: 2010 - 239 с.

70. Кондратьев, М.Ю. Социальная психология в образовании [Текст]/ М.Ю. Кондратьев: учебное пособие. – М.: Per Se, 2008. - 383 с.

71. Қонуни Чумхурии Тоҷикистон «Дар бораи маориф» [Матн]. – Душанбе, 2013. - 64 с.

72. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи масъулият барои таълим ва тарбияи кӯдак” [Матн]. – Душанбе, 2012. - 137 с.

73. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи хифзи ҳуқуқҳои кӯдак. (Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн]/ с. 2015, №3, мод. 218; с. 2018, №1, мод. 21) (Қонуни ҚТ аз 2.01.2018 № 1489, аз 17.12.2020 № 1740, аз 3.01.2024, № 2034).

74. Латифзода, С. Ташҳиси коршоямии касбӣ - психологии шахс дар мақомоти корҳои дохилии Ҷумҳурии Тоҷикистон (дар мисоли довталабони самти оперативӣ - ҷустуҷӯӣ) [Матн]/С. Латифзода: Дисс. барои дарёфти дараҷаи илмии доктори фалсафа (PhD). – Душанбе, 2021. - 165 с.

75. Левина, Р.Е. Воспитание речи. (Дошкольники) [Текст] / Р.Е. Левина // Здоровье. - 1971. - № 3. - С. 25-26.

76. Лемяскина, Н.А. Предмет «Культура общения» в начальной школе [Текст] /Н.А. Лемяскина // Начальная школа. - 2002. - № 6. - С.68.

77. Леонтьев, А.А. Педагогическое общение [Текст]/ А.А. Леонтьев. – М.: 1979. - 485 с.

78. Леонтьев, А.А. Проблемы развития психики [Текст]/ А.А. Леонтьев //4 - е изд. – М.: 1981. - 584 с.

79. Леонтьев, Н.А. Личностная зрелость как опосредствование личностного роста [Текст] / Н.А. Леонтьев // Культурно-историческая психология развития /Под ред. И.А. Петуховой. – М.:Смысл, 2001.-161 с.

80. Лисина, М.И. Общение и его влияние на развитие психики дошкольника [Текст]/М.И. Лисина //Сб.научных трудов. – М.:1974.-209 с.

81. Лисина, М.И. Проблемы онтогенеза общения [Текст]/ М.И. Лисина // - М.: 1986. - 143 с.

82. Лисина, М.И. Общение детей со взрослыми и сверстниками: общее и различное [Текст]/ М.И. Лисина // Исследование по проблемам возрастной и педагогической психологии. М.: 1980.

83. Ломов, Б.Ф. Категория общения и деятельности в психологии [Текст] / М.И. Лисина // Вопросы философии. 1975. №8 – С. 34 - 47.

84. Атахонов, Р. Луғати мухтасари истилоҳоти психология ва тавсифи баъзе мафҳумҳо [Луғат]/ Тартибдиҳанда Р.Атахонов. – Душанбе, 2017. - 160 с.
85. Лутфуллоев, М. Асосҳои таълими ибтидоии забони модарӣ [Матн] / М. Лутфуллоев // Нашри 2. – Душанбе, 2007. - 464 с.
86. Львов, М.Р. Риторика. Культура речи: учебное пособие для студентов вузов [Текст] / М.Р. Львов. – М.: Академия, 2003. - 272 с.
87. Лутфуллоев, М., Иматова Л. Лафзи ширин [Матн]/ М. Лутфуллоев, Л. Иматова // Дастури таълимӣ. Нашри дуввум. – Душанбе, 2014. - 233 с.
88. Лурия, А.Р. Язык и сознания [Текст]/ А.Р. Лурия. – М.: Изд - во МГУ., 1998. - 335 с.
89. Львов, М.Р. Методика развития речи младших школьников [Текст]/ М.Р. Львов // 3 - е изд., перераб. и доп. - Тула: Родничок. – Москва: Астрель, 2003. - 238 с.
90. Маджидова, Б. Традиции и обычаи таджикского народа в формировании нравственных качеств [Текст]/ Б. Маджидова// Монография. – Душанбе, 2004. - 211 с.
91. Маҷидова, Б. Каломи бадеӣ дар бачаистон [Матн]/ Б. Маджидова. – Душанбе, 2003 - 37 с.
92. Маҷидова, Б. Тарбияи ахлоқии хурдсолон. Луғат оид ба «Тарбия ва инкишофи ахлоқии бачагон» [Матн]/ Б. Маджидова. – Душанбе, 2011.-52 с.
93. Маҷидова, Б. Фаъолияти кӯдакон [Матн]/ Б. Маджидова. – Душанбе: Нашриёти ДДОТ ба номи С.Айнӣ, 2015. - 180 с.
94. Саидзода, Б., Дадобоева, М., Латифзода, С. Маҷмуаи методҳои лоихавии психологӣ [Матн]/ Б.Саидзода, М. Дадобоева, С. Латифзода // Воситаи таълимӣ - методӣ. – Душанбе, 2021. - 216 с.
95. Мирзоев, В.М. Маҷмуаи тестҳои психологӣ. Маводи таълимию методӣ барои донишҷӯёни муассисаҳои олий, педагог - психологҳои мактабӣ [Матн] / В.М. Мирзоев // Нашри дуюм. – Душанбе, 2021. - 132 с.

96. Давлатов, М. Маҷмуаи бозӣ ва машқҳои психологӣ [Текст]/ М.Давлатов. – Душанбе, 2012.
97. Макарова, Н.Н. Коммуникативная игра в младших классах [Текст] / Н.Н. Макарова // Начальная школа, 2007. - № 7. - С. 38 - 40.
98. Маҳмудов, Ш.К., Абдурашитов Н. Психологияи омӯзгорӣ. Китоби дарсӣ барои донишҷӯёни коллечҳо ва мактабҳои олии омӯзгорӣ [Матн] / Ш.К. Маҳмудов, Н.Абдурашитов. – Душанбе: «Ирфон», 2011. - 157 с.
99. Мудрик, А.В. Психология и воспитание [Текст]/ А.В. Мудрик. – М.: Изд - во: МПСИ - 2006 ISBN:<https://www.livelib.ru/book/1000267030-psiologiya-i-vozpitanie-anatolij-mudrik>.
100. Миралиев, А.М., Давлатов, М.Т. Педагогика ва психология [Матн]/ А.М. Миралиев, М.Т. Давлатов. – Душанбе: «Ирфон», 2007. -334 с.
101. Мустафоқулов, Т., Нарзуллоева, М. Асосҳои психологияи синну-солӣ ва педагогӣ [Матн] / Т. Мустафоқулов, М. Нарзуллоева. – Кӯлоб, 1993. -224 с.
102. Насруллоева, Н.Н. Влияние содержания и языковых средств народной сказки на образность и выразительность речи старших дошкольников. (на материале тадж.нар.сказок) [Текст]/ Н.Н. Насруллоева: Автореф. канд. пед.наук. – Киев, 1982. - 26 с.
103. Обидова, М. Психологияи бачагона [Матн]/ М. Обидова. – Душанбе, 2018. - 195 с.
104. Одинаев, Я.К. Одоби муоширати муосир [Матн]/ Я.К. Одинаев // Этикети муосир. Мухаррир Ҷ.Шарипов. –Душанбе, 2010. - 316 с.
105. Одинаев, Я.К. Абдурахман Джами: мистико-философские воззрения [Текст]/ Я.К.Одинаев. – Душанбе, 2009. - 271 с.
106. Лисиной, М.И. Общение и речь: развитие речи у детей в общении со взрослыми [Текст] / М.И.Лисиной.// Под.ред. – М., 1985. - 208 с.
107. Обухова, Л.Ф. Детская психология: теории, факты, проблемы [Текст]/ Л.Ф. Обухова // Издание 3-е, стереотипное. – М.: Тривола, 1998.- 352 с.

108. Психология: китоби дарсӣ барои донишҷӯёни макотиби олий [Матн] (М. Давлатов, Н.М. Юнусова, С.Х. Расулов ва диг / М. Давлатов, Н.М. Юнусова, С.Х. Расулов // - Душанбе, 2010.-335с.

109. Реан, А.А., Коломинский Я.Л. Социальная педагогическая психология [Текст] / А.А. Реан, Я.Л. Коломинский. – Санкт-Петербург : Изд-во в Питер, 2000. - 416с.

110. Позднякова, Е.В., Кузнецова, В.С., Долматова, Т.И. Формирование коммуникативной культуры у младших школьников [Текст]/ Е.В. Позднякова, В.С. Кузнецова, Т.И. Долматова // Начальная школа, 2001. - № 11. - С.23-26.

111. Раҳимов, Б., Нуров, А. Педагогикаи этникӣ ва халқии мардуми тоҷик [Матн] / Б. Раҳимов, А. Нуров. – Душанбе, 2008. - 296 с.

112. Раҳимов, Х., Нуров А. Педагогика [Матн]/ Х. Раҳимов, А.Нуров. – Душанбе: Хумо, 2007.

113. Раҳмонов, А. Одоби салом. Дастури таълимӣ – ахлоқӣ [Матн] / А. Раҳмонов. – Душанбе, 2011. - 44 с.

114. Ружская, А.Г., Мещерякова, С.Ю. Развитие речи. Игры и занятия с детьми раннего возраста [Текст] / А.Г. Ружская, С.Ю. Мещерякова. – М.: Мозаика-Синтез, 2007. - 64 с.

115. Сохина, Ф.А. Развитие речи детей дошкольного возраста: Пособие для воспитателя дет. сада. - 2-е изд., испр. [Текст] /Ф.А. Сохина. – М.: Просвещение, 1979. - 223 с.

116. Рубинштейн, С.Л. Основы общей психологии. Ч.2. [Текст]/ С.Л. Рубинштейн, 1989. - 179 с.

117. Реан, А.А., Коломинский, Я.Л. Социальная педагогическая психология [Текст]/ А.А. Реан, Я.Л. Коломинский. – Санкт Петербург: Прайм - ЕВРОЗНАК, 2008. - 574 с.

118. Рубцов, В.В. Социально-генетическая психология развивающего образования: деятельностный подход [Текст]/ В.В. Рубцов. – М.: МГППУ, 2008. - 416 с.

119. Самиев, Б. Социально- философский анализ взглядов таджикских просветителей о структуре социальных отношений конца XIX и начала XX в. [Текст]/ Б. Самиев. – Душанбе, 2009. -254 с.
120. Саъдии Шерозӣ. Бӯстон [Матн]/ С.Шерозӣ. – Душанбе, 2016. - 328 с.
121. Саъдии Шерозӣ. Куллиёт: иборат аз чаҳор ҷилд. Ҷилди III [Матн] / С.Шерозӣ. – Душанбе, 1990. - 368 с.
122. Сафарова, З. Проблемаҳои психологӣ дар системаи муносибатҳои кӯдакони синни томактабии оилаҳои нопурра [Матн] / З. Сафарова: дисс. барои дарёфти ном.илм. психологӣ. – Душанбе, 2020. - 178 с.
123. Саидзода, Б.Х. Тадқиқи хусусиятҳои психологии шахсияти наврасону навҷавононӣ айл ба худкушидошта (дар мисоли Ҷумҳурии Тоҷикистон) [Матн]/ Б.Х. Саидзода: дисс. барои дарёфти дараҷаи илмии доктори фалсафа (PhD). – Душанбе, 2020. -160с.
124. Стефаненко, Т.Г. Этнопсихология: Учебник для студентов вузов [Текст]/ Т.Г.Стефаненко. – М., 2019- 352 с.
125. Столяренко, А.М. Психология и педагогика: учебник для студентов вузов [Текст]/ А.М. Столяренко. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2013. - 543 с.
126. Станкин, М.И. Психология общения: курс лекций [Текст]/ М.И. Станкин. – М., 1996. - 296 с.
127. Социальная психология: Учеб. пособие для студентов пед. ин-тов [Текст] / А.В. Петровский, В.В. Абраменкова, М.Е. Зеленова и др. Под ред. А.В. Петровского. – М.: Просвещение, 1987. - 224 с.
128. Социальная психология малых групп: материалы II Всероссийской научно-практической конференции, посвященной памяти А.В. Петровского, 25-26 октября 2011 г., Москва [Текст]/ отв. ред. М.Ю. Кондратьев. – М.: МГППУ, 2011. - 598 с.
129. Савенко, А.И.. Педагогическая психология: учебник для академического бакалавриата [Текст]/А.И.Савенков//2-е изд.перераб. и доп,

серия: Бакалавр. Академический наук. – М.:Издательство Юрайт, 2016. – 503с.

130. Тайгуншоева, Дж.С. Семейный этикет в системе традиционной и современной культуры таджиков [Текст]/ Дж.С. Тайгуншоева: автореф.дисс.канд.пед.наук. (13.00.01). – Душанбе, 2016. - 22 с.

131. Тихеева, Е.И. Развитие речи детей [Текст]/ Е.И. Тихеева. – М.: Просвещение, 1981. - 159 с.

132. Тивикова, С.К. Развитие речи младших школьников средствами народно - поэтического языка [Текст]/ С.К. Тивикова: автореф.дисс.канд.пед.наук. – Нижний Новгород, 1993. - 23 с.

133. Туронов, С., Бердиев Ш. Одоби муошират [Матн]/ С.Туронов, Ш. Бердиев. – Душанбе, 2009. - 20 с.

134. Тюников, Ю.С., Мазниченко, М.А. Ошибочные представления младших школьников: ситуативный анализ и педагогические сценарии преодоления [Текст]/ Ю.С. Тюников, М.А. Мазниченко// Начальная школа, 2005. - № 1. - С. 10-16.

135. Усова, А.П. Обучение в детском саду [Текст]/А.П. Усова // - 3-е издание, исправленное. – Москва: Просвещение, 1981. - 176 с.

136. Ушакова, О.С. Программа развитие речи дошкольников [Текст]/ О.С. Ушакова// 4-е изд., перераб. – М.: ТЦ Сфера, 2017. - 96 с.

137. Флерина, Е.А. История советской дошкольной педагогики: хрестоматия: учебное пособие и др. [Текст] / Е.А. Флерина //Ред. М.Ф. Шабаева; Сост. Е.А. Гребенѣикова, А.А. Лебеденко. – Москва: Просвещение, 1980. - С. 303-307.

138. Фельдштейн, Д.И. Формирование личности ребёнка в подростковом возрасте [Текст] / Д.И. Фельдштейн. – Душанбе: И зд-во: Дониш, 1973.

139. Фельдштейн, Д.К. Психологические проблемы воспитания как целенаправленного формирования личности [Текст]/Д.К. Фельдштейн //В кн.: Возрастная и педагогическая психология. (Под ред. А.В.Петровского). – М.: Просвещение, 1979, С.216-256.

140. Хусейн Воизи Кошифӣ. Футуватномаи султонӣ [Матн] /Ҷ.В. Кошифӣ. //Ахлоқи Муҳсинӣ. Рисолаи Хотамӣ. – Душанбе, 1990. - 320 с. (С. 86 - 87).

141. Цукерман, Г.А. Что развивает и чего не развивает учебная деятельность младших школьников? [Текст]/Г.А.Цукерман //Вопросы психологии, 1998. - №5. - С. 68 - 82.

142. Цукерман, Г.А. Опыт типологического анализа младших школьников как субъектов учебной деятельности [Текст]/Г.А.Цукерман //Вопросы психологии. - 1999. - №6. - С. 3 - 13.

143. Цукерман, Г.А. Виды общения в обучении [Текст]/ Г.А. Цукерман. –Томск: ПЕЛЕНГ, 1993. - 270с.

144. Цукерман, Г.А. Развитие учебной самостоятельности [Текст]/Г.А. Цукерман. – М.: ОИРО, 2010.- 432с.

145. Чулкова, А.В. Общая и социальная психология: учебное пособие [Текст]/ А.В.Чулкова. – Волгоград: СФ ВолгГТУ, 2018. - 80 с.

146. Чалолова, Г. Нақши адабиёти бадеӣ дар тарбия намудани одоби муошират дар бачагон. Паёми донишгоҳи омӯзгорӣ [Матн] /Г.Чалолова. – Душанбе, 2020, №1 - 63 - 67 с.

147. Чалолова, Г.С. Меъёрҳои одоби муоширати миллӣ [Матн]/ Г.С. Чалолова // Паёми Душанбе, №79 (2242). – Душанбе, 2017. - 4 с.

148. Чалолова, Г.С. Хусусиятҳои педагогии муоширати бачагон. Номаи донишгоҳи давлатии Хуҷанд ба номи Б.Ғафуров. силсилаи илмҳои гуманитарӣ ва ҷомеашиносӣ, №1 (54) [Матн]/Г.С. Чалолова. – Хуҷанд, 2018. - С.264 - 267.

149. Чалолова, Г.С. Нақши оила дар тарбия намудани одоби муошират дар бачагон [Матн] /Г.С. Чалолова //Маводи конференсияи илмӣ - амалӣ «Таҳсилоти томақтабӣ: таҷриба, анъана ва навгониҳо». – Душанбе, 2020. – С. 34 - 37.

150. Чалолова, Г.С. Бача ва муошират. [Матн]/Г.С.Чалолова// Субҳи умед, №11. – Душанбе, 2017. - С. 16 - 18.

151. Чалолова, Г.С. Заминаҳои педагогӣ - психологии азхудкунии муошират дар бачагон. Дар маҷмӯаи мақолаҳои конференсияи илмӣ - назариявии ҷумҳуриявӣ дар мавзӯи «Раванди муосири таълиму тарбия дар таҳсилоти томактабӣ ва фарогир» [Матн]/Г.С. Чалолова //Душанбе, 2017. - С. 68 - 73.

152. Чалолова, Г.С. Тарбия намудани одоби муошират ҳамчун проблемаи психологӣ [Матн]/Г.С.Чалолова //Маводи конференсияи илмӣ - амалӣ «Фаъолияти психологӣ муассисаҳои таълимӣ; мушкилот ва дурнамо». Душанбе, 2020. - С. 47 - 49.

153. Чалолова, Г.С. Таъсири муошират ба пешгирӣ намудани хушунат. Маводҳои конференсияи илмӣ - амалии ҷумҳуриявӣ: «Масъалаҳои хушунат ва роҳҳои пешгирии он» [Матн]/ Г.С.Чалолова. – Душанбе, 2019. - С. 52 - 54.

154. Чалолова, Г.С. Оила - ибтидои рушди бача [Матн]/ Г.С.Чалолова // Субҳи умед, №9. – Душанбе, 2018. - С. 2 - 4.

155. Чалолова, Г.С. Одоби муошират дар ҳаёти хурдтаракон [Матн]/ Г.С. Чалолова //Паёми донишгоҳи миллӣ, №1. – Душанбе, 2009. - С. 265 - 269.

156. Шарофов, Ш.А. Муошират ва худшиносӣ [Матн]/ Ш.А. Шарофов. – Хучанд, 2017. - 304 с.

157. Шарофов, Ш.А. Муошират, таъсири мутақобила ва танзими муносибатҳои инсон [Матн] / Ш.А. Шарофов // Мухаррир А.Самиев. – Хучанд, 2009.-240 с.

158. Шомуродов, Б.С. Социально - культурные факторы формирования педагогической культуры [Текст]/ Б.С. Шомуродов: дисс.док.куль.наук. (24.00.01), (13.00.01). – М., 2009. - 166 с.

159. Эльконин, Д.Б. Психология игры [Текст]/ Д.Б. Эльконин . –М., 1975. - 304 с.

160. Экзюпери Сент Антуан де. Маленький принц [Текст]/Экзюпери Сент Антуан де. – М, 1958. - 112 с.

161. Эльконин, Д.Б. Развитие речи в дошкольном возрасте [Текст]/ Д.Б. Эльконин. – Москва: Просвещение, 1966. - 96 с.

162. Юнусова, Н.М. Технологическая вариативность современного урока в условиях демократизации деятельности школ Таджикистана (на материале начальных классов) [Текст]/ Н.М. Юнусова: авт... на дисс. соис. канд. пед. наук. – Душанбе, 2000. - 26 с.

163. Юдина, Т.А. Возрастно-психологические особенности социальной ситуации развития младших школьников в условиях инклюзивного образования [Текст]/ Т.А. Юдина: авт... на дисс. соис. канд. пед. наук. М., 2021. - 27с.

164. Юдина, Т.А. Возрастно-психологические особенности социальной ситуации развития младших школьников в условиях инклюзивного образования[Текст] / Т.А. Юдина: дисс.канд. пед. наук. – М., 2021. - 224с.

165. Юдина Татьяна Алексеевна Возрастно-психологические особенности социальной ситуации развития младших школьников в условиях инклюзивного образования / Т.А. Юдина [Электронный ресурс: <http://dlib.rsl.ru/>].

166. Morrison L., Vorhaus J. The impact of pupil behaviour and wellbeing on educational outcomes// Research Report DFE-RR253, Ch. WRC, Department of Education, London: 2012.

ФЕҲРИСТИ
ИНТИШОРОТИ ИЛМИИ ДОВТАЛАБИ ДАРАЧАИ ИЛМӢ
МАЧИДОВ ПАРВИЗҶОН ИМОМНАЗАРОВИЧ

**I. Мақолаҳое, ки дар маҷаллаҳои тақризшаванда ва тавсиякардаи
 Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии
 Тоҷикистон ба таъб расидаанд:**

[1-М] Мачидов, П.И. Мавқеи муошират дар инкишофи психикии бачагони синни хурди мактабӣ аз нигоҳи М.И.Лисина / М.С. Дадобоева, П.И. Мачидов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон.– 2022. – №6. – С. 217-222.

[2-М] Мачидов, П.И. Омилҳои таъсиррасонанда ба ташаккул ва инкишофи муоширати кӯдакони синни хурди мактабӣ дар оила ва мактаб / П.И.Мачидов // Паёми Пажӯҳишгоҳи рушди маориф. – 2022. – № 2. – С. 5-10 (38)

[3-М] Мачидов, П.И. Муносибат бо калонсолонро субъективӣ паси саркардани кӯдак /П.И. Мачидов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. – 2024. – №4. –С. 275-294.

[4-М] Мачидов, П.И. Муносибати волидайн бо фарзанд яке аз масъалаҳои асосии ташаккули муошират/ П.И. Мачидов, М.С.Дадобоева // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. –2023. – №3. – С. 297-304.

[5-М] Мачидов, П.И. Омодагӣ ба мактаб- натиҷаи инкишофи психикии кӯдакони синни томактабӣ / П.И.Мачидов // Паёми Донишгоҳи Омӯзгорӣ. – 2022. –№2. –С. 187-191.

[6-М] Мачидов П.И. Тавсифи самтҳои калидии инкишофи психикии кӯдакони синни хурди мактабӣ аз нигоҳи олимони хориҷӣ / П.И. Мачидов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. –2024. – №4. – С. 186-194.

II. Мақолаҳои илмие, ки дар маҷмуаҳо ва дигар

нашрияҳои илмӣ-амалӣ ҷоп шудаанд:

[7-М] Мачидов, П.И. Алоқаи муоширати байниҳамдигарии омӯзгор бо кӯдак /П.И. Мачидов // Конференсияи илмӣ-амалии ҷумҳуриявии «Барномаи давлатии такмили таълим ва омӯзиши забонҳои русӣ ва англисӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030». –Душанбе, 2023. –С. 139-140.

[8-М] Мачидов, П.И. Роҳҳои ислоҳи мушкилоти муошират дар хонандагони синни хурди мактабӣ /П.И. Мачидов // Конференсияи илмӣ-амалии байналмиллалии «Рушди забони давлатӣ дар партави гуфтугӯи фарҳангҳо». –Душанбе, 2022. –С. 240-242.

[9-М] Мачидов, П.И. Услубҳои муоширати пешниҳодшавандаи калонсолон нисбат ба кӯдакон дар оила ва мактаб /П.И. Мачидов // Конференсияи илмӣ-амалии ҷумҳуриявӣ, бахшида ба «Рӯзи ҷавонони Тоҷикистон» ва амалигардонии «Барномаи давлатии такмили таълим ва омӯзиши забонҳои русӣ ва англисӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030». – Душанбе, 2023. –С. 182-184.

[10-М] Мачидов, П.И. Аҳамияти иҷтимошавии хонандагони синни хурди мактабӣ дар ташаккули шахсияти инсон /П.И. Мачидов // Конференсияи илмӣ-амалии ҷумҳуриявӣ, бахшида ба 90-солагии ДДОТ ба номи С.Айнӣ ва 50-солагии кафедраи забонҳои хориҷии умумидонишгоҳии ДДОТ ба номи С. Айнӣ. –Душанбе, 2021. –С. 79-81.

[11-М] Маджидов, П.И. Роль общения в процессе учебной деятельности учащихся начальных классов /П.И. Маджидов // Международная научно-практическая конференция "Язык символ мировой цивилизации». –Душанбе, 2018. – С. 199-201.

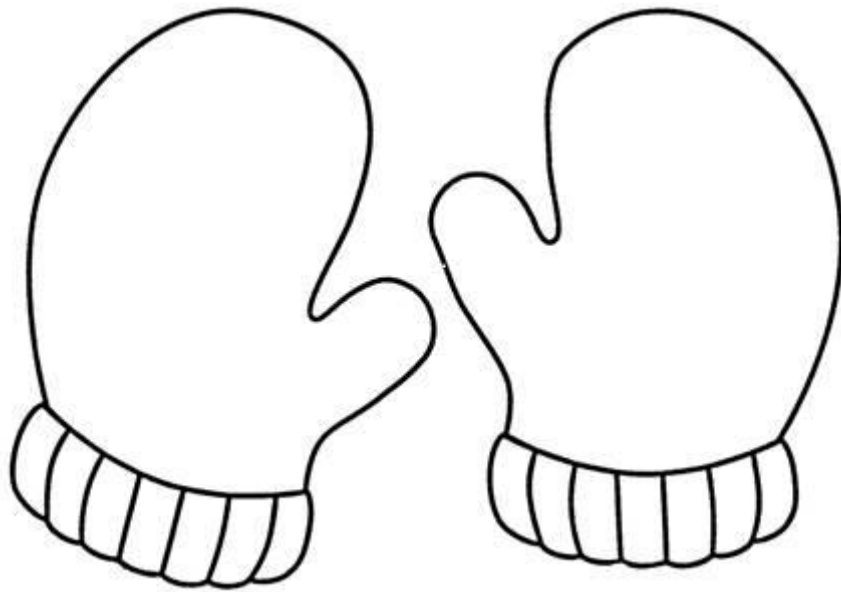
[12-М] Мачидов, П.И. Ташаккули ҷанбаи аввалини малакаҳои муошират/П.И. Маджидов/ Конференсияи илмӣ-амалии ҷумҳуриявии «Масъалаҳои мубрами забоншиносӣ ва методикаи ташаккули салоҳиятмандии донишҷӯён дар раванди омӯзиши забонҳои хориҷӣ» бо

мақсади амалӣ намудани «Барномаи давлатии такмили таълим ва омӯзиши забонҳои русӣ ва англисӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030». –Душанбе, 2023 –С. 27-36.

[13-М] Мачидов П.И. Омил ва сабабҳои таъсиррасонанда ба солимии психикии донишҷӯён / М.С. Дадобоева, П.И. Мачидов // Конференсияи илмӣ-амалии ҷумҳуриявӣ «Нақши ниҳодҳои иҷтимоӣ дар таълимии солимии психологии насли ояндасоз».–Душанбе, 2022. –С. 186-188.

Замимаи 1.

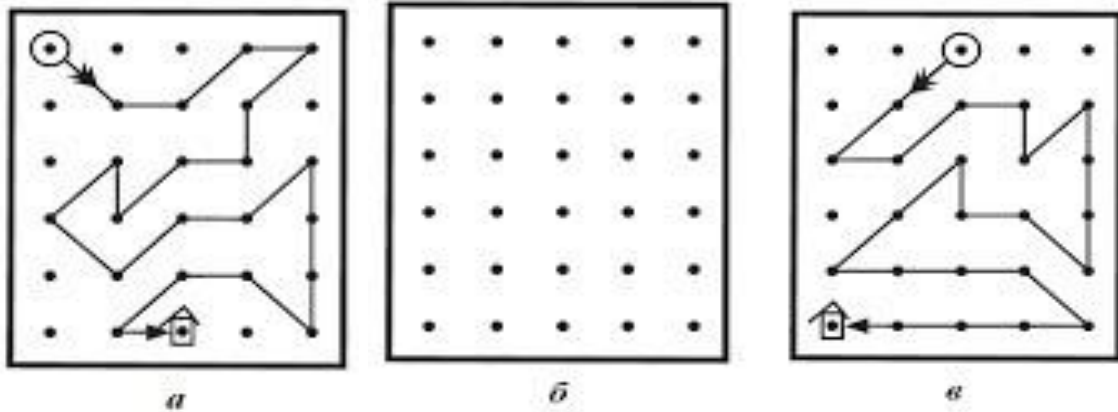
Маводи тақсимоии методикаи Сукерман Г.А. «Дастпӯшакҳо»

Расми 1. Дастпӯшакҳо

Замимаи 2.

Маводи тақсимоии методикаи Сукерман Г. А. «Роҳ ба сӯйи хона»

Тасвирҳои а, б, в. Роҳ ба сӯйи хона